

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE – NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE-GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

HRVATSKO-SRPSKI ODNOSI U 20.VEKU

NOVI SAD, 2021.

Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad
Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić

HRVATSKO-SRPSKI ODNOSI U 20.VEKU

Novi Sad 2021.

Objavljivanje zbornika pomogao je Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, UNS.

Tokom webinara "Minority Issues in Southeast Europe: Political Myths, Memory and Reconciliation - Toward a More Peaceful Future" koji su u aprilu 2021.godine, kao zajednički projekt, organizovali New York University Program in International Relations i Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, sledeći autori u ovom zborniku su pripremili predavanja: Davor Pauković, Katarina Damčević, Miloš Petrović, Darko Gavrilović, Janko Veselinović i Milica Veselinović. Lekcije koje su održali na webinaru poslužile su im da napišu radove, da ih potom prezentuju lokalnoj zajednici u severnoj Dalmaciji, te objavljujući ih na stranicama ovog zbornika, završe sa uspehom započeti projekt.

SADRŽAJ

POTRAGA ZA MIROM - IZMEĐU POLITIČKIH MITOVA I KULTURE SEĆANJA

Davor Pauković

**HRVATSKO-SRPSKI ODNOSI U SJENI TRAUMA 20.STOLJEĆA: SJEĆANJA
NA OPERACIJU „OLUJA“7**

Filip Škiljan

**KAKO JE SAČUVAN MIR U POSLJEDNJEM RATU IZMEĐU
HRVATA I SRBA U PODRAVINI, NA KALNIČKOM PRIGORJU I U
GORSKOM KOTARU29**

Katarina Damčević

**MYTHS, RADICAL RIGHT MEANING – MAKING, AND THE QUESTION
OF THE FUTURE47**

Miloš Petrović

**IZOLACIONISTIČKI NARATIVI U SRBIJI KAO NASLEĐE
JUGOSLOVENSKE KRIZE59**

Darko Gavrilović

**MOGUĆA REŠENJA I PROBLEMI U PROCESU USPOSTAVLJANJA
ODRŽIVOG MIRA; MIROVNO OBRAZOVANJE I KULTURA KONFLIKTA71**

TURIZAM - ŠANSZA ZA POMIRENJE I RAZVOJ

Janko Veselinović, Milica Veselinović

**RAZVOJ RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU SEVERNE DALMACIJE
KAO ŠANSZA ZA POVRATAK I POMIRENJE NAKON RATNIH SUKOBIA83**

Željko Vaško

**AGROTURIZAM NA POVRATNIČKIM PORODIČNIM POLJOPRIVREDNIM
GAZDINSTVIMA KAO OSNOVA RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U
SJEVERNOJ DALMACIJI103**

Ivana Blešić, Snežana Besermenji

**POTENCIJALI RAZVOJA AVANTURISTIČKOG TURIZMA U SEVERNOJ
DALMACIJI117**

Snežana Besermenji, Ivana Blešić

**MOGUĆNOST RAZVOJA KONJIČKOG TURIZMA U SEVERNOJ
DALMACIJI129**

Tamara Božović, Tatjana Pivac

**SPORI TURIZAM KAO PRILIKA ZA REVITALIZACIJU NAPUŠTENIH
RURALNIH PODRUČJA U SEVERNOJ DALMACIJI137**

Tatjana Pivac, Tamara Božović

**STANJE I MOGUĆNOSTI ZA RAZVOJ IZLETNIČKOG TURIZMA NA
PODRUČJU DALMATINSKE BUKOVICE I RAVNIH KOTARA ZASNOVANOG NA
KULTURNIM MOTIVIMA149**

*POTRAGA ZA MIROM - IZMEĐU POLITIČKIH MITOVA I
KULTURE SEĆANJA*

Davor Pauković

323.1 (497.11:497.5) „19/20“

HRVATSKO-SRPSKI ODNOSI U SJENI TRAUMA 20.STOLJEĆA: SJEĆANJA NA OPERACIJU „OLUJA“

Apstrakt: U članku se analiziraju odnosi Hrvatske i Srbije kroz komemorativne narative vezane za hrvatsku vojnu operaciju Oluja iz 1995. godine. Glavni problem u odnosu između dvije države i dva naroda bez sumnje je suočavanje s traumatičnim iskustvima iz 20. stoljeća. Zadnjih nekoliko godina, nakon dolaska na vlast Aleksandra Vučića u Srbiji, obilježavanje Oluje predstavlja vrhunac političkih i medijskih sukobljavanja između Hrvatske i Srbije. Iako su tumačenja događaja iz kolovoza 1995. i prije toga bila poprilično različita ona ipak nisu izazivala toliko pozornosti kao što je slučaj od 2015. godine, odnosno početka službenog komemoriranja Oluje na najvišem nivou u Srbiji. Korištenjem analize okvira (*frame analysis*) izdvojit će se glavni okviri, narativ, odnosno struktura argumentacije u komemorativnim praksama u Hrvatskoj i Srbiji vezano za operaciju Oluja.

Ključne riječi: hrvatsko-srpski odnosi, kultura sjećanja, komemoracije, rat u Hrvatskoj, operacija Oluja

Uvod

Iako je prošlo trideset godina od raspada Jugoslavije i više od 25 godina od završetka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, različite interpretacije događaja iz devedesetih i dalje su dominantno prisutne u političkom i javnom diskursu u Hrvatskoj i Srbiji. Nakon rata iz devedesetih godina i raspada Jugoslavije, politički odnosi Hrvatske i Srbije u najvećoj mjeri su obilježeni povijesnim naslijeđem i nemogućnošću rješavanja trauma iz 20. stoljeća. Odnosi između dvije države od završetka rata imali su svoje uspone i padove, a ovi drugi često su bili povezani s različitim interpretacijama traumatičnih epizoda iz 20. stoljeća.

Tijekom rata odnosi Srbije i Hrvatske bili su prekinuti, a prvi korak u normalizaciji odnosa nastupa međusobnim priznanjem i uspostavom diplomatskih odnosa u drugoj polovici devedesetih.¹ Do značajnijeg poboljšanja odnosa na svim područjima dolazi nakon što je HDZ prvi put izgubio vlast na izborima u Hrvatskoj i rušenja Miloševićevog režima u Srbiji 2000. godine. Značajan doprinos poboljšanju odnosa proizlazio je iz otvaranja prema europskim integracijama, odnosno EU politike integracije zapadnog Balkana koja je inzistirala na regionalnoj suradnji (Proces stabilizacije i pridruživanja). U sljedećim godinama odnosi su postupno napredovali, a hrvatski premijer Ivo Sanader 2004. godine prvi je put posjetio Be-

1 Sporazum o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije sastavljen je 23. kolovoza 1996. U Beogradu. Uz međusobno priznanje, sporazum sadrži niz odredbi vezanih za daljnju normalizaciju odnosa na različitim područjima. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/međunarodni/1996_09_10_66.html (pristup ostvaren 7. 10. 2021.)

ograd, prilikom čega je usvojena zajednička izjava s predsjednikom Srbije i Crne Gore Svetozarom Marovićem, koja je bila okrenuta budućnosti.² Već sljedeće godine srbijanski premijer službeno je posjetio Zagreb, a 2006. godine Sanader je bio u drugom službenom posjetu Srbiji. Ti sastanci označavaju popravljjanje odnosa i opredjeljenje za rješavanje otvorenih pitanja, kao i fokus na budućnost.

Novo zaoštravanje odnosa uslijedilo je nakon proglašenja neovisnosti Kosova u veljači 2008. godine. Hrvatska je zajedno s Mađarskom i Bugarskom priznala neovisnost Kosova 19. ožujka, prateći pritom zacrtanu politiku SAD-a i većine država EU. Iste godine Međunarodni sud pravde u Hagu proglasio se nadležnim za hrvatsku tužbu za genocid protiv SRJ (kasnije Srbije) podnesenu još 1999. godine, a koja se odnosila na zločine počinjene u ratu u Hrvatskoj. Srbija je 2010. podnijela protutužbu protiv Hrvatske navodeći da je Hrvatska prekršila konvenciju o genocidu zločinima protiv Srba tijekom i nakon operacije Oluja u kolovozu 1995. godine. Iako je bilo poprilično izvjesno da će tužbe biti odbačene, jer je slična tužba Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore odbačena 2007. godine, one su dodatno narušavale odnose između dvije zemlje i iznova vraćale fokus na traume iz dvadesetog stoljeća. Sud je u veljači 2015. u presudi odbacio tužbu Hrvatske i protutužbu Srbije.³

Najbolji odnosi između Hrvatske i Srbije nakon ratova iz devedesetih bili su za vrijeme predsjednika Srbije Borisa Tadića (2004.-2012.) i predsjednika Hrvatske Ive Josipovića (2010.-2015.). Predsjednik Srbije Tadić ispričao se u ime srpskog naroda za zločine u Bosni i Hercegovini 2004., a 2007. godine, tijekom gostovanja u emisiji Nedjeljom u 2 na Hrvatskoj televiziji, ispričao se za zločine u Hrvatskoj.⁴ U srpnju 2010. godine Josipović je bio u prvom službenom posjetu Srbiji, prilikom čega su došli do izražaja prijateljski odnosi dvojice predsjednika koji će obilježiti dobre odnose za vrijeme njihovih mandata.⁵ Važan korak u rekon-

2 "Povijesna prigoda za iskorak prema Europi ne smije se propustiti. Želimo okrenuti novu stranicu u odnosima naših država i naroda, jer je to danas mjera naše povijesne odgovornosti pred budućim generacijama i svijetom". Preuzeto iz: Pauković, D., "Politički odnosi Hrvatske i Srbije – između europskih integracija i povijesnog nasljeđa", u: *Hrvatsko – srpski odnosi u 20. veku; politička i kulturna saradnja*, 2010, 125-137.

3 Pauković, D. „Međusobne tužbe za genocid Hrvatske i Srbije: politički diskurs i utjecaj na hrvatsko-srpske odnose“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi, znanjem do zaštite identiteta*. 2016, 55-65.

4 "Svim građanima Hrvatske i svim pripadnicima hrvatskog naroda koje su učinili nesrećnima pripadnici moga naroda, upućujem izvinjenje i preuzimam za to odgovornost", "Tadić se izvinio građanima Hrvatske", B92, 24. 6. 2007. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=06&dd=24&nav_category=11&nav_id=252551 (

5 Josipović: "Nismo riješili sve probleme koji postoje u odnosima između dvije države. Opterećuju nas uglavnom oni problemi iz prošlosti za koje nisu krive naše sadašnje politike, niti naše današnje vlade. Ali, na dobrom smo putu da mnoge od problema riješimo i siguran sam da će uskoro doći vrijeme kada ćemo moći reći: gle, više nema razloga da se gleda u prošlost, pogledajmo u budućnost"; Tadić: "Svi smo zaslužili na kraju da živimo pod suverenim evropskim krovom, ponovo zajedno, sa našim kulturama i našim identitetima, ali i našim ekonomskim interesima.", "Josipović i Tadić: Riješit ćemo probleme iz prošlosti", *Deutsche Welle*, 19. 7. 2010., <https://www.dw.com/hr/josipovi%C4%87-i-tadi%C4%87-rije%C5%A1it-%C4%87emo-probleme-iz-pro%C5%A1losti/a-5814447> (pristup ostvaren, 8. 10. 2021.).

cilijaciji napravljen je u studenom 2010. godine kad su Josipović i Tadić zajednički posjetili Vukovar (Ovčaru) i Paulin Dvor, prilikom čega su uputili isprike za zločine počinjene nad Hrvatima i Srbima.⁶ Ovakva politika rekoncilijacije koja uključuje isprike visokih državnih predstavnika postala je raširena nakon kraja hladnog rata. Cilj isprika za povijesne nepravde je da povijest prestane biti prepreka dobrih odnosa između različitih grupa, odnosno da uloga povijesti u sadašnjosti ne predstavlja izvor razdora.⁷ Uobičajeno je da isprike izazovu kritike onog dijela društva koje ih iz različitih razloga ne podržavaju. Tako je bilo i nakon isprika između predsjednika Hrvatske i Srbije.

Rekoncilijacija nije jednosmjernan proces, a to dobro pokazuju odnosi Hrvatske i Srbije koji su se u godinama nakon razdoblja Tadića i Josipovića dramatično pogoršali. To je povezano s potpunim preuzimanjem vlasti u Srbiji 2014. od strane populističke i nacionalističke Srpske napredne stranke, predvođene Aleksandrom Vučićem. Također, u Hrvatskoj na čelo HDZ-a 2012. dolazi Tomislav Karamarko koji je predstavljao desnije krilo stranke, a tadašnji SDP-ov premijer Zoran Milanović svojim načinom komunikacije nije doprinio poboljšanju odnosa. Dodatno zaoštavanje odnosa izazvala je migrantska kriza 2015. godine, kad je došlo do zatvaranja granice između dvije države i radikalizacije uvredljivog diskursa.⁸ U zadnjih nekoliko godina nije se puno promijenilo u odnosima između dvije zemlje, koji variraju od hladnih do neprijateljskih. Ovi zadnji najčešće su vezani za povijest odnosno traume iz 20. stoljeća. U lipnju 2016. godine hrvatska predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović i srpski premijer Vučić u Subotici su potpisali Deklaraciju o unaprjeđenju odnosa i rješavanju otvorenih pitanja između Hrvatske i Srbije. U dokumentu se u šest točaka navodi da će se raditi na unaprjeđenju manjinskog položaja Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji, rješavanju graničnog pitanja i sukcesije, pitanju nestalih osoba, suradnji u suzbijanju terorizma i izbjegličke krize i sudjelovanje u zajedničkim prekograničnim i razvojnim projektima EU.⁹ Ova deklaracija,

6 Tadić: „Ovdje sam danas da se poklonim žrtvama i namjera mi je odati im počast. Ovdje sam da, poklanjajući se žrtvama, još jednom uputim riječ isprike, da iskažem žaljenje i stvorim mogućnost da Srbija i Hrvatska okrenu novu stranicu povijesti“.; Josipović: „Ovdje u Paulin Dvoru dogodio se zločin, zločin nema opravdanje. Osveta zločinom nije opravdana. Zločin zaslužuje osudu, žrtve naš pijetet a oni koji su ostali iza žrtava zaslužuju našu ispriku“. Slobodna Dalmacija, 4. 11. 2010., <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/tadic-se-ispricao-za-ovcaru-josipovic-za-paulin-dvor-foto-115914> (pristup ostvaren, 8. 10. 2021.)

7 O politici isprika pogledati: Barkan, E., Karn, A. (eds.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, 2006.

8 Milanović za AJB: Srbija uvijek svoje poraze tumači kao pobjede, Al Jazeera, 25. 9. 2015. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2015/9/25/milanovic-za-ajb-srbija-uvijek-svoje-poraze-tumaci-kao-pobjede> (pristup ostvaren 14. 10. 2021.); USTAŠKI UDAR NA SRBIJU! Milanović se ponaša kao Pavelić!, Informer, 25. 9. 2015. <https://informer.rs/vesti/srbija/231989/citajte-danasnjem-informeru-ustaski-udar-srbiju-milanovic-ponasa-kao-pavelic> (pristup ostvaren 14. 10. 2021.)

9 Grabar-Kitarović i Vučić potpisali Deklaraciju o unaprjeđenju odnosa, Novi list, 20. 6. 2016. https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/grabar-kitarovic-i-vucic-potpisali-deklaraciju-o-unaprjeđenju-odnosa/?meta_refresh=true (pristup ostvaren 14. 10. 2021.)

kao i službeni posjet Vučića Zagrebu 2018. nisu previše pomogli u poboljšanju odnosa. Posjet Zagrebu održao se u napetoj atmosferi koja je bila vezana za srbijsku izložbu o ustaškom logoru Jasenovac u sjedištu UN-a, kao i različite izjave u medijima, poput one srpskog ministra obrane Aleksandra Vulina, da će Vučića u Zagrebu dočekati ustaše na trgovima.¹⁰ Iako su poruke zagrebačkog posjeta bile usmjerene na zajedničke interese u budućnosti, on je ipak ostao u sjeni ogromnog jaza koji postoji u interpretaciji traumatične povijesti.¹¹ Rezerviranost prema Vučićevom posjetu Zagrebu bila je vidljiva i u neusklađenosti tema razgovora između predsjednice Kitarović i premijera Andreja Plenkovića, koji je inzistirao na temi ratne odštete i koja je u konačnici spomenuta u razgovoru Plenkovića i Vučića. Udovice hrvatskih branitelja i udruge ratnih invalida organizirale su prosvjed na glavnom zagrebačkom trgu, tražeći ispriku za agresiju na hrvatsku i plaćanje ratne odštete, ističući ulogu koju je Vučić imao za vrijeme rata u Hrvatskoj, konkretno njegov poznati govor u Glini iz 1995. godine.¹² Vučićevi stavovi iz ratnog razdoblja i različite izjave njega i njegovih najbližih suradnika u posljednjim godinama glavni su argumenti u hrvatskom diskursu, u kojem se tvrdi da do dramatičnog poboljšanja odnosa teško može doći s trenutnom nacionalističkom vladajućom garniturom u Beogradu, koja sustavno revidira povijest i ne priznaje odgovornost Srbije za rat u Hrvatskoj. S druge strane, u srpskom vladajućem političkom diskursu Hrvatska se optužuje za anti-srpsku politiku koja se očituje u položaju Srba u Hrvatskoj (primjerice ćirilica u Vukovaru) i napadima na srbijansko rukovodstvo koji proizlaze iz zavisti zbog jačanja Srbije. Uz to, glavna teza je da Hrvatska ne priznaje ili nedovoljno priznaje zločine nad Srbima, kako u vrijeme NDH tako i one iz devedesetih.¹³ U tom kontekstu obilježavanje Oluje centralna je točka sukobljavanja između Hrvatske i Srbije koje se ponavlja svake godine početkom kolovoza. Obilježavanje Oluje u Hrvatskoj i Srbiji potpuno su dvije različite priče o događajima iz rata u Hrvatskoj koje neprestano proizvode neprijateljski diskurs između dvije zemlje.

10 "Vučića će u Zagrebu dočekati ustaše na trgovima, pokušat će doći do njega", Dnevnik.hr, 8. 2. 2021. <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/aleksandar-vulin-vucica-ce-u-zagrebu-docekati-ustase-na-trgovima-pokusat-ce-doci-do-njega---506030.html> (pristup ostvaren 14. 10. 2021.)

11 Na zajedničkoj konferenciji za novinare i predsjednica i predsjednik dotakli su se različitih interpretacija povijesti. Grabar-Kitarović: „Ta bremenita povijest još uvijek nam priječi da bismo odnose među državama nazvali prijateljskima“. Vučić: „Po pitanju prošlosti gotovo da ni u čemu nismo saglasni ...“. Al Jazeera Balkans, 12. 2. 2018. https://www.youtube.com/watch?v=iXsv-UrMW-U&ab_channel=AlJazeeraBalkans (pristup ostvaren 14. 10 2021.)

12 Vučić u Zagrebu: Trebamo gledati u budućnost, N1, 15. 2. 2018. <https://hr.n1info.com/video-strana/a29145-vucic-u-zagrebu-trebamo-gledati-u-buducnost/> (pristup ostvaren 14. 10. 2021.); Vučić u Hrvatskoj – posjet od kojega nitko ništa ne očekuje, Deutsche Welle, 12. 2. 2018. <https://www.dw.com/hr/vu%C4%8Di%C4%87-u-hrvatskoj-posjet-od-kojega-nitko-ni%C5%A1ta-ne-o%C4%8Dekuje/a-42553334> (pristup ostvaren 14. 10. 2021.)

13 Primjerice: Kultura sećanja najbolji odgovor na negiranje naših žrtava, Politika, 24. 4. 2021. <https://www.politika.rs/sr/clanak/477656/Kultura-secanja-najbolji-odgovor-na-negiranje-nasih-zrtava> ; Vulin: Politika Hrvatske prema Srbiji je mešavina kompleksa i zle namere, Politika, 22. 9. 2021. ; Mogu da kukaju i plaču, Srbija će da ih pretekne, Politika, 22. 9. 2021. <https://www.politika.rs/sr/clanak/488267/Mogu-da-kukaju-i-placu-Srbija-ce-da-ih-pretekne> (pristup ostvaren 14. 10. 2021)

Teorija, metodologija, ciljevi

Već u vrijeme zaoštavanja jugoslavenske krize u drugoj polovici osamdesetih, i posljedičnoj liberalizaciji, započinje reprodukcija, reinterpetacija i kreiranje nacionalnih mitova u okviru nacionalnih homogenizacija koje su obilježile raspad Jugoslavije. Taj proces doživljava vrhunac u devedesetima kada započinje sustavna nacionalna izgradnja u novim samostalnim državama.¹⁴ Nacionalna izgradnja u širem smislu je pojam koji može obuhvaćati više različitih procesa, od definiranja identiteta i nacionalnih pokreta među etničkom skupinom koja nema državu, institucionalne izgradnje i konsolidacije nakon ratnih sukoba i/ili promjene režima, do različitih „mekih“ oblika izgradnje nacije koje obuhvaćaju izgradnju i promoviranje zajedničkog identiteta. Upravo u ovaj zadnji aspekt pripadaju različite komemorativne prakse kojima se obilježavaju važne epizode iz nacionalne povijesti. Društveni rituali i tradicije mogu sezati daleko u prošlost, a mogu se samo takvim prezentirati, a zapravo biti nove i svjesno kreirane - „*invented traditions*“, kako ih je definirao Hobsbawm.¹⁵ U slučaju operacije Oluja radi se o novim komemorativnim praksama službeno utemeljenim i obilježavanim od strane države, u Hrvatskoj odmah od prve obljetnice, a u Srbiji od 2015. godine. Sasvim je razumljivo da su najveće napetosti i sukobljavanja u interpretaciji oko događaja iz kolovoza 1995. upravo u vrijeme održavanja komemoracija koje imaju veliku društvenu i političku važnost, pa onda time i medijsku vidljivost. Komemoracije su pogodan teren za sukobljavanje različitih narativa, dramatičnu prezentaciju kao i manipuliranje porukama i simbolima.¹⁶ Možemo reći da u vrijeme komemoracija društvo ponovno „proživljava“ određenu povijesnu epizodu. Takve epizode koje postoje u kolektivnom sjećanju nacije, ili se komemoriraju, nisu statične već je povijest u stalnoj interakciji sa sadašnjošću. U okviru toga važne povijesne epizode ne samo da se reproduciraju nego se ujedno i reinterpetiraju, ovisno o društvenim i političkim potrebama i ciljevima. To je vidljivo i u slučaju komemoriranja i narativa vezano za Oluju, ali i šire vezano za ratove iz devedesetih. Nema sumnje da je operacija Oluja postala važan *lieu de mémoire* ili mjesto sjećanja u hrvatskom i srpskom kolektivnom pamćenju.¹⁷ U Hrvatskoj, Oluja se slavi kao najveća pobjeda i kraj Domovinskog rata, dok u Srbiji predstavlja važnu epizodu u konstrukciji viktimizacije Srba u 20. stoljeću.

14 O nacionalnoj izgradnji u post-jugoslavenskim državama pogledati: Kolstø, P. (ed.) *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*, 2014.

15 Hobsbawm, E., Ranger, T. O. (eds.), *The Invention of Tradition*, 1992.

16 Gillis, J. (ed.), *Commemorations: Politics of Identity*, 1994.; Kertzer, G. I., *Ritual, Politics, and Power*, 1988

17 Vrlo utjecajni francuski povjesničar Pierre Nora autor je koncepta *lieu de mémoire* kojeg definira kao bilo koju materijalnu ili nematerijalnu formu koja ima značenje za sjećanje određene zajednice. U tom smislu to može biti primjerice grad, spomenik, muzej, knjiga, institucija ili bilo koja nematerijalna forma, kao što su različite društvene navike ili komemoracije. Nora, P., *Realms of memory: rethinking the French past*, 1996, str. XVII.

U ovom radu usporedit će se komemorativni narativi operacije Oluja u Hrvatskoj i Srbiji pomoću analize okvira (*frame analysis*) ili master narativa. Koncept uokviravanja i analize okvira poprilično je fleksibilan i različito definiran alat za analizu društvenih odnosa. U širokoj definiciji uokviravanje (*framing*) je proces u kojem se određena realnost predstavlja iz rakursa određenog kulturnog ili društvenog konteksta.¹⁸ Kuypers uokviravanje definira kao proces u kojem je određena perspektiva naglašena selekcijom činjenica koje „ističu određene aspekte stvarnosti, a zanemaruju druge“, dok se istovremeno umanjuje značaj ili ignorira činjenice koje ne podupiru naglašenu perspektivu.¹⁹ U širokoj raspravi o operacionalizaciji, dosezima i različitim tumačenjima uokviravanja možda najizraženije je razlikovanje uokviravanja u kojem se manipulira prezentacijom logički istoznačnih informacija (*equivalence framing*)²⁰ od uokviravanja u kojem se manipulira sadržajem (*emphasis framing*).²¹ U slučaju obilježavanja Oluje mogu se uočiti oba načina uokviravanja.

Uz pregled ranijeg razdoblja analiza obuhvaća razdoblje od 2015. do 2021. godine. Početna godina analize je 2015. jer je tada uspostavljeno službeno komemoriranje Oluje u Srbiji. Analizirani su komemorativni govori i izjave glavnih političkih aktera iz Hrvatske i Srbije – predsjednik, premijer, ministri u Vladi i zastupnici u parlamentu. Upotrebom analize okvira izdvojit će se glavni elementi odnosno okviri komemorativnih narativa o operaciji Oluja u Hrvatskoj i Srbiji.

Operacija Oluja

U 5 sati ujutro, 4. kolovoza 1995. godine, započela je Oluja, najobuhvatnija vojna akcija u ratu u Hrvatskoj. Hrvatske vojne i policijske snage u nekoliko su dana porazile vojne snage Republike Srpske Krajine (RSK) u UN-ovim sektorima Sjever i Jug, čime je praktički završio rat u Hrvatskoj. RSK, odnosno teritorij pod kontrolom pobunjenih Srba, uspostavljena je u početnom razdoblju rata u Hrvatskoj kad su pobunjeni Srbi, JNA i paravojne postrojbe iz Srbije do kraja 1991. zauzele više od četvrtine hrvatskog teritorija, s ciljem ostanka u zajedničkoj srpskoj državi. Već do kraja 1991. s područja pod kontrolom pobunjenih Srba i ratom pogođenih područja izbjeglo je ili je protjerano više od 300 000 Hrvata i ostalog nesrpskog stanovništva. S druge strane, oko 200 000 Srba napušta teritorij pod hrvatskom kontrolom, a između dvije i tri tisuće srpskih kuća je uništeno.²² U ratu u Hrvatskoj ukupno je poginulo, ubijeno ili nestalo oko 16 000 hrvatskih vojnika i civila i do

18 Goffman, E., *Frame analysis: An essay on the organization of experience*, 1986.

19 Kuypers, J. A., “Framing Analysis” u: Kuypers, J. A., ur. *Rhetorical Criticism*. 2009, 182. Plymouth: Lexington Books.

20 Jednostavan primjer bio bi čaša je napola prazna ili napola puna.

21 Cacciatore, M. A., Scheufele, D., Iyengar, S. “The End of Framing as we Know it ... and the Future of Media Effects”. *Mass Communication and Society*, 2016, 19:1, 7-23.

22 Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 2005, 125, 137.

oko 4000 Srba na području RSK.²³

Akcija Oluja rezultat je nepomirljivih stavova i onda neuspješnih pregovora između hrvatske vlade i pobunjenih Srba o položaju RSK. Za hrvatsku stranu radilo se o teritoriju međunarodno priznate države koji se, pregovorima ili vojno, treba reintegrirati u ustavno pravni poredak države, dok je za pobunjene Srbe RSK bila ravnopravna strana i *de facto* država kojoj je glavni cilj bio ujedinjenje sa Srbijom, a kasnije i Republikom Srpskom. Uz te različite scenarije pobunjenih Srba o „srpskom narodu u jednoj državi“²⁴ (federalna jedinica u ostatku Jugoslavije, ujedinjenje sa Srbijom, ujedinjenje s Republikom Srpskom) važno je istaknuti da ponovno uključivanje u samostalnu hrvatsku državu nije dolazilo u obzir.²⁵ U tom kontekstu lakše je razumjeti zašto su pobunjeni Srbi odbili plan Z4 međunarodne zajednice o mirnoj reintegraciji, koji im je na jednom dijelu RSK praktički osiguravao državu u državi.²⁶

Iznimno dobro planirana, pripremljena i provedena akcija od strane hrvatskih snaga u kombinaciji s generalno lošim stanjem u RSK i podjelama između Knina, Pala i Beograda, rezultirali su krahom RSK u samo nekoliko dana.²⁷ Drugog dana operacije, 5. kolovoza, hrvatska vojska ulazi u Knin, a 7. kolovoza hrvatsko vodstvo proglašava kraj borbi. Već prvog dana akcije vodstvo pobunjenih Srba izdaje odluku o evakuaciji civilnog stanovništva čime započinje egzodus srpskog stanovništva u kojem RSK napušta između 100 000 i 200 000 ljudi.²⁸ Unatoč pozivu predsjednika Tuđmana srpskom stanovništvu da ne napušta svoje domove ako nisu

23 Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 2005, 125.; Živić, D. „Izravni demografski gubici (ratne žrtve) hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice“, *Društvena istraživanja* : časopis za opća društvena pitanja, Vol. 10 No. 3 (53), 2001., 473.

24 Ustav RSK u pretposljednem 123. članu navodi: „Republika Srpska Krajina će sa drugim dijelovima srpskog naroda na teritoriji Jugoslavije i njenim državama i dalje graditi čvrste državne veze sve u cilju stvaranja zajedničke države srpskog naroda.“, Pauković, D. (ur.), *Uspon i pad Republike Srpske Krajine*, 2005, 131.

25 Nacionalne homogenizacije u pripremi i tijekom rata rezultirale su velikom etničkom distancom i neprijateljstvom između Hrvata i Srba što se očitovalo u nizu različitih zločina potaknutim nacionalnom pripadnošću. U takvom kontekstu mirna reintegracija i suživot činili su se teško ostvarivim. Od početka srpskog nacionalnog pokreta u osamdesetima bilo kakva samostalna hrvatska država značila je obnovu NDH s jednakim posljedicama za Srbe, a hrvatsko vodstvo predvođeno HDZ-om izravno je povezivano s ustaštvom. Snažna propaganda o neprihvatljivosti hrvatske države prisutna je tijekom cijelog rata, a zločini koje je činila hrvatska strana, primjerice u Medačkom džepu, dodatno su potpaljivali taj strah. O odnosu srpskog novinstva prema HDZ-u prije rata pogledati: Pauković, D. „Konstrukcija neprijatelja: HDZ u Politikinoj rubrici „Odjeci i reagovanja“ 1989./91.“, 2008, 113-125. O atmosferi u RSK, vezano za suživot s Hrvatima i reintegraciju, pogledati: Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 2005, 535-546.

26 Pauković, D. (ur.), *Uspon i pad Republike Srpske Krajine*, 2005, 359-382.

27 O neuspjehu izgradnje države u RSK pogledati: Kolstø, P., Pauković, D. „The Short and Brutish Life of Republika Srpska Krajina: Failure of a De Facto State“, *Ethnopolitics*, 13:4, 2014, 309-327. O sukobima unutar srpskih rukovodstava pogledati: Caspersen, N. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*, 2010. O pogledu na pad RSK iz perspektive general vojske RSK pogledati: Sekulić, M. *Knin je pao u Beogradu*, 2000.

28 Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, 2003, 420.; Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 2005, 552.

sudjelovali u pobuni, zasigurno nije bilo puno žaljenja u hrvatskom rukovodstvu zbog odlaska Srba.²⁹

Sama akcija provedena je brzo i planski, na visokoj vojničkoj razini. Međutim, tjednima i mjesecima nakon akcije, uslijedilo je rašireno pljačkanje i palež imovine, kao i relativno brojna ubojstva preostalih civila. Nema preciznih podataka koliko je točno ljudi ubijeno, ona se kreću od nekoliko desetaka do nekoliko stotina.³⁰ Neovisno o brojevima, nema sumnje da su događaji nakon Oluje bacili mrlju na hrvatsku državu koja nije uspjela zaštititi imovinu i živote preostalih Srba, a sankcioniranje počinitelja zločina nije bilo primjereno.³¹

Haški sud u prvostupanjskom postupku 2011. godine donio je osuđujuću presudu za hrvatske generale Antu Gotovinu i Mladena Markača za zločine počinjene u Oluji. Žalbeno vijeće je u drugostupanjskom postupku u studenom 2012. poništilo osuđujuće presude i donijelo oslobađajuće presude za generale Gotovinu i Markača, utvrdivši da nije bilo protupravnih topničkih napada na gradove Knin, Benkovac, Obrovac i Gračac i da nije postojao udruženi zločinački poduhvat.³² Oslobađajuća presuda izazvala je erupciju veselja u Hrvatskoj, a odluka je uglavnom ocijenjena kao pobjeda istine i potvrda obrambenog karaktera Domovinskog rata.³³ Odluka haškog suda u Srbiji je proglašena skandaloznom, a oslobađanje hrvatskih generala još je jednom potvrdilo politički i antisrpski karakter Međunarodnog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije (ICTY).³⁴

Oluja u Hrvatskoj – proslava legitimne pobjede i kraja rata

Domovinski rat predstavlja temeljni mit suvremene hrvatske države. U preambuli Ustava (Izvorišne osnove) piše: „pobjedom u Domovinskom ratu (1991.-1995.) hrvatski je narod iskazao svoju odlučnost i spremnost za uspostavu i očuvanje Republike Hrvatske kao samostalne i nezavisne, suverene i demokratske

29 Barić, N, Srpska pobuna u Hrvatskoj, 2005, 555-563.

30 Izvješće Hrvatskog helsinškog odbora iz 2001. navodilo je ukupnu brojku od 677 ubijenih civila. Međutim, to izvješće je osporeno na suđenju hrvatskim generalima, a Raspravno vijeće nije uključilo dokument u dokazni materijal. Državno odvjetništvo RH donosi podatak o ukupno 214 civilnih žrtava svih kategorija, žrtava rata, žrtava kaznenog djela ubojstva i žrtava ratnih zločina. Vojna operacija Oluja i poslije – Izvještaj, HHO, 2001. <https://snv.hr/oluja-u-haagu/media/sg1/sg1-04-vojna-operacija-oluja-hr.pdf>. Sažetak rasprave o broju žrtava i ratnih zločina pogledati: Evidencija nepravde, Novosti, 6. 8. 2020. <https://www.portalnovosti.com/evidencija-nepravde> (pristup ostvaren 12. 10. 2021.)

31 Pavlaković, V. “From Conflict to Commemoration: Serb-Croat Relations and the Anniversaries of Operation Storm”, 2009, 73-82.; Barić, N, Srpska pobuna u Hrvatskoj, 2005, 559.

32 Sažetak presude Žalbenog vijeća u postupku protiv Ante Gotovine i Mladena Markača, Žalbeno vijeće, Den Haag, 16. studenog 2012. https://www.icty.org/x/cases/gotovina/acjug/bcs/121116_summary.pdf (pristup ostvaren 10. 10. 2021.).

33 Pobjeda istine: Sloboda za hrvatske generale, Večernji list, 24. 12. 2012. <https://www.vecernji.hr/vijesti/pobjeda-istine-sloboda-za-hrvatske-generale-488483> (pristup ostvaren 16. 10. 2021.)

34 Vlada Srbije ogorčena zbog oslobađanja Gotovine i Markača, Politika, 16. 11. 2012. <https://www.politika.rs/sr/clanak/240175/Vlada-Srbije-ogorcena-zbog-oslobadjanja-Gotovine-i-Markaca> (pristup ostvaren 16. 10. 2021.)

države“.³⁵ Hrvatski sabor 2000. godine donosi Deklaraciju o Domovinskom ratu u kojoj se navodi: „Republika Hrvatska vodila je pravedan i legitiman, obrambeni i osloboditeljski, a ne agresivni i osvajački rat prema bilo kome u kojem je branila svoj teritorij od velikosrpske agresije unutar međunarodno priznatih granica.“³⁶ Deklaracija je donesena u kontekstu i kao odgovor na rasprave o Domovinskom ratu tijekom 2000., kada se otvorenije počelo u javnosti govoriti o tamnim stranama Domovinskog rata. U hrvatskom društvu, za razliku od sjećanja na Drugi svjetski rat, postoji popriličan konsenzus oko pitanja Domovinskog rata. Razlike dolaze do izražaja kad se pogledaju narativi ostalih država iz bivše Jugoslavije. Generalno, kultura sjećanja na Domovinski rat u Hrvatskoj počiva na dva temeljna motiva – heroizam i žrtva. Problematični dio kulture sjećanja na Domovinski rat odnosi se na suočavanje sa zločinima i nepravdama počinjenim od hrvatske strane. To se ne odnosi samo na pljačkanja i zločine nakon Oluje, već i na one počinjene nad Srbima koji su ostali lojalni i na teritoriju pod hrvatskom kontrolom. U okviru toga, suradnja s ICTY i izručenje generala godinama je bila glavna tema u pregovorima o pristupanju EU.³⁷ Problem je bio u tome koliko suočavanje s hrvatskim zločinima narušava karakter i glavni narativ o opravdanom i obrambenom ratu. Vjerojatno je oslobađajuća presuda generalima olakšala postupno otvaranje i suočavanje s hrvatskim zločinima, a da se pri tome ne dovodi u pitanje karakter rata. To je vidljivo i u obilježavanju Oluje, pri čemu se posljednjih godina u narativ postupno uključuje i stradanje srpskih civila.

Operacija Oluja u hrvatskoj kulturi sjećanja predstavlja glavnu i završnu epizodu o pobjedničkom Domovinskom ratu. U suprotnosti (i odnosu) s pričom o viktimizaciji o padu Vukovara, operacija Oluja u Hrvatskoj postala je kamen temeljac pobjedničkog narativa o Domovinskom ratu. Iz tog razloga, za razliku od obilježavanja komemoracije u Vukovaru gdje se tuguje za žrtvama, u Kninu se slavi pobjeda. Uspješno oslobađanje okupiranog hrvatskog teritorija i na kraju pobjeda u ratu službeno se obilježava 5. kolovoza - Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja (blagdan, neradni dan).³⁸

Prva proslava održana je odmah 1996. godine u Kninu, a u Tuđmanovo vrijeme centralna proslava nije uvijek bila u Kninu. Od 2000. godine Knin se uspostavlja kao centralno mjesto proslave Oluje, a s promjenom vlasti prvi put se prilikom proslave moglo čuti i o zločinima koje je počinila hrvatska strana. Za vrijeme Sanderove Vlade 2004. uspostavlja se praksa da svi najviši dužnosnici – predsjednik,

35 Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_05_41_705.html (pristup ostvaren 16. 10. 2021.)

36 Deklaracija o Domovinskom ratu, Narodne novine, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html (pristup ostvaren 16. 10. 2021.)

37 Pavlaković, V., Pauković, D., “Framing the Nation: An Introduction to Commemorative Culture in Croatia, 2019, str. 1-28

38 Zakon o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj, Narodne novine, 110/2019.

premijer i predsjednik sabora sudjeluju u proslavi. Na desetoj godišnjici operacije naglašena je legitimnost i opravdanost akcije, a zločini koji su se dogodili nakon označeni su kao marginalni i koji ne dovode u pitanje samu akciju. Te godine prvi put je organizirana proslava Oluje u Čavoglavama, rodnom selu pjevača Marka Perkovića Thompsona. Promjena politike u odnosu prema suradnji s ICTY-om izazvala je nezadovoljstvo dijela javnosti, smatrajući da se time dovodi u pitanje obrambeni i pravedni karakter Domovinskog rata. U okviru toga proslava u Čavoglavama postala je mjesto gdje „obični narod“ istinski slavi Oluju, dok je službena kninska proslava obilježena govorima pragmatičnih političara. Thompson, za desničare domoljub, a za ljevičare pobornik ustaštva, navodno je počeo s organizacijom paralelne proslave zbog toga što u vrijeme Račanove vlade nije bio dobrodošao u Kninu.³⁹ Proslava u Čavoglavama već od prve godine privukla je desetke tisuća ljudi, a sam događaj je skoro cjelodnevna fešta koja kulminira u večernjim satima koncertom Thompsona. Cijeli događaj je nabijen desnom simbolikom, uz poneka eksplicitna ustaška obilježja. Ipak, tu se radi o marginalnoj pojavi koju redovito nastoji kontrolirati policija.⁴⁰ Proslava u Čavoglavama je i nastavak kninske proslave, a djelomično i kontra obilježavanje Oluje, nasuprot političkoj eliti. Dio sudionika nakon službenog kninskog dijela odlazi u Čavoglave na feštu. Uz to, za dvadesetu obljetnicu 2015. godine (i 2016.) Thompsonov koncert bio je u Kninu kao dio službenog programa, što je rezultiralo najmasovnijom proslavom ikada.

Mjesta sjećanja proizvode snažnu političku legitimizaciju i ujedno služe kao instrumenti političke moći, a to je vidljivo i u obilježavanju Oluje.⁴¹ Politički i memorijski akteri natječu se za upotrebu određenog mjesta sjećanja koje koriste za legitimizaciju svoje pozicije i/ili delegitimizaciju političkih i ideoloških protivnika. Tako su govori premijera Milanovića i predsjednika Josipovića u Kninu tijekom 2014. bili prekidani zvižducima, a za što je premijer optužio oporbu koja koristi obilježavanje Oluje za predizbornu kampanju.⁴² Milanović je prije obilježavanja Oluje 2021., sada u ulozi predsjednika republike, predložio da se centralno obilježavanje ne održava svake godine u Kninu, već je spomenuo Glinu i Petrinju.⁴³ Na to mu je potpredsjednik Vlade Tomo Medved odgovorio da Knin zbog svoje sim-

39 Proslava Oluje u Čavoglavama: ustaštvo ili hrvatstvo?, Deutsche Welle, 6. 8. 2012. <https://www.dw.com/hr/proslava-oluje-u-%C4%8Davoglavama-usta%C5%A1tvo-ili-hrvatstvo/a-16146713> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

40 Policija će snimati proslavu u Čavoglavama, tportal, 2. 8. 2013. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/policija-ce-snimati-proslavu-u-cavoglavama-20130802> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

41 Winter, J. „Sites of Memory“, 2010, 315.

42 Milanovića i Josipovića izviždali, premijer uzvratilo: Dodite na Markov trg!, Večernji list, 5. 8. 2014. <https://www.vecernji.hr/vijesti/drzavni-vrh-na-proslavi-19obljetnice-oluje-u-kninu-954116> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

43 Milanović predlaže: Neka proslava Oluje ove godine bude u Glini, Knin nije Berlin, to je bio jedan ranžirni kolodvor gdje se gojio Ratko Mladić, tportal, 1. 6. 2021. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/milanovic-predlaze-neka-proslava-oluje-ove-godine-bude-u-glini-knin-nije-berlin-to-je-bio-jedan-ranzirni-kolodvor-gdje-se-gojio-ratko-mladic-20210601> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

bolike ostaje centralno mjesto proslave, što ne isključuje obilježavanja na drugim mjestima, koja se i inače održavaju.⁴⁴

Glavni okviri u govorima

U nastavku će se izdvojiti glavni okviri i nekoliko primjera u govorima s obilježavanja Oluje od 2015. do 2021. godine. Najvažniji diskurzivni okviri nisu se značajno mijenjali u odnosu na prijašnje razdoblje. Proslava veličanstvene, legitimne i opravdane akcije i pobjeda u ratu protiv velikosrpske agresije centralni je okvir narativa.

Sloboda je najveće blago i nikome ne trebamo dokazivati koliko je Oluja, nakon mučne 4 godine ubijanja i progona u okupiranim područjima bila opravdana, koliko je bila potrebna, koliko je novih žrtava spriječila u Hrvatskoj i izvan Hrvatske u njezinoj neposrednoj blizini i koliko je bila neizbježna. (Knin, 2015. Zoran Milanović, predsjednik Vlade)⁴⁵

Veličanstvenom pobjedom hrvatskih branitelja čiji je vrhunac bila upravo vojno-redarstvena akcija Oluja, koju ovdje u hrvatskom kraljevskom gradu Kninu s ponosom slavimo. (Knin, 2016. Kolinda Grabar-Kitarović, predsjednica RH)⁴⁶

Zbog svega toga, Oluje je uistinu bila prekretnica i za Hrvatsku i za cijeli jugoistok Europe i ostat će upamćena kao najveća pobjeda u hrvatskoj povijesti. (Knin, 2017. Andrej Plenković, predsjednik Vlade)⁴⁷

Nikome nećemo dopustiti da dovodi u pitanje obrambenost Domovinskog rata i legitimitet Oluje. To je poruka i našoj susjednoj zemlji. (Knin, 2021. Andrej Plenković, predsjednik Vlade)⁴⁸

Drugi temeljni okvir je heroizam i zahvala hrvatskim braniteljima koji 5. kolovoza ujedno službeno obilježavaju svoj dan.

U toj velikosrpskoj agresiji, njezinim tenkovima, topovima i avionima hrvatski branitelji su se suprotstavljali najviše domoljubljem, ustrajnošću i posebno vjerom u istinu i pravdu. (Knin, 2015. Josip Leko, predsjednik Hrvatskog sabora)⁴⁹

Sjećamo se s poštovanjem našeg prvog predsjednika i vrhovnika dr. Franju Tuđmana te ujedno iskazujemo zahvalnost svima koji su tih dana na bilo koji način pridonijeli oslobođenju najvećeg dijela domovine i ponovnoj uspostavi zakonite hrvatske vlasti nakon što je samo nekoliko sati prije okupiranim područjima. (Knin,

44 Medved odgovorio Milanoviću: Proslava Oluje ostaje u Kninu, Indeks.hr, 4. 6. 2021. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/medved-odgovorio-milanovicu-proslava-oluje-ostaje-u-kninu/2281141.aspx> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

45 Knin transkript, FRAMNAT, <http://framnat.eu/knin-transkripti/> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

46 Isto.

47 Isto.

48 Plenković u Kninu: Oluja je legitimna, to je poruka Srbiji, Večernji list, 5. 8. 2021. <https://www.vecernji.hr/vijesti/plenkovic-necemo-dopustiti-da-se-dovodi-u-pitanje-legitimnost-oluje-1513339> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

49 Knin transkript, FRAMNAT, <http://framnat.eu/knin-transkripti/> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

2017. Kolinda Grabar-Kitarović, predsjednica RH)⁵⁰

Drugi snažan osjećaj koji nas obuzima je zahvalnost. I to ponajprije prema hrvatskim braniteljima, kao trajnu obvezu svih nas koji smo danas baštinici tada izvojevane slobode. (Knin, 2020. Andrej Plenković, predsjednik Vlade)⁵¹

Uz ova dva temeljna okvira još se nekoliko tema redovito pojavljuje u govorima. Vrlo važan dio narativa vezan je za sam karakter proslave. Naglašava se da se slavi kraj rata, a ne tragedija srpskog naroda.⁵² Ostali okviri su zajedništvo u vrijeme Domovinskog rata kao ideal, pogled u budućnost, odnosno razvoj društva i ostvarenje državnih ciljeva.

Posebno važan okvir u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa i suočavanja s tamnim stranama Domovinskog rata i Oluje je odnos prema zločinima koji su se dogodili za vrijeme i nakon akcije. Već je spomenuto da se od promjene vlasti 2000. godine u obilježavanju Oluje povremeno spominju i srpske žrtve, odnosno zločini koje je počinila hrvatska strana. Pri tome se nikad ne dovodi u pitanje karakter rata i najveća odgovornost tadašnje Miloševićeve politike.

Žalimo za svakim izgubljenim životom, i hrvatskim i srpskim. No, opet naglašavam da je uzrok tome bila Miloševićeva ekspanzionistička velikosrpska politika. (Knin, 2015. Kolinda Grabar-Kitarović, predsjednica RH)⁵³

Značajan napredak po ovom pitanju učinjen je 2020. godine kada je došlo do dogovora unutar vladajuće koalicije, odnosno HDZ-a i SDSS-a o prisustvu potpredsjednika Vlade iz redova SDSS-a Borisa Miloševića na obilježavanju Oluje u Kninu. U okviru tog dogovora potpredsjednik Vlade iz redova HDZ-a Tomo Medved sudjelovao je krajem kolovoza na komemoraciji u Gruborima za ubijene srpske civile nakon akcije Oluja.⁵⁴ Za razliku od govora koje je premijer Plenković održao u prijašnjim godinama povodom obilježavanja Oluje u Kninu, 2020. godine izravno je spomenuo hrvatske zločine:

Utoliko više žalimo i za žrtve ratnih zločina počinjenih s hrvatske strane, kojih je nažalost bilo, jer legitimno pravo na obranu nije i ne može biti opravda-

50 Isto.

51 Govor predsjednika Vlade Andreja Plenkovića na obilježavanju Dana pobjede i domovinske zahvalnosti, Dana hrvatskih branitelja i 25. Obljetnice vojno-redarstvene operacije „Oluja“, 5. kolovoza 2020., Vlada Republike Hrvatske. 5. 8. 2020. <https://vlada.gov.hr/vijesti/oluju-obiljezavamo-u-znaku-pobjede-za-hvalnosti-i-ponosa-uz-osjecaj-pomirbe-i-pijeteta/30080> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

52 Hrvatska danas ne slavi rat, ne slavi ničiju patnju niti progonstvo. Neka to bude jasno svima kojima to još nije jasno. Hrvatska je poduzela sve da rata ne bude, nudila je mirna rješenja i bila je odbijena. Hrvatska danas slavi slobodu i mir, čista srca slavi pobjedu, prekretnicu koja je dokrajčila ružan, nametnut i osobito podao rat. (Knin, 2015. Zoran Milanović, predsjednik Vlade) Knin transkript, FRAMNAT, <http://framnat.eu/knin-transkripti/> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

53 Knin transkript, FRAMNAT, <http://framnat.eu/knin-transkripti/> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

54 Uz potpredsjednika Medveda na komemoraciji u Gruborima sudjelovao je i predsjednik Milanović. Medved u Gruborima: Hrvatska kao pobjednik u Domovinskom ratu žali zbog svih stradalih, Večernji list, 25. 8. 2020. <https://www.vecernji.hr/vijesti/medved-hrvatska-kao-pobjednik-u-domovinskom-ratu-za-li-zbog-svih-stradalih-1426419> (pristup ostvaren 20. 10. 2021.)

nje za nedjelo – te je svaki takav čin bolan za sve obitelji žrtava i ružan ožiljak na pravedno lice i obrambeni karakter Domovinskog rata. Svjesni smo isto tako da je naša pobjeda u Oluji bila traumatična za mnoge hrvatske Srbe koji je ponajprije povezuju s odlaskom dijela srpskog stanovništva iz njihovih domova i zavičaja na dotad okupiranim područjima... Pijetet i prema nedužnim srpskim žrtvama od Paulin Dvora do Varivoda, čime ne dovodimo u pitanje legitimnost ni pravednost Domovinskog rata niti umanjujemo pobjedu postignutu u Oluji.⁵⁵

U izjavi za medije nakon programa u Kninu Milošević je istaknuo da je zadatak Vlade smanjiti tenzije u društvu:

Društvo je sazrelo da čujemo jedni druge i da poštujemo jedni druge bez obzira na nacionalnost. Važno je da društvo prihvati da su Srbi u Hrvatskoj imali svoje žrtve i svoja stradanja i da sjećanja na te žrtve moramo poštovati.⁵⁶

Ove godine nije se ponovila 2020., odnosno Milošević nije prisustvovao na obilježavanju Oluje u Kninu, a Medved nije prisustvovao na komemoraciji u Gruborima. Prema objašnjenju Miloševića i Medveda ne radi se o koraku unazad, jer je na 25. obljetnicu poslana poruka i zacrtan cilj od kojeg se ne odustaje.⁵⁷ U svom govoru u Kninu 2021. premijer Plenković nije se kao prethodne godine opširno osvrnuo na srpske žrtve već je poslao poruku Srbiji:

I upravo zato, simboličke geste iskazane na prošlogodišnjoj obljetnici Oluje nastavljamo provoditi u djelo, vodeći se politikom pomirbe, suživota i razumijevanja, uz poštovanje povijesne istine i izražavanje pijeteta svim nedužnim žrtvama. Ali velikodušnost u pobjedi ne znači da ćemo ikad ikome dopustiti da dovodi u pitanje legitimnost Oluje ni obrambeni karakter Domovinskog rata. To je poruka i našoj susjednoj zemlji, Srbiji koja bi, po meni, trebala napustiti jalovu retoriku prošlosti, suočiti se sa svojom odgovornošću i okrenuti se politici pomirenja i budućnosti.⁵⁸

55 Oluju obilježavamo u znaku pobjede, zahvalnosti i ponosa, uz osjećaj pomirbe i pijeteta, Vlada Republike Hrvatske, 5. 8. 2020. <https://vlada.gov.hr/vijesti/oluju-obiljezavamo-u-znaku-pobjede-zahvalnosti-i-ponosa-uz-osjecaj-pomirbe-i-pijeteta/30080> (pristup ostvaren 20. 10. 2021.)

56 Milošević u Kninu nakon govora Plenkovića: Ovo je tek prvi korak, Index.hr, 5. 8. 2020. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/milosevic-u-kninu-nakon-govora-plenkovica-ovo-je-tek-prvi-korak/2203083.aspx> (pristup ostvaren 20. 10. 2021.)

57 Milošević: Ne idem u Knin, ali to nije korak unazad, N1, 2. 8. 2021. <https://hr.n1info.com/vijesti/milosevic-ne-idem-u-knin-ali-to-nije-korak-unazad/> ; Tomo Medved za N1: Ove godine ne idem u Grubore, N1, 2. 8. 2021. <https://hr.n1info.com/vijesti/tomo-medved-ove-godine-ne-idem-u-grubore/> (pristup ostvaren 19. 10. 2021.)

58 Uvijek ćemo dostojanstveno slaviti Oluju, kako bi i buduće generacije njegovale vrijednosti Domovinskog rata, Vlada Republike Hrvatske, 5. 8. 2021. <https://vlada.gov.hr/vijesti/uvijek-emo-dostojanstveno-slaviti-oluju-kako-bi-i-buduce-generacije-njegovale-vrijednosti-domovinskog-rata/32708> (pristup ostvaren 20. 10. 2021.)

Oluja u Srbiji – etničko čišćenje i planirani zločin nad Srbima

Operacija Oluja u srpskom diskursu od početka je potpuno drugačije tumačena. Za razliku od Hrvatske, u Srbiji sve do 2015. godine nije postojalo službeno državno obilježavanje stradanja Srba u Oluji. U organizaciji izbjeglih Srba organizirane su različite manifestacije i parastosi koji su imali većeg ili manjeg odjeka u srbijanskoj javnosti. Povodom desete obljetnice Oluje tadašnji predsjednik Srbije Boris Tadić ocijenio je Oluju kao smišljeni zločin i etničko čišćenje. Premijer Srbije Vojislav Koštunica nazvao je Oluju najvećim etničkim čišćenjem nakon Drugog svjetskog rata. I u sljedećim godinama političko vodstvo Srbije iznosilo je iste ocjene o Oluji, tražeći priznavanje zločina i kažnjavanje počinitelja.⁵⁹ U okviru toga dolazilo je do prepucavanja Zagreba i Beograda, primjerice predsjednika Stjepana Mesića i Tadića 2005. i 2008.⁶⁰

U veljači 2005. u Beogradu je održana je „obnoviteljska sjednica“ Skupštine Republike Srpske Krajine na kojoj je formirana Vlada u izbjeglištvu. Na skupštini je prisustvovalo 40 zastupnika iz saziva skupštine iz 1993. godine. Reintegracija područja pod kontrolom pobunjenih Srba nakon operacija Bljesak i Oluja i Erdutskog sporazuma za njih je predstavljala samo privremenu okupaciju. Svoje ciljeve iznijeli su u Rezoluciji obnovljene Skupštine Republike Srpske Krajine. U istom tonu je i Memorandum Srpske radikalne stranke koja je jedina javno podržala zahtjeve „obnovljenih“ institucija RSK. U memorandumu se stradanje Srba u Oluji povezuje sa stradanjem Srba za vrijeme fašističke NDH.⁶¹ Iako ove političke inicijative nisu polučile nikakav rezultat, važne su za razumijevanje stavova dijela izbjeglih Srba iz Hrvatske, ali i radikala, čijim raspadom nastaje Srpska napredna stranka, neprikosnovena vladajuća stranka u Srbiji u posljednjih 6 godina. Također, Srbi iz Hrvatske predstavljali su nezanemariv broj glasača, pa je podržavanje njihovih zahtjeva, kao i žestoke reakcije u vrijeme obilježavanja Oluje imale za cilj i pridobivanje glasova.

Ipak, prepucavanja i različite interpretacije Oluje nisu dramatično narušavale odnose između Hrvatske i Srbije, koji su, kako je već rečeno, bili najbolji u vrijeme Tadića i Josipovića. Razlika u odnosu na trenutno razdoblje, odnosno vladavinu Aleksandra Vučića je u tome što su demokrati u znatno većoj mjeri priznavali odgovornost koju snosi Srbija za ratove u devedesetima. Unatoč tome, suočavanje s odgovornošću za događaje u devedesetima nije provedeno u post-Miloševićевой Srbiji.⁶² Potpunim preuzimanjem vlasti od strane Srpske napredne stranke na par-

59 Pavlaković, V. “From Conflict to Commemoration: Serb-Croat Relations and the Anniversaries of Operation Storm”, 2009, 73-82.

60 Ured Predsjednika: Tadićeva izjava nije u duhu normalizacije odnosa, Index.hr, 1. 8. 2005. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ured-predsjednika-tadiceva-izjava-nije-u-duhu-normalizacije-odnosa/276978.aspx>; Dani bola i slave, Vreme, 7. 8. 2008. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=690456>

61 Pauković, D. (ur.), Uspon i pad Republike Srpske Krajine, 2005, 383-392.

62 Pogledati: Gordy, E. Guilt, Responsibility, and Denial, 2013.

lamentarnim izborima 2014. godine počinje i promjena vezana za kulturu sjećanja na ratove iz devedesetih.

Krajem lipnja 2015. godine premijer Srbije Vučić objavio je da su Vlade Srbije i Republike Srpske na zajedničkoj sjednici donijele odluku o zajedničkom obilježavanju stradanju Srba u Oluji 5. kolovoza.⁶³ Time je utemeljena nova službena komemoracija, Dan sjećanja na stradale i prognane Srbe u akciji Oluja, koja je 2015., na dvadesetu obljetnicu Oluje, prvi puta održana u Sremskoj Rači. Razne manifestacije održavaju se 4. i 5. kolovoza. Već te prve godine utemeljuju se glavni okviri narativa o Oluji koji će se reproducirati svih godina. Prvo obilježavanje popraćeno je dramatičnim naslovima u medijima sklonim Vučiću. *Večernje novosti* na naslovnici donose „Srbija tugovala, ustaše orgijale“. *Alo* na naslovnici ima naslov „Ustaše tražile da piju srpsku krv“. *Informer* na naslovnici pita „šta bi bilo kad bi rata bilo“ i poručuje „Hrvati, nemate šanse!“ Tu atmosferu začinio je Vojislav Šešelj spalivši hrvatsku zastavu u centru Beograda i obećavši Hrvatima novi rat.⁶⁴

Od prvog obilježavanja do danas uspostavljeni su okviri u narativu koji su stabilni i koji se nisu suštinski mijenjali. U tom kontekstu iskorak koji je napravljen u Hrvatskoj 2020. godine naišao je na negodovanje u Srbiji i Republici Srpskoj.⁶⁵ Razloge negativnim reakcijama treba tražiti u tome što obilježavanje Oluje 2020. u Kninu i kasnije u Gruborima predstavlja odmak od antagonističkog načina sjećanja koji postavlja jasne granice između „naše“ i „vaše“ istine. Uz to, potez hrvatskih Srba, bez podrške Beograda, u suprotnosti je s propagiranim ciljem Vučića o srpskom jedinstvu.

Glavni okviri u govorima

Najvažniji okvir komemoriranja Oluje u Srbiji (i Republici Srpskoj) je viktimizacija Srba. U tome postoji kontinuitet s diskursom koji je prethodio ratovima iz devedesetih. On se temelji na uokviravanju srpskih stradanja u Oluji bez refleksije ili kontekstualizacije na cijelo razdoblje rata u Hrvatskoj. To ujedno pretpostavlja izostanak odgovornosti srpskih političkih elita iz devedesetih. Ovaj okvir dio je šireg narativa koji sustavno pokušava revidirati povijest devedesetih, u kojem je odgovornost Srbije izostavljena, umanjena ili zamagljena, a fokus je na nepravdama i greškama drugih. Ovaj narativ temelji se na ocijeni da je međunarodna zajednica

63 Dan sećanja, *Politika*, 2. 7. 2015. <https://www.politika.rs/sr/clanak/332008/Dan-secanja> (pristup ostvaren 17. 10. 2021.)

64 Obeležavanje Oluje u Srbiji: Manipulacije žrtvama, *Radio Slobodna Evropa*, 6. 8. 2015. <https://www.slobodnaevropa.org/a/oblezavanje-olujeu-srbiji-manipulacije-zrtvama/27174059.html> (pristup ostvaren 17. 10. 2021.)

65 Vučić opet priča o Oluji: ‘To je najveće etničko čišćenje u Europi nakon 2. svjetskog rata’, *Telegram*, 7. 8. 2020. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/vucic-opet-prica-o-olui-to-je-najvece-etnicko-ciscenje-u-europi-nakon-2-svjetskog-rata/>; Dodik protiv odlaska Miloševića u Knin: ‘Time daje legitimitet Oluji, to nije korektno od njega’, *Jutarnji list*, 31. 7. 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/dodik-protiv-odlaska-milosevica-u-knin-time-daje-legitimitet-olui-to-nije-korektno-od-njega-15011317> (pristup ostvaren, 18. 10. 2021.)

proglasila Srbe za glavne krivce ratova iz devedesetih „uz fokus na hrvatske, bošnjačke i albanske žrtve, uz ponižavanje, umanjivanje i negiranje srpskih žrtava“.⁶⁶

Naš narod je doživio tragediju biblijskih razmera, kao Jevreji i Jermeni. (Sremska Rača, 2015. Patrijarh srpski Irinej)⁶⁷

Nikad nećemo zaboraviti nepregledne kolone traktora koje voze dečaci jedva izbegli metku, bombi ili kami. Ikone našeg sećanja i večni temelji identiteta su majke koje privijaju svoje bebe u strahu da progonitelji od nekud ne iskrсну i završe svoj davno planirani, krvavi posao (Busije, 2021, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁶⁸

Drugi važan okvir odnosi se na ocjenu Oluje kao etničkog čišćenja i zločina koji se prešućuje i za koji nitko nije odgovarao.

Što se tiče onih koji ćute o najtežim zločinima i etničkom čišćenju posle Drugog svetskog rata, naše je da kažemo da mi pomirenje želimo, mir uvek, pomirenje da, ali poniženje nikada. (Sremska Rača, 2020, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁶⁹

Sastavni dio diskursa je osuda hrvatskog slavlja i hrvatske politike prema Srbima generalno. Pri tome se često ističe kontinuitet antisrpske politike u Hrvatskoj, posebno povezivanje s NDH.

Bezumnici praznuju naše stradanje kao dan obnove njihove države koja im je ostala od Pavelića. (Fruška Gora, 2015. Tomislav Nikolić, predsjednik Srbije)⁷⁰

Motiv je važan isto kao zločin jer mržnja ne poznaje vrijeme. Hitler je htio svijet bez Židova, Hrvatska je željela Hrvatsku bez Srba (Bačka Palanka, 2018, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁷¹

Ta akcija je kockica u mozaiku zla koji je imao samo za cilj nestanak Srba, a provodio se cijeli dakle prošli vijek. Oluja iz 95. godine bila je samo završni cilj hrvatskog etničkog čišćenja i genocida nad Srbima u prošlom vijeku (Sremska Rača, 2020, Milorad Dodik, član Predsjedništva BiH)⁷²

66 Srbija obilježava Dan sjećanja na stradanje i progon Srba u akciji Oluja, Večernji list, 4. 8. 2016. <https://www.vecernji.hr/vijesti/srbija-obiljezava-dan-sjecanja-na-stradanje-i-progon-srba-u-akciji-oluja-1104077>

67 Isto.

68 Oluja iz srpske perspektive: zločini bez kazne, Deutsche Welle, 5. 8. 2021. <https://www.dw.com/sr/oluja-iz-srpske-perspektive-zlo%C4%8Dini-bez-kazne/a-58764698> (pristup ostvaren 17. 10. 2021.)

69 Dan sećanja na akciju „Oluja“ obeležen u Sremskoj Rači, Danas, 4. 8. 2020. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-sremskoj-raci-pocela-drzavna-ceremonija-srbije-povodom-godisnjice-hrvatske-akcije-oluja/> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

70 Obeležavanje Oluje u Srbiji: Manipulacije žrtvama, Radio Slobodna Evropa, 6. 8. 2015.

71 Vučić uoči Oluje poručio: „Hitler je htio svijet bez Židova, Hrvatska je željela Hrvatsku bez Srba“, Dnevnik.hr, 5. 8. 2018. <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/aleksandar-vucic-uoci-obiljezavanja-oluje-obecao-ka-ko-vise-nikad-nece-biti-oluja---526044.html> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

72 Dan sećanja na akciju „Oluja“ obeležen u Sremskoj Rači, Danas, 4. 8. 2020. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-sremskoj-raci-pocela-drzavna-ceremonija-srbije-povodom-godisnjice-hrvatske-akcije-oluja/> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

Vrlo važan element je naglašavanje srpskog jedinstva i snage Srbije koja se očituje u redovito ponavljanoj frazi „nikad više Oluje“, koja se odnosi na zaštitu Srba u svim državama proizašlim iz raspada Jugoslavije. Promoviranje srpskog jedinstva i Vučića kao lidera i zaštitnika svih Srba s područja bivše Jugoslavije važan je okvir novog srpskog nacionalizma.

Više nikada nikakvih Oluja samo zato što su Srbi, nikada i nigdje neće biti. I nećemo više biti samo utočište - bit ćemo zaštita za svakog od njih i nikome nećemo dozvoliti da ga progoni i ponižava. (Bačka Palanka, 2018, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁷³

Samo ujedinjeni možemo sve, razjedinjeni ne možemo ništa. (Sremska Rača, 2020, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁷⁴

U govorima su prisutni i pozivi na mir, pomirbu i poštivanje tuđih žrtava.

“Ne možemo samo plakati i kukati, već možemo izvući pouke. Da znamo što je mir i pokažemo poštovanje prema tuđim žrtvama, ali da nikad ne dopustimo nijekanje srpskih žrtava i svima da kažemo da ćemo biti svoj na svome (Fruška Gora, 2019, Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije)⁷⁵

Moleći se danas za stradale, za naše bližnje, ne želimo da, zloupotrebljavajući žrtve, produbljujemo spiralu sukoba niti da vodimo ratove komemorativnim politikama sjećanja... Ne smijemo zaboraviti, ali moramo oprostiti. (Busije, 2021. Patrijarh srpski Porfirije)⁷⁶

Zaključak: Rekonciliјacija je dug i složen proces. Da bi bila uspješna nije dovoljan samo protok vremena, već i jasne strategije ključnih institucija kako rekonciliјaciju operacionalizirati. U primjeru hrvatsko-srpskih odnosa jasno je da niti u jednom trenutku nismo imali čvrsto opredjeljenje svih relevantnih institucija u obje države za rekonciliјacijom. Kao što je ukratko prikazano u uvodu, bilo je boljih i lošijih razdoblja u posljednjih trideset godina, s tim da su ova prva gotovo uvijek završavala potenciranjem povijesnih trauma i ponovnom reprodukcijom neprijateljskog diskursa. Za odnose Hrvatske i Srbije zasigurno vrijedi Nietzscheova tvrdnja da se „previše povijesti“ može pretvoriti u „grobara sadašnjosti“. ⁷⁷ U slučaju

73 Vučić uoči Oluje poručio: “Hitler je htio svijet bez Židova, Hrvatska je željela Hrvatsku bez Srba”, Dnevnik.hr, 5. 8. 2018. <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/aleksandar-vucic-uoci-obiljezavanja-oluje-obecao-ka-ko-vise-nikad-nece-biti-oluja---526044.html> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

74 Dan sećanja na akciju „Oluja“ obeležen u Sremskoj Rači, Danas, 4. 8. 2020. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-sremskoj-raci-pocela-drzavna-ceremonija-srbije-povodom-godisnjice-hrvatske-akcije-oluja/> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

75 Vučić: Poručujemo i ovima danas i Tuđmanu da su Srbi otišli, ali nisu nestali!, Večernji list, 4. 8. 2019. <https://www.vecernji.hr/vijesti/vucic-porucujemo-i-ovima-danas-i-tu-manu-da-su-srbi-otisli-ali-nisu-nestali-1336520> (pristup ostvaren 17. 10. 2021.)

76 Vučić na komemoraciji Srbima stradalima u Oluji: ‘Nikada se kao danas nije prekrajala povijest’, tportal, 4. 8. 2021. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/vucic-na-dan-sjecanja-na-poginule-i-prognane-srbenikada-se-kao-danas-nije-prekrajala-povijest-20210804> (pristup ostvaren 18. 10. 2021.)

77 Citirano iz: Olick, J. K., The politics of regret: On collective memory and historical responsibility,

hrvatsko-srpskih odnosa mislim na previše traumatične povijesti koja preplavljuje diskurs i općenito odnose između dva naroda. Ukoliko se odnosi Srba i Hrvata isključivo iscrpljuju na povijesnim nepravdama i traumama rekonzilijacija zasigurno neće biti ostvariva. Zbog toga je nužan rakurs o hrvatsko-srpskim odnosima i kroz pozitivne narative, a pogotovo one projekte koji gledaju u budućnost i unapređuju trenutnu poziciju jednog i drugog naroda. To ne znači prešućivanje traumatične povijesti ili zaborav, već „doziranje“ traumatične kulture sjećanja na nacionalnim razinama. Još važnije, kakva kultura sjećanja je potrebna za uspješnu rekonzilijaciju? Kulturu sjećanja između ostalog možemo podijeliti na antagonističku i kozmopolitisku. Kozmopolitski način sjećanja temelji se na univerzalnom poštivanju ljudskih prava i fokusira se na žrtvu, pri čemu je naglasak na budućnosti, uz posebnu pažnju da upotreba povijesti ne proizvodi nove podjele i neprijateljstva.⁷⁸ S druge strane, antagonistički način sjećanja propagira jednu verziju istine, uz jasno definirane granice između „nas“ i „njih“, ne dozvoljavajući da druga strana priče ulazi u narativni okvir.⁷⁹ Sjećanje na ratove iz devedesetih u državama proizašlim iz komunističke Jugoslavije i dalje je dominantno antagonističko. Fokus je uglavnom na „našim“ žrtvama i „njihovim“ zločinima. To vrijedi i za obilježavanje operacije Oluja, iako je posljednjih godina došlo do pozitivnih pomaka u Hrvatskoj.

Oluja je u hrvatskoj kulturi sjećanja simbol pobjede u pravednom i obrambenom ratu protiv srpske agresije. Glavni narativni okviri u obilježavanju Oluje su opravdanost akcije, pobjeda, jedinstvo, kraj rata, žrtva i heroizam hrvatskih branitelja. Iako se od 2000. godine na obilježavanju Oluje spominju srpske žrtve, zadnjih godina u narativ se sustavnije uključuju zločini koji su počinjeni od hrvatske strane nakon akcije. U okviru tog zaokreta, koji je u punom smislu pokrenula trenutna vladajuća garnitura u kojoj sudjeluje i SDSS, prvi put je potpredsjednik Vlade iz redova srpskog naroda Boris Milošević sudjelovao na obilježavanju Oluje u Kninu 2020., a potpredsjednik Vlade Tomo Medved sudjelovao je na komemoraciji za srpske civile ubijene u Gruborima. U nastavku takve politike premijer Plenković sudjelovao je u rujnu iste godine na komemoraciji za devetero ubijenih srpskih civila u Varivodama, mjesec i pol nakon završetka akcije.⁸⁰ Ovo su svakako pozitivni pomaci, ali još će trebati napraviti dosta koraka da bi se ostvarila trajna rekonzilijacija. Uz priznanje i poštovanje svih žrtava nužno je i procesuirati sve zločine gdje je to moguće. To uključuje ne samo nijansiranu kulturu sjećanja u Hrvatskoj koja

2007, 15.

78 Levy D, Sznaider N. "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory" 2002, 87-106.

79 Erll, A. 2011. *Memory in Culture*, 2011, 159.

80 Plenković: "Kao predsjednik hrvatske Vlade, duboko žalim zbog toga, te vam u ime Vlade ovdje izražavam sućut za članove vaših obitelji čije živote hrvatska država – na žalost – nije uspjela zaštititi.", Plenković u Varivodama: Sućut za srpske žrtve koje hrvatska država nije zaštitila, Radio Slobodna Evropa, 28. 9. 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/plenkovi%C4%87-u-varivodama-su%C4%87ut-za-srpske-%C5%BERTve-koje-hrvatska-dr%C5%BEava-nije-uspjela-za%C5%A1tititi/30862620.html> (pristup ostvaren 20. 10. 2021.)

razumije i srpska stradanja i žrtve, već i istu takvu kulturu sjećanja u Srbiji.

U srpskoj kulturi sjećanja operacija Oluja potpuno je drugačije uokvirena. Ona predstavlja najveću tragediju srpskog naroda nakon Drugog svjetskog rata i zločin organiziranog etničkog čišćenja. Od uspona populističke i nacionalističke politike Aleksandra Vučića Oluja postaje vrlo važan simbol viktimizacije Srba. S dolaskom Vučića narativ o ratovima iz devedesetih značajno se mijenja – odgovornost Srbije i srpskog nacionalizma za ratove iz devedesetih se minimalizira ili se uopće ne spominje, a fokus je isključivo na srpskim žrtvama. To je ujedno dio šire revizije povijesti 20. stoljeća u kojoj su Srbija i Srbi prikazani kao najveće žrtve jugoslavenskih država. Od 2015. godine uspostavlja se službena državna komemoracija na kojoj se, istrgnuto iz svakog konteksta cijelog rata, na događaje iz kolovoza 1995. gleda isključivo iz perspektive tragedije srpskog naroda. Glavni okviri su viktimizacija Srba, etničko čišćenje, kontinuitet antisrpske politike, pogled u budućnost i pomirba, kako Hrvatska može slaviti Oluju i nikad više Oluja. Ovo zadnje Vučić u kontinuitetu ponavlja u kontekstu zaštite Srba izvan matične države na području bivše Jugoslavije. To ujedno treba biti pokazatelj konsolidiranog srpskog nacionalizma i jačanja Srbije, koju predstavlja Vučić, kao lider jedinstvenog „srpskog sveta“ na području bivše Jugoslavije. U okviru toga treba gledati i na protivljenje Srbije sudjelovanju predstavnika Srba u Hrvatskoj na obilježavanju Oluje u Kninu 2020. godine.

Summary : After the war in the nineties and dissolution of Yugoslavia political relations between Croatia and Serbia are dominantly marked by historic legacy and inability to deal with the 20th century traumas. Relations between two countries are annually at the lowest level during remembering Croatian Operation Storm at the beginning of the August. In opposition (and relation) to the victimization narrative on the fall of Vukovar, Operation Storm in Croatia became the keystone of the winner narrative of the Homeland War. For this reason, as opposed to being commemorated in Vukovar, in Knin the end of the war and victory is celebrated in the state-organized event of the operation's anniversary on 5 August. Main frames in Croatia are: legitimacy of operation Storm, victory, unity, end of the war, sacrifice and heroism of Croatian defenders. On the other side, since 2015, the leaders of Serbia and Republika Srpska have organized an official parallel commemoration in Serbia dedicated to the Serb victims of the operation after years of unofficial commemorations by Croatian Serb refugees. Official commemoration in Serbia is important part in the discourse of victimization of Serbs and revisiting the history of the wars in the nineties, which is connected with the rise of Aleksandar Vučić. Main frames in Serbia are: victimization of Serbs, ethnic cleansing, continuity of anti-Serbian policy, future and reconciliation, how Croatia can celebrate Storm and never again Storm.

Key words: Croatian-Serbian relations, memory politics, commemorations, war in Croatia, operation Storm

Literatura

- Barić, N. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
- Barkan, E., Karn, A. (eds.) 2006. *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press
- Cacciatore, M. A., Scheufele, D., Iyengar, S. 2016. "The End of Framing as we Know it ... and the Future of Media Effects". *Mass Communication and Society*, 19:1, 7-23.
- Caspersen, N. 2010. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York: Berghahn.
- Erl, A. 2011. *Memory in Culture*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gillis, J. (ed.) 1994. *Commemorations: Politics of Identity*. Princeton: Princeton University Press
- Goffman, E. 1986. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Boston: Northeastern University Press
- Goldstein, I. 2003. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber
- Gordy, E. 2013. *Guilt, Responsibility, and Denial*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Hobsbawm, E., Ranger, T. O. 1992. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kertzer, G. I. 1988. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press
- Kolstø, P., Pauković, D. "The Short and Brutish Life of Republika Srpska Krajina: Failure of a De Facto State", *Ethnopolitics*, 13:4, 2014, 309-327.
- Kolstø, P. (ed.) 2014. *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*. Farnham: Ashgate.
- Kuypers, J. A. 2009. "Framing Analysis", u: Kuypers, J. A., ed. *Rhetorical Criticism*. Plymouth: Lexington Books, 181-203.
- Levy D., Sznajder N. 2002. "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory". *European Journal of Social Theory*. (1), 87-106.
- Nora, P. 1996. *Realms of memory: rethinking the French past*. New York: Columbia University Press

Pauković, D. (ur.) 2005. *Uspon i pad Republike Srpske Krajine*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja

Pauković, D. 2008. „Konstrukcija neprijatelja: HDZ u Politikinoj rubrici „Odjeci i reagovanja“ 1989./91.“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, prošlost i perspektive*, Novi Sad: CHDR, 113-125.

Pauković, D. 2010. “Politički odnosi Hrvatske i Srbije – između europskih integracija i povijesnog nasljeđa“, u: *Hrvatsko – srpski odnosi u 20. veku; politička i kulturna saradnja*. Novi Sad: CHDR, 125-137.

Pauković, D. 2016. „Međusobne tužbe za genocid Hrvatske i Srbije: politički diskurs i utjecaj na hrvatsko-srpske odnose“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi, znanjem do zaštite identiteta*. Novi Sad: CHDR, 55-65.

Pavlaković, V. 2009. “From Conflict to Commemoration: Serb-Croat Relations and the Anniversaries of Operation Storm”, *Serbo-Croat Relations: Political Cooperation and National Minorities*, Sremska Kamenica: CHDR, 73-82.

Pavlaković, V., Pauković, D. 2019. “Framing the Nation: An Introduction to Commemorative Culture in Croatia”, u: Pavlaković, V., Pauković, D. (eds.) *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*. Abingdon, New York: Routledge, 1-28.

Sekulić, M. 2000. *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel: NIDDA Verlag GmbH

Winter, J. 2010. “Sites of Memory”, u: Radstone, S., Schwarz, B. (eds.) *Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press, 312-324.

Živić, D. “Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice”, *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 10 No. 3 (53), 2001., 451-484.

KAKO JE SAČUVAN MIR U POSLJEDNJEM RATU IZMEĐU HRVATA I SRBA U PODRAVINI, NA KALNIČKOM PRIGORJU I U GORSKOM KOTARU

Sažetak: Autor u tekstu donosi podatke o tome na koji su način Srbi i Hrvati Gorskog kotara, Podravine i Kalničko-bilogorskog područja tijekom posljednjeg rata uspjeli sačuvati na svojim područjima mir. Na temelju iskaza kazivača, arhivskih i internetskih izvora te objavljenih izvora i literature autor donosi zaključke o tome koji su bili modeli očuvanja mira. Iako su odnosi 1991. i u jednoj i u drugoj regiji bili napeti, razumnost lokalnog srpskog i hrvatskog vodstva omogućila je Srbima jedne i druge regije da u ratnom periodu prođu bez krvoprolića i civilnih i vojnih ratnih žrtava u samoj regiji. Tome su svakako pridonijeli i razgovori koji su, očito vrlo često, bili vođeni između lokalnih srpskih i hrvatskih predstavnika. Ekstremisti su u ove dvije zone bili izolirani i vrlo rijetki te su zbog toga umjereni predstavnici obje nacije mogli izbjeći moguće sukobe.

Ključne riječi: Podravina; Gorski kotar; Srbi; Domovinski rat; sjećanje

Uvod

U Hrvatskoj su samo u dvije ruralne sredine izbjegnuti ratni sukobi između Hrvata i Srba. Sukobi su izbjegnuti i u pojedinim većim gradovima te u sredinama gdje Srbi nisu bili autohtono stanovništvo (poput Istre), ali u ruralnim zonama gdje su Srbi prisutni već više stoljeća te su činili značajan postotak u udjelu stanovnika sukobi između Srba i Hrvata bili su prisutni već od 1990. godine. U Podravini i Kalničkom prigorju (zoni bivših općina Križevci, Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg) te u Gorskom kotaru (zoni bivših općina Delnice, Vrbovsko i dio općine Ogulin) nije došlo do sukoba između Srba i Hrvata usprkos tome što su napetosti bile prisutne. Mirno rješavanje sukoba između Hrvata i Srba uspješno je provedeno već 1991. godine te su Srbi i Hrvati u tim krajevima nastavili živjeti svoj dotadašnji način života zadržavši svoja zaposlenja, svoju imovinu i čuvajući svoj nacionalni i vjerski identitet. U ovom ćemo radu pokušati pokazati na koji je način očuvan mir u ove dvije zone, odnosno koji su faktori bili presudni za očuvanje suživota Hrvata i Srba.

Povijesni prikaz kretanja srpske populacije na prostoru Podravine i Gorskog kotara

a) Podravina i Kalničko prigorje

Prva pojava pravoslavnih na području današnje Koprivničko-križevačke županije seže u vrijeme 15. stoljeća kada je Katarina Kantakuzina Branković ušavši u brak s Ulrikom Celjskim dobila u posjed utvrde Medvedgrad, Veliki Kalnik, Mali Kalnik, Koprivnicu i Rakovec kod Vrbovca. Naseljavanja pravoslavnog stanovništva sredinom i krajem 15. stoljeća bila su brojčano vrlo mala. Tek u 16. stoljeću dolazi do brojnijeg naseljavanja pravoslavnih žitelja na područje današnje Koprivničko-križevačke županije, odnosno na područje Podravine i Kalničkog prigorja. U prvoj polovici 16. stoljeća dolazi do provale Osmanlija na područje današnje Slavonije i Ugarske. Nakon katastrofalnog poraza kod Mohača 1526., pada Požege 1537. i zapadnog dijela današnje Slavonije te pada Virovitice 1552. godine Osmanlije su zaprijetili i području oko Križevaca i Koprivnice. Zato da bi se obranilo područje od Đurđevca, Koprivnice i Križevaca do Ivanića na to su područje ciljano doseljavani pravoslavni doseljenici. Prva doseljavanja bila su poduzeta sa Žumberka 1540. i 1542. godine. Polovicom 16. stoljeća nastao je najvjerojatnije i manastir Lepavina, najznačajniji crkveni objekt Srba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Vlaško je stanovništvo bilo nastanjeno i na području Varaždinskog generalata i na području vlastelinstava koja su držali pojedini plemići. Tako su jedni imali položaj tzv. »privatnih Vlaha«, dok su drugi bili službenici Vojne krajine. Dakako, položaj »privatnih Vlaha« koji su bili podložni lokalnom plemstvu bio je mnogo lošiji od položaja vojnika. Osamdesetih godina 16. stoljeća naseljavanje pravoslavnih doseljenika poprima masovnije razmjere. Masovnija je bila seoba pravoslavnih iz srednje Dalmacije između 1583. i 1586. Nju je izveo Petar Hasanović koji se prvo naselio oko Kloštar Ivanića, a zatim je 1606. poslan u kraj koji je bio najizloženiji osmanlijskim upadima, područje oko Đurđevca. U Koprivnicu su došli i Ivan Peašinović iz Pakračkog Sandžaka prebjegavši zajedno s još nekolicinom svojih ljudi. Neki od njih su se naselili i u Varaždinu. Svi pravoslavni koji su prebjegli na habsburško područje prelazili su u krajišku službu. Godine 1595. u Križevce je došao i vlaški episkop koji je do tada bio poglavarem svojih vjernika u Požeškom, odnosno Cerničkom sandžaku. Sa sobom je doveo i 40 podanika. Nakon ratovanja habsburške vojske po Slavoniji 1596. i 1597. godine na područje slavonske krajine doseljava 117 osoba, od kojih je 37 bilo spremno za nošenje oružja. Iste godine je naseljeno oko 1.700 pravoslavnih doseljenika na područje oko Rovišća. U proljeće 1598. pravoslavni se naseljavaju područje oko Poganca, njih oko 500. Na područje Ivanića iste godine se naseljava 146 doseljenika iz Slavonije koja je bila pod osmanskom vlašću. U listopadu 1598. na područje današnjeg Križa u Moslavini doseljava se 500 doseljenika, a početkom studenog još 350 pravoslavnih iz pa-

kračkog kraja u okolicu Ivanića. Godinu dana kasnije 1599. na područje Ivanića doseljava 955 pravoslavnih, a 245 njih u okolicu Križevaca ili Koprivnice. Već sljedeće godine uslijedilo je veliko naseljavanje pravoslavnih doseljenika oko Ivanića i Rovišća, njih 828. Prema izračunima dr. Hrvoja Petrića u periodu između 1586. i 1600. na područje Slavonske vojne krajine doseljeno je 6.000 pravoslavnih. Broj pravoslavnih domova je tijekom vremena u uglavnom rastao. Iz Statističkog pregleda Pakračke eparhije iz 1929. u kojem se nalaze podaci za broj domova u pojedinim parohijama 1732. vidljivo je da je tada na području parohije Plavšinci bilo 135 domova, u Svetom Ivanu Žabnom 60 domova, u Maloj Trešnjevici 120 domova, u Velikoj Mučnoj 86 domova, u Velikim Sesvetama 70 domova, u Velikom Pogancu 110 domova, a u Vojakovcu 182 doma. U Varaždinskom generalatu je početkom 17. stoljeća bilo popisano ukupno 59 »vlaških« naselja u kojima je bilo 1256 domova da bi za malo više od jednog stoljeća (oko 1732.) broj domova u ovim naseljima (te onima osnovanima u njihovom susjedstvu) bio više nego udvostručen, odnosno porastao je na 2810.¹ Broj pravoslavnih stanovnika rastao je (a kasnije i stagnirao) uglavnom sve do Drugog svjetskog rata, ali su ratne tragedije Drugog svjetskog rata taj broj značajno smanjile kao što je vidljivo i iz sljedeće tablice.

Tabela I. Broj pravoslavnog srpskog stanovništva u popisnom razdoblju između 1880. i 1991. na području nekadašnjih općina Koprivnica, Đurđevac i Križevci²

Općina	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Đurđevac	587	609	674	641	411	485	502	409	275	204
Koprivnica	5389	6134	6153	6085	4858	5856	5370	4254	3420	3066
Križevci	1849	2217	2350	2290	1509	1636	1667	1356	1081	927

1 Podaci za ovaj dio teksta preuzeti su iz knjiga: Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Eparhijski upravni odbor 2004., str.25-66; Hrvoja Petrić, *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Zagreb: Meridijani 2012., str. 128-194.

2 Jakov Gelo i sur., *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991 po naseljima.*, Zagreb: Državno zavod za statistiku 1998.

b) Gorski kotar

Ogulinsko-plašćansko područje bilo je tijekom 15., a posebno u 16. stoljeću meta raznih turskih napada, dok je Gorski kotar, koji je bio udaljeniji od graničnog pojasa, bio znatno više pošteđen. Prve snažnije osmanske provale u ogulinski kraj bile su sredinom 15. stoljeća. Preseljavanje Krbavske biskupije u Modruš i djelovanje Modruške biskupije u drugoj polovici 15. stoljeća ukazuje na blizinu Osmanlija koji su krajem 15. stoljeća zauzeli Liku i Krbavu. Za obranu od Osmanlija osnovana je i Ogulinska kapetanija. Ogulin se u 16. i 17. stoljeću zbog svoje obrambene uloge nazivao ključem Kranjske. Vojska Ogulinske kapetanije, koja je osnovana najkasnije 1570. godine, brojila je šezdeset i dva vojnika, a Ogulin je bio glavna raskrsnica za raznošenje krajiške pošte. Iako rjeđi nego na ogulinskom graničnom području, pojedini osmanlijski pljačkaški pohodi nisu mimoišli Gorski kotar, pa su Osmanlije više puta popalili goranska naselja, a stanovništvo odvodili u roblje. Iako Osmanlije nisu zauzeli spomenuta naselja, jedan veliki broj stanovnika odselio je u sigurnije krajeve (Kočevsko i Belu Krajinu). Zbog osmanlijskih napada više od polovice goranskog stanovništva napustilo je svoje domove. U drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. stoljeća više nema toliko osmanlijskih upada na područje Gorskog kotara. Ipak, pojedina su naselja u potpunosti opustjela tijekom ratnih godina, pa ih je trebalo ponovno naseliti. Stoga su nakon minule osmanlijske opasnosti vojne vlasti na posjede Frankopana naseljavali nove stanovnike. General Juraj Lenković naselio je tako 1599. godine Gomirje. Ovaj put se radilo o doseljenicima koji su bili pravoslavne vjeroispovijesti, a koji su se nedugo prije naselili u okolici Ogulina, a prije toga su stigli iz Klisa. Lenković je zamolio Jurja Frankopana da primi novopridošlice u Gomirje, koji je na to morao pristati, budući da su ga krajiške vlasti dovele pred gotov čin. Lenković je novodoseljenicima obećao zemlju i oko Moravica i Vrbovskog. Doseljenici u Gomirju su ubrzo došli u sukob s Frankopanima i Zrinskima (koji su tvrdili da je područje Vrbovskog, Gomirja i Moravica njihovo). U sukobu su pokušavali dokazati da su se oni u Gomirje naselili na potpuno praznu, ničiju zemlju, na kojoj nije bilo niti jednog stanovnika. Feudalni gospodari su bili protiv izuzimanja novodoseljenih pravoslavaca od kmetskog položaja i protiv pretvaranja novodoseljenika u vojnike od strane krajiških vlasti. Iz spisa koji potječu iz 1603. vidljivo je da se u Moravice i Vrbovsko sada naseljavaju nove obitelji pravoslavaca. Spor između Frankopana i naseljenih pravoslavaca riješen je tek 1657. godine kada su Frankopani pristali da prime četverogodišnju plaću novo doseljenih pravoslavaca u zamjenu za otkup zemljišta na kojem su se novopridošlice naselili. Mrkopaljsko polje naselili su pridošlice iz čitave Bosne i Hercegovine te pojedinih predjela Cazinske krajine 1603. godine. Tada su nastala sela Tuk i Begovo Razdolje. Oba su naselja pripadala Ogulinskoj regimenti. Istovremeno je naseljavano i ogulinsko područje. Oko 1606. Nikola Frankopan dozvoljava pravoslavnim doseljenicima da se nasele na području Ponikava i Dubrava. Naseljavanje Dubrava

i Ponikava ponovljeno je i 1641. Na područje Plaškog pravoslavnih pristižu u više navrata, a najmasovnija doseljavanja su bila 1609., 1639. i 1666. Godine 1632. naseljeni su Drežnica i Jasenak, a 1639. Vitunj. Tržić je nastanjen 1687., Otok 1684., a Lička Jesenica 1690. godine. U kasnijem periodu, dakle u 18. i 19. stoljeću na područje Gorskog kotara doseljavaju i Nijemci, Česi i Slovaci, ali oni za razliku od Srba gube svoj nacionalni identitet. Srbi su svoj nacionalni identitet u Gorskom kotaru sačuvali zahvaljujući crkvenoj i političkoj samoupravi sa centrom u Gomirju.

Broj Srba na području nekadašnjih općina Delnice, Ogulin i Vrbovsko između 1880. i 1991.³

Općina	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Delnice	252	271	291	354	331	664	503	723	676	614
Ogulin	17720	19336	20159	20449	15536	15917	14893	13172	10220	10113
Vrbovsko	4201	4489	3982	4008	3512	3567	3487	3337	2286	2594

Broj Srba u Podravini i Kalničkom prigorju i u Gorskom kotaru 1991., 2001. i 2011. godine

a) Podravina i Kalničko prigorje

Broj Srba na području Podravine i Kalničkog prigorja nije bio velik, ali su Srbi u pojedinim naseljima na Kalniku i na Bilogori te u podnožju Bilogore činili većinsko stanovništvo. Za područje ovog dijela kalničko-bilogorskog prostora karakteristični su demografski procesi starenje stanovništva, negativan prirodni prirast, više odseljenih nego doseljenih što dovodi do smanjenja broja stanovnika kako Hrvata tako i Srba. Broj Srba opada i zbog asimilacije, etnomimikrije, akulturacije i etnocentrizma. Tako je u Popisu 1991. g. u ovoj županiji bilo 4.103 osobe srpske nacionalnosti, što je iznosilo 3,1 % ukupnog stanovništva. Ratni raspad bivše države sa svim posljedicama, rezultirao je velikim pomjeranjima stanovništva, a u ovoj županiji se dogodio značajan pad broja i udjela srpske populacije. U Popisu 2001. godine Srbi su činili 1,9 % ukupnog stanovništva ili u brojkama, 2.408. Njihov broj i udio se neznatno smanjuje u Popisu 2011. g., (2.196 ili 1,9 %) što pokazuje da je u polju nacionalne strukture došlo do stabilizacije u odnosu na prvo međupopisno razdoblje (1991.-2001.). Na prostoru Koprivničko-križevačke županije nije bilo ratnih operacija, a samim time ni protjerivanja stanovništva, ali je zbog stigmati-

³ Jakov Gelo i sur., *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991 po naseljima*, Zagreb: Državno zavod za statistiku 1998.

zacije Srba došlo u velikoj mjeri do asimilacije i etnomimikrije, pa je stoga toliko veliki pad pripadnika srpske nacionalne manjine. Srbi su 2011. godine imali najveći udjel u općini Rasinja 16,31 %, zatim u općini Sokolovac 12,88 %, Novigrad Podravski 3,59 %, Koprivnički Bregi 1,34 %, a potom u gradovima Križevci 2,09 %, Koprivnica 1,69%.

b) Gorski kotar

Na području Gorskog kotara Srbi su 1991. godine činili većinu u naseljima Tuk Vojni, Jasenak, Potok Musulinski, Krakar, Radojčići, Trbovići, Maravić Draga, Tomići, Vukelići, Partizanska Drežnica, Vručac, Podbitoraj, Nikolići, Znići, Seočani, Brestovac Ogulinski, Vitunj, Oklinak, Mirić Selo, Srpske Moravice, Ljubošina, Gomirje, Musulini, Vujnovići, Hajdine, Tuk, Komlenići, Radoševići, Mlinari, Vučinići, Tići, Donji Vukšići, Žakule, Carevići, Dragovići, Nikšići, Petrovići, Matići, Gornji Vučkovići, Donji Vučkovići, Vukelići, Tomići, Bunjevci, Radigojna i Dokmanovići. U općini Vrbovsko 1991. godine Srbi su brojali 2594 stanovnika, u općini Delnice 614 stanovnika (od čega u Vojnom Tuku njih 24), a na području općine Ogulin u navedenim naseljima 1587 Srba. Broj Srba na okupiranom području općine Ogulin (plašćanski predio) iznosio je 51,54% ukupnog broja Srba u ogulinskoj općini, a Srbi na području Jasenka, Drežnice, Vitunja i Potoka Musulinskog živjeli su na neokupiranom dijelu ogulinske općine. Dakle, u Gorskom kotaru na području općina Vrbovsko, Delnice i u goranskom dijelu općine Ogulin živjelo je 1991. sveukupno 4795 Srba. 2001. na području Grada Vrbovsko koji je pokrio područje nekadašnje općine Vrbovsko živjelo je 2191 Srba, na teritoriji općina Skrad, Brod Moravice, Mrkopalj, Ravna Gora, Lokve i grada Delnice 279 Srba, a na području Ogulina u naseljima Jasenak, Drežnica, Potok Musulinski i Vitunj živjelo je 1297 osoba za koje ne znamo koje su nacionalnosti, ali možemo pretpostaviti da su većinom Srbi. U 2011. godini na području grada Vrbovsko živjelo je 1788 Srba (ili 35,22% ukupnog broja stanovništva), na području nekadašnje delničke općine živjelo je 252 Srba, a na području naselja Vitunj, Drežnica, Jasenak i Potok Musulinski živjelo je oko 900 Srba.⁴ Dakle, na području Gorskog kotara 2011. godine živjelo je blizu 3000 Srba. Usprkos tome što se broj Srba značajno smanjio, razlozi smanjenja leže, kao i u slučaju Koprivničko-križevačke županije ponajviše u starenju stanovništva, iseljavanju, malome natalitetu, nacionalno mješovitim brakovima i slično.

4 Točne podatke ne možemo dobiti budući da ne postoje objavljeni rezultati po narodnosnoj strukturi po naseljima, već samo po gradovima i općinama. Možemo pretpostaviti da su Srbi u ova četiri naselja (Drežnica, Jasenak, Vitunj i Potok Musulinski) činili većinsko stanovništvo i u periodu nakon 1995. godine.

Kako je na području ove dvije regije sačuvan mir 1991. godine?

a) Podravina

Usprkos teškim stradanjima u Drugom svjetskom ratu i prekrštavanjima te prisilnim iseljavanjima Srbi Podravine i Kalničkog prigorja uspjeli su sačuvati mir u svojoj zoni u periodu 1991. – 1995. godine. Na temelju intervjua koji su provedeni među pripadnicima srpske nacionalne manjine na teritoriju Koprivničko-križevačke županije dobiveni su rezultati o tome kako je sačuvan mir u ovoj zoni. Kontakt sa intervjuiranim je uspostavljen posredstvom Vijeća srpske nacionalne manjine Koprivničko-križevačke županije, Vijeća srpske nacionalne manjine Grada Koprivnice i Vijeća srpske nacionalne manjine Grada Križevaca što je istraživačima olakšalo ulazak u srpsku zajednicu i amortiziralo eventualno nepovjerenje koje je inače prisutno početkom istraživanja, a posebno kod onih skupina koje imaju specifičnu poziciju u makro/mikrosocijalnom ambijentu, a što svakako vrijedi za srpsku populaciju u Hrvatskoj. Ukupno je intervjuirano 20 ispitanika, prema spolu 6 žena i 14 muškaraca rođeni između 1923. godine i 1986. godine u vremenu intervjuiranja.⁵ Pitanja iz intervjua obuhvatila su poznavanje ispitanika o statusu Srba u Koprivničko-križevačkoj županiji u vremenu intervjuiranja, kao i usporedbu sa njihovom društvenom pozicijom u socijalizmu te ulogama i egzistenciji u vremenu ratnih sukoba 1991.-1995., kao i pitanja o perspektivi ove nacionalne manjine u poslijeratnom razdoblju. Kao oznake za kazivače koristimo njihov *inicijale, godinu rođenja i naselje u kojem žive*, za što su kazivači dali svoj pristanak.

Domovinski rat i današnje stanje identiteta

Posljednji, Domovinski rat, nije toliko drastično pogodio podravske i kalničke Srbe kao Srbe u nekim drugim dijelovima Hrvatske. Odnosi hrvatskog i srpskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata, tijekom socijalističkog perioda i u vrijeme neposredno prije Domovinskog rata bili su dobri, kao što je vidljivo iz već spomenutih činjenica u prethodnom dijelu teksta. Kao što kazuje B. D. iz Velikog Poganca 1991. je osvijesteno da se identitet treba pokušati očuvati. »Okupljali su se oko Crkve i oni koji ikada nisu dolazili na kramove. Počeo se opet spominjati Drugi svjetski rat i to kako su Srbi ni krivi i dužni ovdje stradali.« U srpnju 1991. pritisci na koprivničke Srbe bili su izvršeni od strane hrvatskih vlasti. Naime, 2. svibnja 1991. paroh Radovan Majstorović osnovao je s koprivničkim Srbima Crkveni odbor za obnovu crkve Svetih Trojice u Koprivnici. Cilj je bio prikupljanje dobrovolj-

5 Kazivači su bili M.G., r. 1923.g., Srdinac, N.R., r. 1934.g., Pobrđani, M.C., r. 1931.g., Osijek Vojakovački, M.D., r. 1954.g., Osijek Vojakovački, Đ.R., r. 1937.g., Čabraji, J.G., r. 1952.g., Pobrđani, B.D., r. 1954.g., Veliki Poganac, D.D., r. 1951.g., Veliki Poganac, N.P., r. 1984.g., Koprivnica, R. D., r. 1983.g., Banja Luka, J.M., r. 1973.g., Koprivnica, D.M., r. 1943.g., Velike Sesvete, G.G., r. 1938.g., Povelčić, B.J., r. 1925.g., Velike Sesvete, B. T. r. 1986.g., Derventa, Č.R., r. 1941.g., Jeduševac, A. R., r. 1951.g., Delovi, Đ.J., r. 1934.g., Jeduševac, I. P., r. 1942.g., Paunovac i S.P., r. 1964.g., Koprivnica.

nih priloga na području općine Koprivnica zato da bi se obnovio pravoslavni hram Svete Trojice u centru Koprivnice. Dana 16. srpnja Crkveni odbor je trebao održati sjednicu, ali su na sjednicu upala dva inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova i tražili su da se otvori hram da provjere da li u njemu ima četnika, jer da je navodno neka žena dojavila da je vidjela četnike na krovu hrama. Prema pisanju paroha Majstorovića policajci su bili raspoređeni oko hrama s puškama na gotovs.⁶ Ministarstvo unutarnjih poslova, odnosno Policijska stanica u Koprivnici izvijestila je 18. srpnja da se radilo o dojavama više građana koji su anonimno telefonom obavještavali službu Policijske stanice, da su na krovu pravoslavne crkve primijetili nepoznatu osobu i razmaknute crijepove. Nakon toga je uslijedio rutinski pregled zvonika i crkve. Kako piše načelnik policijske stanice činilo se »da je akcija možda izgledala pompozno, prije svega zato što se morali štititi životi policajaca. Svi smo svjedoci nedavne pogibije našeg redarstvenika, a inače je do sada u vrlo kratkom vremenu sa područja Policijske uprave Bjelovar poginulo osam redarstvenika.«⁷ Očito su koprivnički policajci »puhali na hladno« strahujući da bi se još kakva tragedija mogla dogoditi, ali su se ogradili od »svake insinuacije da je postupak bio tendenciozan, namjerno isprovociran ili unaprijed planiran«. »Želimo reći da dojave nisu bile protiv oca Radovana, niti protiv pravoslavnog stanovništva ovog kraja.« Zapovjednik Krešimir Papac je istaknuo da je policija »zadovoljna korektnim odnosom Srpske pravoslavne crkve i pravoslavnog naroda ovog kraja, jer uvažavate naš napor da se očuva red i mir u našem gradu.« Jerej Majstorović je također istaknuo da su policajci pretresli kuću Petra Banjanca, jednog od odbornika Srpske pravoslavne crkve parohije u Koprivnici i da su uz pretres crkve na taj način vlasti Republike Hrvatske unijele strah kod odbornika i zaustavile rad odbora za popravak pravoslavne crkve u Koprivnici. Čini se, ipak, da je razum prevladao i da usprkos brojnim sitnijim nesporazumima (kao što su blokade prometnica od strane policije zbog raznoraznih dojava) nije došlo ni do jednog ozbiljnog incidenta. Naime, na podravskom području u srpskim selima na Kalniku i Bilogori nije došlo do oružanih sukoba niti su podravski Srbi pristali uz ekstremiste u zapadnoj Slavoniji i na području grubišno-poljske općine koji su im geografski bili najbliži. Isto tako, ni podravski Hrvati nisu bili ekstremisti već su se svi nesporazumi rješavali mirnim putem. O tome svjedoče svi kazivači. B. D. iz Velikog Poganca se prisjeća: »Te 1991. započelo je uništavanje antifašističkih spomenika. Tako je miniran i spomenik u Vojakovcu na kojem su bila upisana imena 118 ubijenih iz sela u vrijeme Drugog svjetskog rata. Oni koji nisu imali Srbe za prijatelje mislili su da smo svi mi redom krivi. Ipak, takvih je bilo malo i razum je prevladao. Ljudi koji su tada bili u kriznom štabu pomogli su da se

6 Arhiv parohije varaždinske, Srpska pravoslavna parohija Koprivnica, Dopis paroha Majstorovića mitropolitu Zagrebačko-ljubljanskom gospodinu Jovanu, 9/1991. i dopis paroha Majstorovića Policijskoj stanici u Koprivnici 17/1991.

7 Arhiv parohije varaždinske, Srpska pravoslavna parohija Koprivnica, Dopis Policijske stanice Koprivnica pravoslavnoj parohiji Koprivnica, 2843/1991.

stanje smiri. Tražili su od nas Pogančana da predamo lovačko oružje. Bilo je onih koji nisu željeli predati naoružanje jer su sjećanja na Drugi svjetski rat bila previše svježja. Onda je kod nas došao zapovjednik Kriznog štaba i zatražio nas da predamo makar nekoliko pušaka kako bismo pokazali da smo lojalni. Postojala je fama da su Veliki Poganac i okolna sela naoružani do zuba. Predali smo nekoliko lovačkih pušaka i tako je sve završilo.« Tijekom 1992. i 1993. bilo je pojedinačnih istupa mržnje, poput miniranja hrama u Velikoj Trešnjevici (Črešnjevici) (10. siječnja 1992.)⁸ i oštećivanja eksplozivom hrama u Velikoj Mučnoj (12. siječnja 1993.)⁹. Na pitanje zašto su se sukobi između Hrvata i Srba na bjelovarskom terenu rasplamsali iako nije bilo direktnih ratnih djelovanja, a zašto na koprivničkom i križevačkom području nije bilo takvih sukoba kazivači su jednoglasni: Na području Bjelovara bilo je mnogo doseljenika izvana, osoba koje su se doselile iz pasivnih krajeva, osobito iz Hercegovine. Na koprivničkom i križevačkom području takvih nije bilo toliko i zbog toga nije došlo do sukoba između Srba i Hrvata. Kao što kazuje R. D., koprivnički paroh, »Podravci su (i Hrvati i Srbi, op.a.) po mentalitetu sličniji Zagorcima i Međimurcima i općenito su mirniji, a osim toga, više su ih zanimali njihovi poslovi nego nacionalni sukobi.« Ipak, ratnih posljedica je bilo: S poganačkog područja iselilo se 12 kuća, neki su otišli u Srbiju mijenjajući kuće, a drugi su u Srbiji kupovali kuće. Oni koji su mijenjali redovito su to činili s Hrvatima iz Srijema: iz Hrtkovaca, Platičeva, Golubinaca, Novog Slankamena, Nikinaca. Razlog njihovom iseljavanju, prema riječima kazivača bili su medijski istupi, opća depresija i strah koji je u to vrijeme vladao među Srbima Kalnika, Podravine i Bilogore. Đ. J. iz Jeduševca se prisjeća da su i kod njega došli neki ljudi i pitali ga da li bi mijenjao kuću. »Ali kamo ću ja? Pa ovdje je moj dom.« Kazivači ističu činjenicu da je sve dobro prošlo budući da nitko nije stradao. B. D. ističe: »Da je samo jedna osoba stradala sukobi između Hrvata i Srba bi eskalirali i na ovome području i Srbi bi bili u tome sukobu uništeni.« Kada smo kazivače pitali za strukturu ljudi koji su odlazili u Srbiju kao odgovor smo dobivali da se radilo o ljudima koji su imali djecu, osobito mušku. Naime, obitelji su se bojale mobilizacije i odlaska takvih momaka u Hrvatsku vojsku strahujući kako će se kao Srbi snaći u takvim vremenima u Hrvatskoj vojsci. Današnje stanje nacionalnog identiteta i nacionalnog izjašnjavanja je rezultat iskustava iz vremena Drugog svjetskog rata, odnosno iskustava koja su stečena u posljednjem Domovinskom ratu. Prisutna je etnomimikrija, značajno je prisutna i asimilacija čemu je u najvećoj mjeri uzrok strah. N. P. ističe da je mnogo »lakše naći životnog partnera ili partnericu ukoliko ne polažeš odviše na nacionalnost i vjeroispovijest«. U nacionalno mješovitim brakovima, kojih u Podravini od

8 Ranko Radelić, *Bilogorske svetinje: Pravoslavni sakralni objekti u istočnoj Bilogori*, Beograd 2015., str. 211-216, 291-292. Autor ovdje donosi točnu informaciju da se ovaj hram nalazio najmanje deset kilometara od zone ratnih djelovanja.

9 Arhiv parohije Varaždin, Parohija Velika Mučna, Konzervatorski odjel Varaždin, Eksplozija u parohijalnoj crkvi Svetih Apostola Mihovila i Gavrila u Velikoj Mučni, općina Koprivnica, 380-19-01-93-2.

vremena nakon Drugog svjetskog rata, a osobito od osamdesetih, ima jako mnogo, djeca su redovito Hrvati po nacionalnosti, bez obzira na činjenicu da li su majka ili otac Srbi. Ipak, kao što ističu kazivači, prema prezimenu se sve jasno vidi koje su nacionalnosti, odnosno koje su vjeroispovijesti bili njihovi preci. Danas se, prema procjeni kazivača na području Koprivničko-križevačke županije mnogo Srba ne izjašnjavaju kao Srbi. Kao ilustrativni primjer moguće je navesti grad Koprivnicu gdje se prema posljednjem popisu stanovništva 520 osoba izjasnilo kao Srbi, dok ih je prema procjeni N.P. po podrijetlu čak 2.000 Srba.

a) Gorski kotar

Na području Gorskog kotara istraživanje je provedeno preko objavljenih članaka, literature i usmenih iskaza koji se tiču hrvatsko-srpskih odnosa u tom kraju u vrijeme Domovinskog rata. Prije pisanja o periodu devedesetih treba kazati da su rane iz Drugog svjetskog rata na području bivših općina Vrbovsko i Ogulin bile duboke. Ipak, lokalni Hrvati u Vrbovskom nisu bili odgovorni za zločine koji su počinjeni nad lokalnim Srbima u kolovozu 1941., kada je veliki broj željezničara iz Srpskih Moravica odveden prvo u logor Danicu, a zatim u logor Jadovno odakle se nitko nije vratio. Navodno je, prema riječima Simeona Bunjevca i Novice Vučinića tek nekoliko obitelji iz toga kraja sudjelovalo u ustaškim zločinima te da su te obitelji bile stigmatizirane nakon rata. »Tijekom rata nije postojala obitelj iz koje netko nije stradao, a najmanje je 500 djece ostalo bez jednog od roditelja.« Na ogulinskom području su i lokalni Hrvati sudjelovali u genocidu nad Srbima, ali ne u tolikom broju kao u nekim drugim zonama (npr. u Lici ili na Baniji i na Kordunu).¹⁰ Socijalistički period izgladio je međunacionalne odnose pod krinkom bratstva i jedinstva, a rane iz vremena Drugog svjetskog rata doslovno su prešućivane. O ratu i zločinima se nije javno govorilo, nego samo unutar uže obitelji. Gorani svih nacija su sudjelovali u narodnooslobodilačkoj borbi te su se na taj način zajednički borili protiv talijanskih okupatora i domaćih izdajnika, kako ustaša tako i četnika. U vrijeme socijalizma Srbi Gorskog kotara zanemarili su neke od starih crkvenih običaja. Krsne slave su se obilježavale, ali bez sveštenika, a malotko se vjenčao u crkvi. Navodno su prema riječima Simeona Bunjevca i Novice Vučinića pojedinci pratili tko odlazi u crkvu, a tko ne. Treba također istaknuti da je u moravičkom kraju bilo mnogo nacionalnomješovitih brakova. Simeon Bunjevac se prisjeća da su se prvi znakovi nacionalizma u kraju oko Vrbovskog pojavili 1989./1990. »Prisjećam se da smo jednog kolegu ispraćali u mirovinu. Jedan je kolega tada izjavio: 'Vidite, ljudi, dolaze neka teška vremena. Ipak, nastojte da ostanemo ovako kako smo i danas.'« Stanovnici Gorskog kotara su 1990. godine uvelike glasovali za SKH-SDP, odnosno reformirane komuniste. Osnivanje novih stranaka započelo je 1990. godine.

¹⁰ Filip Škiljan, »Teror ustaškog režima and srpskim stanovništvom na području kotareva Vrbovsko, Delnice i Ogulin u proljeće i ljeto 1941. godine« u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 43 (2011), str. 343-372.

Tako su Hrvati u nekim mjesnim zajednicama u općini Vrbovsko organizirali ogranke HDZ-a, dok su Srbi Gomirja, Srpskih Moravica i Partizanske Drežnice bili naklonjeni SDS-u i Jugoslavenskoj samostalnoj demokratskoj stranci. Dio kandidata koji su izabrani u općinama Gorskog kotara u općinska vijeća ostali su vjerni svojim strankama, drugi su postali nezavisni delegati, dok su treći prešli u novostvorene stranke. U općini Vrbovsko sačuvala se proporcionalna nacionalna zastupljenost u općinskom vijeću.¹¹ Nakon početka pobune u Kninu u kolovozu 1990. godine očekivalo se da će se svi Srbi u ruralnim zonama Hrvatske uključiti u rat. Plan je bio presijecanje Hrvatske na dva dijela upravo na teritoriji Gorskog kotara gdje postoje u kontinuitetu naselja nastanjena Srbima. Tako se planiralo preko Jasenka, Drežnice, Gomirja i Srpskih Moravica presjeći glavne prometne pravce iz Zagreba prema Jadranu i na taj način zaustaviti promet između sjevera i juga Hrvatske. Hrvatska bi se tako našla pred gospodarskim i prometnim kolapsom. Osim toga, Gorski kotar i Lika su bili pokriveni Riječkim korpusom JNA te se od njih očekivala podrška u presijecanju prometnih pravaca. Referendum o autonomiji Srba u Hrvatskoj održan je na području sela nastanjenih pretežno srpskim stanovništvom kao što su Jasenak i Drežnica. Već 3. srpnja 1990. u Gomirju je osnovana Srpska demokratska stranka, a njezin predsjednik je postao Lazo Mamula. Na skupu u Partizanskoj Drežnici 28. kolovoza 1990. gostovali su čelnici SDS-a Jovan Rašković i Jovan Opačić, a ondje se govorilo o ustaškim zločinima te se isticalo da je nova hrvatska vlast ustašoidna. Pojedine situacije i simboli podsjetili su stanovnike Gorskog kotara na vrijeme NDH. Hrvatska zastava i grb iz 1990., opći javni diskurs, rušenje antifašističkih spomenika, otpuštanje Srba iz službe te prijetnje pojedincima podsjećali su na 1941. godinu. Krajem iste godina 30. prosinca 1990. naselja Plaški, Vojnovac, Janja Gora, Blata i Lička Jesenica na ogulinskom području ušla su u sastav SAO Krajine. Saborsko, naselje nastanjeno Hrvatima, našlo se između srpskih sela koja su postala dio SAO Krajine te je tijekom studenog 1991. godine uništeno.¹² JNA je tijekom ljeta 1991. (u srpnju i u kolovozu) naoružavala Srbe u Gorskom kotaru. Naoružavana su bila naselja Gomirje, Brestovac, Vitunj, Ponikve, Popovo Selo, a djelomično i Jasenak i Drežnica. U dokumentu koji su potpisali Dušan Zlokas i Božo Rajnović navodi se kao razlog naoružavanja Srba u Gorskom kotaru strah od genocida nakon pobjede HDZ-a.¹³ Prema riječima Novice Vučinića i Simeona Bunjevca svi su se bojali ponavljanja 1941. i smatrali su da se »ne žele više dovesti u situaciju da ih vode kao ovce na klanje«. U Gorskom kotaru tada se organiziraju straže te se uspostavlja sustav uzbunjivanja u slučaju napada. Tada se pojavljuju i ljudi koji su dolazili sa strane i koji su potpaljivali nacionalne strasti. Na taj su način bili stvoreni svi

11 Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 327.

12 Ivan Vuković, *Općina Ogulin u Domovinskom ratu*, diplomski rad, Zagreb 2015., str. 67-68.

13 Vidi stranicu <https://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/milorad-pupovac-i-kako-su-se-naoruzavali-srbi-u-gorskom-kotaru-979>. (Pristupljeno 17.7.2021.)

uvjeti za ratni sukob. U to vrijeme dolazi i do otpuštanja radnika na željeznici. Čak dvadesetak Srba je maknuto s položaja na željeznici u Vrbovskom i okolici. Srbi su u javnom prostoru spominjani isključivo kao agresori, a javno se pojavljuju ustaška obilježja. Glavne komunikacije u Gorskom kotaru se nadziru, a sporedne se zatvaraju. Ipak, pruga koja je vezala Zagreb s Rijekom, a koja je prolazila kroz Gomirje i kroz Moravice nikada nije prekinuta te na njoj nikada nije počinjena niti jedna diverzija. Potom je u rujnu grupa mladih Srba iz Gorskog kotara poslana na edukaciju u Pančevo kako bi se u Gorskom kotaru formirala diverzantska grupa. Ta diverzantska grupa je, prema riječima jednog od kazivača, izvela akciju otmice automobila. U Jasenku je postavljena jugoslavenska zastava, a putovi prema Ogulinu su blokirani. U Jasenku je formiran Štab obrane Gorskog kotara. Dokument navodi da je Hrvatima dano do znanja da Srbi Gorskog kotara raspolažu naoružanjem, no to se preuveličava, pa su Hrvati »dugo vremena bili uvjereni da se u Jasenku nalazi brigada i artiljerijsko oružje«. Cilj je dakle bio da se Srbi u Gorskom kotaru naoružaju i da se preko Korduna i plašćanske zavale spoje sa SAO Krajinom te da postanu dio SAO Krajine. Na taj bi način Hrvatska bila presječena na dva dijela. Spajanje Gomirja, Jasenka i Drežnice s Plaškim bilo je moguće samo ukoliko se zauzmu i Josipdol i Ogulin. Srbi u Gorskom kotaru usprkos tim planovima nikada nisu postavili zapadna granica SAO Krajine i dio naoružanja koje su primili od JNA vratili su hrvatskoj policiji. Hrvatske vlasti pregovarale su sa predstavnicima Srba Gorskog kotara i dogovorile su da riješe mirnim putem mogući sukob. Svi stanovnici Gorskog kotara bili su svjesni da se ukoliko dođe do sukoba neće moći vratiti situacija kakva je bila u predratno vrijeme. Lazo Mamula, vodeći političar srpske zajednice u to vrijeme kazuje: »Dobili smo ga (oružje) od tadašnjih garnizona JNA, istina, uz izričit zahtjev da se koristi isključivo u samoobrani. Bilo je tu nekoliko ljudi koji su stvarali paniku i usijavali atmosferu. Bilo je i nekoliko ekstremnih Hrvata iz okolice, koji su mogli izazvati nekakav eksces. Stoga smo shvatili da je najbolje što možemo učiniti nalaziti se s predstavnicima vlasti u Vrbovskom i zajednički raditi da svatko kontrolira svoje ljude. Znao sam reći: 'Tako vam Boga, ako želite rat, evo ga tili čas, ali što ćemo onda!?' I tako smo sve mirno prošli, to oružje je ostalo 'hladnih cijevi' i polako nam je počelo smetati. Opterećivalo nas je. Predložili smo policiji predaju tog oružja.«¹⁴ Prema iskazu Novice Vučinića čini se da je sasvim malo nedostajalo da dođe do sukoba i u Gorskom kotaru: »Dobro se zna, a i tada se znalo, da je Tomislav Merčep dobio zadatak da očisti ovaj kraj, zbog toga smo i bili naoružani. Za to se doznalo, pa se od akcije odustalo, procijenjeno je da bi došlo do većeg sukoba. Čuvale su se straže, s jedne strane mjesta stražare Srbi, s druge Hrvati. Srećom, oružje nikada nije upotrijebljeno, nijedan metak nije ispucan, a kamoli da je netko stradao. Te puške nisu davane tek tako, sve je bilo organizirano i pa-

14 Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 328.

zilo se da se ne izazove incident, jer uvijek ima budala. Nismo se gledali preko nišana, bili smo naoružani da spriječimo eventualni ulazak došljaka u Moravice. Među stanovništvom nikada nije bilo problema, samo se pazilo na moguće upade. Gradske i lokalne vojne vlasti znale su za svaki korak, o svemu su obavještavani nadležni. Domicilno je stanovništvo zaslužno da je sve mirno okončano, bez obzira na to što je tih ratnih godina Vrbovskom vladao HDZ. I u toj je stranci bilo mudrih i pametnih ljudi koji nisu željeli slijepo provoditi Tuđmanovu ili Šuškovu politiku. Možeš biti član bilo koje partije ako si čovjek, a oni su bili ljudi.«¹⁵ Činjenica je da je u to vrijeme s područja Moravica i okolice otišlo između 80 i 100 ljudi koji se ondje više nisu sigurno osjećali. Najveći broj njih otišli su u Bosnu i u Vojvodinu te su ondje kupili nekretnine. Treba kazati da su Srbi u to vrijeme doživljavali velike pritiske, da je širena propaganda protiv Srba te da su se ljudi bojali što će se dogoditi. Novica Vučinić se prisjeća da je u vrijeme rata predavao povijest i geografiju u školi u Severinu na Kupi. Ondje je ravnatelj škole dobio pritužbu grupe mještana Severina i okolnih naselja u kojem se žale na činjenicu da jedan Srbin predaje hrvatsku povijest. Da su pojedine situacije dovele do usijanja napetosti govore i pojedine priče kazivača. Tako su Simeon Bunjevac i Novica Vučinić bili svjedoci kada su pojedinci u vlaku upozoravali ljude prilikom pristizanja u Srpske Moravice da se moraju maknuti s prozora »zbog četnika koji vani vrebaju«. Prema mišljenju Novice Vučinića i Simeona Bunjevca činjenica je da su političari koji su bili tada na nekim važnijim položajima željeli sačuvati mir u Gorskom kotaru. Među tim ljudima bili su Davorin Rački, Davorin Pocrnić, Robert Jurašić (zapovjednik Policijske postaje Vrbovsko), Ivan Štajduhar i Milan Brezak (pomoćnik ministra Boljkovca) s hrvatske strane te Novica Vučinić, Lazo Mamula, dr. Vukelić, Đuro Trbović, dr. Milorad Pupovac i neki drugi sa srpske strane. Uz to, dobri odnosi oca Jelenka Stojkovića, paroha moravičkog i Mate Vukovića, župnika iz Vrbovskog, sasvim sigurno su pomogli očuvati krhki mir. Vodeći političar hrvatske strane na području općine Vrbovsko u to vrijeme bio je Davorin Pocrnić koji je istaknuo: »Narod je bio trezven i nikome nije bilo u interesu da se ovdje dogodi zlo. Često smo se sastajali sa čelnicima Gomirja, Srpskih Moravica i drugih mjesnih zajednica u općini i u Kriznom štabu, ali i izvan službenih institucija. To je mala općina, gotovo se svi ljudi poznaju, vezani su rodbinskim vezama, ima mnogo miješanih brakova. Stalo nam je bilo da suzbijemo ekstreme s jedne i druge strane i da sačuvamo ono što su naši očevi, djedovi i pradjedovi stvarali.«¹⁶ Kao i na području Vrbovskog i Delnica na području Partizanske Drežnice također je vladao sklad među srpskim i hrvatskim stanovništvom i nije došlo do većih sukoba zahvaljujući određenim ljudima, prvenstveno Josipu Boljkovcu, prvom ministru unutarnjih poslova neovisne Hrvat-

15 Novica Vučinić u: Arhiva.portalnovosti.com. Mjesto koje ne poznaje mržnju. 2011. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/09/mjesto-koje-ne-poznaje-mrznju/>, pristupljeno 11. srpnja 2021.

16 Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 328.

ske.¹⁷ Iako rata još nije bilo, stanovništvo Drežnice je osjetilo promjenu koja će nadoći. Prije nego što je rat započeo, Đorđe Tomić iz Tomića kod Drežnice je prve provokacije osjetio na Bjelolasici gdje je bio zaposlen: »Radio sam u tamošnjoj trgovini i izlazila nam je koncesija. Ponudili su mi da se prebacim u trgovinu u Dubrave, ali sam do Dubrava trebao proći kroz sedam kontrola, pa sam odbio taj posao. Sjećam se da se u to vrijeme širila propaganda da na području Drežnice izvodi vježbe oko 5000 četnika. Budući da su nas svi Hrvati iz okolnih krajeva promatrali s podozrenjem, nitko iz drežničke doline nije odlazio prema Ogulinu, Otočcu ili u Primorje. Ipak, vozači koji su vozili drva iz šume dolazili su iz Ogulina i nikome se ništa nije dogodilo. Spasio nas je Josip Manolić koji je stigao u Drežnicu i na jednom zboru rekao ljudima da ostanu i da se ne dižu na oružje te da se nikome ništa neće dogoditi. I dvije godine nakon početka rata postojalo je određeno nepovjerenje, ali smo malo-pomalo počeli odlaziti u Ogulin gdje nam se ništa nije dogodilo.« Prema riječima Filipa Marovića Pipe iz Drežnice mir je sačuvan zahvaljujući dogovoru čelnih ljudi iz mjesne zajednice i općinskog vodstva iz Ogulina. »Na jednom sastanku nam je Đuro Trbović, predsjednik Mjesne zajednice, rekao da je u Ogulinu dogovoreno da nitko neće ispaliti niti jedan metak iz Drežnice.« U svojoj knjizi, *Istina mora izaći van*, Josip Boljkovac napisao je: »Situacija na području Partizanske Drežnice, Ogulina, Jasenka, Bjelolasice, Gomirja i Srpskih Moravica još je brže smirena, jer smo raspravili sva sporna pitanja, dogovorili se o djelovanju policije na terenu, čak i o praktičnim pitanjima kao što je bila opskrba udaljenih zaselaka te normalni rad u šumama i pilanama, od čega lokalno stanovništvo uglavnom i živi. Na početku je uklonjeno nekoliko iz straha postavljenih barikada, a tijekom cijeloga rata nije bilo likvidacija ni miniranja objekata. Na primjeru pak cijeloga Gorsko-gotarskog kotara uspjeli smo dokazati da je uz dobru volju i toleranciju moguće očuvati potpuni mir i funkcioniranje pravne države i u nacionalno mješovitim sredinama.

17 O sukobima na području Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale najbolje vidi u: Ivan Vuković, *Općina Ogulin u Domovinskom ratu*, diplomski rad, Zagreb 2015., 67-68, potom u Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 323-333 te u <https://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/milorad-pupovac-i-kako-su-se-naoruzavali-srbi-u-gorskom-kotaru-979>. Na području Delnica Domovinski rat je najbolje opisan u knjizi Josip Horvat, Nada Glad, Franjo Starčević, *Oaza mira*, Adamič Rijeka 2003. i u Nada Glad, *Istim nebom spojeni*, Matica hrvatska, Čabar 2020. Drežničani su se razlikovali od Moravčana po tome što su Drežničani bili zatvoreniji, manje povezani sa svijetom i geografski izolirani. Za razliku od Moravčana koji su čisti Gorani, Drežničani imaju lički mentalitet. Drežnica je za razliku od Moravica u povijesti potpadala pod Vojnu krajinu, dok su Moravice bile pod civilnom vlasti. Drežničani su u vrijeme Drugog svjetskog rata sklopili uska prijateljstva s Primorcima i s njima su zajednički sudjelovali u borbama protiv domaćih izdajnika, Talijana i Nijemaca. Tijekom Drugog svjetskog rata Drežnica je gorjela sedam puta te je stradalo više od 1500 stanovnika Drežnice, a nakon rata uslijedila je kolonizacija u Vojvodinu i u Slavoniju te je broj stanovnika uvelike opao. Radilo se o prostoru koji je dug 18,5 kilometara i koji obuhvaća više sela i zaselaka te koji je čak 97% bio nastanjen Srbima. Prije posljednjeg rata Drežnica je imala svoju pilanu i tvornicu namještaja koja je još u socijalizmu preseljena u Novi Vinodolski, a zatim u Bjelovar. Ljudi su se bavili kirijašenjem i stočarstvom, a međunarodni odnosi su bili izvrsni. Prema riječima Đorđe Tomića najbolji odnosi su bili s Brinjacima koji su živjeli nedaleko od Drežnice i već spomenutim Primorcima iz Crikvenice i Novog Vinodolskog.

Ekstremistima s obje strane upravo je to najviše smetalo. Sjećam se kako je još u mirnodopskim okolnostima Šeks bio u Gorskom kotaru i na saznanje da je tamo 7 do 8 posto Srba također ustvrdio da ih je “previše”, a što sam po dobivanju informacije s terena odmah otišao Tuđmanu, kako bi ga on osobno spriječio da naokolo ne stvara protusrpsko raspoloženje.«¹⁸ Dakle, dugotrajnim pregovorima zahvaljujući razumnim ljudima nije bio zaustavljen ni promet kroz Gorski kotar, niti je došlo do zastoja u radu privrede i društvenih službi. Hrvatsko stanovništvo je dobilo podršku Vlade Republike Hrvatske za mirno rješavanje sukoba, a Srbi iz Gorskog kotara prekinuli su kontakte s kninskim vodstvom te su tražili pomoć od intelektualaca u hrvatskim gradovima koji su bili okupljeni u Srpski demokratski forum. Pojedini ekscesi koji su se zbili i s jedne i s druge strane bili su refleksija događaja na okolnim područjima, osobito u Ogulinsko-plašćanskom kraju i na području Like i Korduna, ali takvih je ekscesa bilo iznimno malo. Na tri sastanka u Ogulinu i Vrbovskom, koji su održani između listopada i prosinca 1991. Srbi Gorskog kotara su postigli usmeni dogovor o miru na području između Jasenka i Drežnice te Tuka Vojnog na jugu i Srpskih Moravica na sjeveru. Od listopada do prosinca 1991., u razgovorima između Srba Gorskog kotara i hrvatske vlasti, dogovoreno je da se u mjesnim zajednicama sa srpskom većinom neće osnivati nove hrvatske policijske postaje te da pripadnici Hrvatske vojske neće ulaziti u naselja sa srpskom većinom, odnosno da Srbi neće biti mobilizirani u Hrvatsku vojsku. Stoga je vlast odlučila sve ljude (Srbe i Hrvate) sposobne za rat staviti u rezervni sastav policije kako bi se izbjegli dodatni povodi za sukobe. Dogovor u Vrbovskom 6. srpnja 1992. označavao je konačno rješenje krize, jer su Srbi na tom području pristali predati oružje dobiveno od JNA. Ovaj su dogovor potpisali predstavnici Srba iz Gorskog kotara i predstavnici vlasti Republike Hrvatske uz predstavnika Visokog komesarijata za izbjeglice Ujedinjenih naroda (UNHCR) J. J. Concolata uz prisustvo predstavnika Europske promatračke misije i Srpskog demokratskog foruma. U ime Srba iz Gorskog kotara dogovor su potpisali Lazo Mamula iz Gomirja, Milan Mamula iz Jasenka, Đuro Trbović iz Partizanske Drežnice i Vojo Jakšić iz Srpskih Moravica. U ime Vlade Republike Hrvatske dogovor je potpisao Ivan Štajduhar, načelnik PU Karlovačke, a u ime Srpskog demokratskog foruma potpisivanju su prisustvovali Milorad Pupovac, Siniša Tatalović, Anđelko Polovina i Miloš Funduk.¹⁹ Tadašnji predsjednik Vlade Republike Hrvatske Franjo Gregurić »zahvalio je Srbima Gorskog kotara i odao im priznanje što oružje koje su posjedovali nisu upotrijebili protiv Republike Hrvatske. Time su dokazali visoku svijest da sačuvaju tradicionalno dobre međunacionalne odnose Hrvata i Srba ovog kraja. Nakon toga dogovora Srbi

18 Josip Boljkovac, „Istina mora izaći van...“. *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 276-278.

19 Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 329.

Gorskog kotara do ljeta 1993. godine nisu bili pozivani u Hrvatsku vojsku.«²⁰

Kao svojevrsan zaključak ovoj temi Novica Vučinić ističe u jednom intervjuu *Novostima* Srpskog narodnog vijeća kako »rat do nas nije došao, iako su se granice mržnje mogle i do nas dovući. Nitko ovdje nije ubijen. Nije prolivena zla krv. Opstali smo zajedno, čuvali straže kao susjedi. Kod nas je opstao mir jer su se u ključnom trenutku našli pravi ljudi na pravim mjestima, naši prijatelji iz djetinjstva, iz školskih klupa. Kod nas su prevladali razum i ljudska dobrota, što je u to vrijeme bilo unikatno«.²¹ Dakle, Gorski kotar koji se nije nalazio unutar SAO Krajine, osigurao je Srbima ostanak u svojim kućama i ujedno i veću slobodu od krajeva koji su se nalazili na prvoj liniji poput sjeverne Dalmacije ili Like, odnosno pojedinih većih gradova. Naime, Srbi koji su ostali na neokupiranom teritoriju Hrvatske, često su doživljavali šikaniranja, maltretiranja, dobivali su otkaze s radnih mjesta, a ponekad su bili i likvidirani. U Gorskom kotaru Srbi koji su se pridružili Hrvatskoj vojsci nisu imali nikakvih problema, dok su u drugim krajevima vrlo često Srbi koji su bili mobilizirani u Hrvatsku vojsku doživljavali velike probleme među ostalim vojnicima, a nemali broj puta su strahovali i za vlastiti život. U mirnim regijama poput Gorskog kotara i Podravine ljudi se nisu dijelili na temelju etničke pripadnosti, odnosno čak i ukoliko je nacionalnost pojedinaca bila poznata, ona u osnovi nije bila bitna, već se ljude procjenjivalo na temelju njihove marljivosti i kolegijalnosti. Ukoliko je nekoliko osoba i otišlo s područja Gorskog kotara oni su se mogli izbrojiti na prste jedne ruke u kraju oko Vrbovskog. Dakle, na teritoriju Gorskog kotara, kao i u Podravini nije bilo općeg straha, prijetnji i ciljanog nasilja na temelju nečije etničke pripadnosti. Od kuća su uglavnom odlazili ekstremisti, iako ni oni nisu bili prisiljeni da to urade. Ono što je posebno važno jest činjenica da su i lokalni čelnici odbili slijediti određene političke i vojne naredbe, kako oni s hrvatske strane, tako i oni sa srpske strane, smatrajući da te naredbe nisu dobre za njihove lokalne zajednice. Na taj su način ove male zajednice uspjele sačuvati mir na lokalnom nivou. Također je nužno istaknuti da su zbog toga i Hrvati i Srbi iz Gorskog kotara na neki način bili proskribirani, odnosno od strane hrvatskih i srpskih nacionalista/ekstremista su smatrani suviše umjerenima, a od nekih čak i izdajnicima budući da nisu željeli sudjelovati u međuetničkim sukobima na lokalnom nivou. Stanovnici Gorskog kotara tako su uspješno odoljeli postavljanju etničkih granica na svojem teritoriju te su svojom umjerenošću nadvladali nacionalizme i mogućnost rata.

20 Siniša Tatalović, »Gorski kotar između rata i mira« u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, br. 1 (1996), str. 329.

21 <https://www.portalnovosti.com/ovdje-nema-zle-krvi>. Pristupljeno 17.7.2021.

Zaključna razmatranja

Uspoređujući položaj Srba u Podravini i na Kalničkom prigorju te na području Gorskog kotara s drugim dijelovima Hrvatske potrebno je ukazati na činjenicu da su upravo kalnički, podravski i goranski Srbi uspjeli sačuvati suživot, ili bolje reći zajednički život, s Hrvatima i tijekom svih teških iskušenja Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata za razliku od većine drugih krajeva Hrvatske. Činjenica da su kalnički, podravski i goranski Srbi kao i njihovi susjedi Hrvati uspjeli pronaći zajednički jezik i sačuvati gotovo intaktno srpska i hrvatska naselja ukazuje na visoku stopu tolerancije i jednih i drugih u teškim vremenima te očito gotovo nikakve (loše) utjecaje vanjskih faktora koji su na drugim područjima bili uzročnici ratnih sukoba. Upravo zahvaljujući tim činjenicama hrvatsko-srpski odnosi u Podravini, na Kalničkom području i u Gorskom kotaru, unatoč svim nedostacima koje prožimaju te odnose (etnomimikrija, asimilacija, strah), mogu biti ogledan primjer očuvanja međuljudskih odnosa i međusobnog uvažavanja te poštivanja različitosti.

A kako danas žive ti isti ljudi? Drežnica je potpuno pusta. Prosjek starosti stanovništva je oko 70 godina, životni uvjeti su vrlo teški, a tek najustojliji žive čitavu godinu u ovom planinskom kraju. U mjestu je ukinuta pošta, ne postoji banka, nema više ni benzinske postaje (koja je postojala u Jasenku), a svijetli primjer je nedavno obnovljena pilana. Prema riječima Đorđe Tomića najveći problem predstavljaju nestale zemljišne knjige koje onemogućuju rješavanje imovinsko-pravnih odnosa na području Drežnice i okoline. Što se tiče Moravica, ondje je također smanjen broj stanovnika, iako ne toliko drastično kao što je to slučaj u Drežnici. Moravice su nakon prolaska autoputa Zagreb-Rijeka južno od Vrbovskog, ostale izvan glavnog prometnog pravca na staroj cesti koja ne omogućava lokalnom stanovništvu da se bave turizmom i ugostiteljstvom kao što je to nekada bio slučaj. Kao i u Drežnici problem su napuštena sela (Gornji Vukšići, Međedi..), staro stanovništvo i mala mogućnost zaposlenja u državnim poduzećima. Usprkos tome, obje sredine nadaju se svjetlijoj budućnosti.

Summary: The author provides information on how the Serbs and Croats of Gorski Kotar, Podravina and the Kalnik-Bilogora area managed to preserve peace in their areas during the last war. Based on the testimonies of narrators, archival and Internet sources, as well as published sources and literature, the author draws conclusions about the models of peacekeeping. Although relations were strained in 1991 in both regions, the reasonableness of the local Serb and Croat leaderships allowed Serbs in both regions to survive the war without bloodshed and civilian and military victims. Extremists in these two zones were isolated and very rare, and therefore moderate representatives of both nations were able to avoid possible conflicts.

Keywords: Podravina; Gorski Kotar; Serbs; Homeland war; memory

Kazivači

M.G., r. 1923.g., Srdinac

N.R., r. 1934.g., Pobrđani

M.C., r. 1931.g., Osijek Vojakovački

M.D., r.1954.g., Osijek Vojakovački

Đ.R., r. 1937.g., Čabradi

J.G., r. 1952.g., Pobrđani

B.D., r.1954.g., Veliki Poganac

D.D., r. 1951.g., Veliki Poganac

N.P., r.1984.g., Koprivnica

R. D., r. 1983.g., Banja Luka

J.M., r. 1973.g., Koprivnica

D.M., r. 1943.g., Velike Sesvete

G.G., r. 1938.g., Povelčić

B.J., r. 1925.g., Velike Sesvete

B. T. r. 1986.g., Derventa

Č.R., r. 1941.g., Jeduševac

A. R., r. 1951.g., Delovi

Đ.J., r. 1934.g., Jeduševac

I. P., r. 1942.g., Paunovac

S.P., r. 1964.g., Koprivnica.

Simeon Bunjevac, r. 1945., Radoševići

Novica Vučinić, r. 1953. g., Žakule

Đorđe Tomić, r. 1956.g., Tomići

Filip Marović Pipo, r. 1929.g., Drežnica

MYTHS, RADICAL RIGHT MEANING – MAKING, AND THE QUESTION OF THE FUTURE

Abstract: This paper sheds light on semiotic mechanisms that reinforce myths surrounding nationalistically motivated hateful speech communicated by radical right communities and organizations. By drawing on futures studies, I further present considerations regarding ways it can counter the type of meaning-making that characterizes myths of the radical right, and consequently hateful speech. Examples I focus on are meant to be illustrative and revolve around the *Za dom spremni* salute, the World War Two Ustaša legacy, and the 1990s Croatian War of Independence. The paper predominantly concentrates on the semiotic mechanisms of myths of the radical right and offers preliminary considerations regarding the potential of futures studies to counter radical right meaning-making tendencies.

Keywords: meaning-making, futures studies, myths, the radical right

Introduction

The reinforcement of symbols tied to the controversial World War Two Ustaša legacy is best reflected in various instances of the radical right's use of the *Za dom spremni* salute (see, for example Pavlaković 2019; Brentin 2016; Blanuša and Kulenović 2018). While reaching a consensus regarding definitions of right-wing parties still remains (see Mudde 2007), the most prevalent terms are the extreme right and the radical right, while the latter seems to provide relative precision in relying on specific definitions (Norris 2005; see also Veselinović 2016). Accordingly, I will be referring to the radical right throughout this paper.

As Vedran Obućina writes, constituent elements of the radical right in Croatia “are an emphasis on the Ustaša movement during the Second World War, the creation of a strong state with an authoritarian character, territorial expansion of Croatia to its ethnic borders, especially vis-à-vis the Serbs, and a messianic mission of the Croatian nation as a bulwark of Catholic Christianity” (2012, 2). In recent years, a growing rise of nationalism in Croatia has been reflected in the defense and praise of the Ustaša regime and its belonging insignia (see ECRI 2018). Communicated by a variety of actors and groups, nationalistically motivated hateful speech finds itself intertwined with post-conflict narratives of nation-building through music (Vladislavljević 2020), football (Brentin 2016), public commemorations (Pavlaković, Brentin and Pauković 2018), and online social networks (Damčević and Rodik 2018), among others.

This paper presents two myths that are commonly associated with the *Za dom spremni* salute in radical right-wing circles. Since the myths are introduced primarily as illustrative examples, the paper then proceeds to focus on the logic of meaning-making characteristic for radical-right groups and organizations. Namely, the central concept in this context is autocommunication; a semiotic mechanism that helps explain how certain messages are reinforced and consequently used to maintain symbolic boundaries between particular groups and communities. Auto-communication generally helps maintain an established system of signification – values, norms, habits, memories – of an individual or collective. However, in the case of *enclosed* autocommunication that has been outlined as one of the dominant features of radical right meaning-making (see, e.g. Madisson and Ventsel 2016; Damčević 2021), the main function is to preserve existing boundaries *without* acknowledging difference and by extension, the perceived *other*. Furthermore, and from a cultural semiotics perspective, myths are inseparable from autocommunication; as emphasized by Lotman (1990), myths serve an important social function by organizing the semiotic space of the listener and preserving a particular worldview (see also Sememenko 2012).

Myths and mythical texts do not usually provide new information, but rather perform a mnemonic function by serving as a catalyst of memory that provokes autocommunication (Lotman 2000). In the context of radical right meaning-making, this process functions as a closed cycle by reinforcing existing messages and maintaining the established order. This closed loop is essentially concerned with survival – namely, the survival of the earlier mentioned signification system (i.e. a person's or group's semiotic space) – reflected in the active neglect of the future. More specifically, the future is acknowledged solely for the purpose of reinforcing a present state and an existing signification system.¹ This paper takes a step further when it comes to the relevance of the future for educating about and countering political myths, and in doing so, provides preliminary considerations concerning ways of actively engaging with potential futures in post-conflict contexts.

Myths associated with the *Za dom spremni* salute

The *Za dom spremni* salute – the official salute of the WWII Ustaša regime – symbolizes rigorous racial laws and genocidal policies that targeted minority communities in WWII. Numerous Serbs, Jews, Roma, and antifascists were mur-

1 In more extreme forms of this practice, violence can be justified through so-called *future-bias* that anticipates future goods that will be accrued through violence, such as through the elimination of perceived threats. As explained by Maynard and Benesch, the future goods can be basic and range from “ensuring that no out-group dare threaten the in-group again, promising that military victory in a campaign will be achieved through extreme violence, or anticipating economic or scientific benefits from atrocities (2016, 85).

dered, with the Jasenovac concentration camp remaining among the most contested sites to date (see Mataušić 2003; Pavlaković 2019). Being banned during socialist Yugoslavia, the salute reappeared during the 1990s Yugoslav wars when it was used by HOS paramilitaries – the Croatian Defense Forces (*Hrvatske obrambene snage*) – and popularized through right-wing politics (Brentin 2016; see also Milekić 2020). One consequence of the salute's use during the 1990s war is its subsequent intertwinement with the Croatian war narrative – referred to also as the Homeland War myth (Jović 2017) – that acknowledges the war as solely defensive and just and the war veterans as creators of the independent state (see Jović 2017; Sokolić 2019). Tied to the Homeland War myth, any criticism of the salute is perceived as an attack on the official war narrative by members of radical right parties and communities.

The second myth commonly associated with the salute is that it is actually an old Croatian salute and as such, its primary association cannot be established with the Ustaša regime. As Dario Brentin outlines, there are certain versions of the salute that do date back to the sixteenth century; however, it is not the same phrase (2016, 4). Certain historical events have been relevant for radical right communities to anchor their preferred meaning of the salute. One of them is the 1566 Battle of Szigetvár, when Nikola Šubić Zrinski – a Croatian-Hungarian nobleman and general – supposedly cried out “For home(land), now into battle!”. A few centuries later another Croatian nobleman used it with the purpose of motivating his soldiers; in this instance the salute was modified into “For the home(land)”, with the troops answering “ready to die.” However, the popularity of the salute among the wider public, as emphasized by Brentin, increased through the opera *Nikola Šubić Zrinski* composed in 1867, where a widespread myth claims that *Za dom spremni* originates from the aria *U boj, u boj* (To battle, to battle) and consequently predates its “misuse” by the Ustaša regime.

Myths and the question of meaning-making

Myths have various functions and can take up many forms (see, e.g. Segal 2004; Gavrilović and Perica 2011), while their importance for the strengthening of different signification frameworks should not be underestimated. As Lotman points out, one of the main purposes of myths is to organize the world of the recipient/listener, which makes them closely tied with the personal semiotic space: “Myths always say something about me” (1990, 153). This becomes especially relevant in the context of meaning-making of the radical-right; myths (and mythological texts) serve an important social function by helping preserve a specific worldview (Lotman 1990; Semenenko 2012). It should be noted that any text – understood here in

the widest sense as any meaningful unit relevant for a given community – can serve the mythological function if it is interpreted as a model of reality.

However, what does autocommunication have to do with myths and mythological texts? In comparison to the I – s/he communication, where the aim lies in the exchange of information between at least two interlocutors, the I – I communication is the act of communicating with oneself (Lotman 1990). What Lotman aims to emphasize in the context of the I-I model of communication (i.e. autocommunication) is that the act of communicating with oneself is also dialogic and that autocommunication underpins the maintenance and transformation of identity (Lotman 1990; see also Pummeister 2018). While in the case of I – s/he communication the act is essentially an exchange of messages shared by the interlocutors, the I – I communication is the act of sending a message to oneself, which consequently means that the message is already known to that person and/or group; it is a process in which the code or context shift. As Pummeister points out, this means that “a single message could be repeated in different contexts and be interpretable based on multiple codes, during which the meaning of the message transforms” (2018, 95). As such, autocommunication opens the possibility of identity transformation – be it on the individual or collective level – but it can also be used for the maintenance and stabilization of identity, which is consequently solidified. This type of autocommunication has been characterized as enclosed, meaning that its main functions are maintaining the existing order, *us* and *them* boundaries, and forming associations based on predetermined meanings (Madisson and Ventsel, 2016; see also Damčević 2021).

Since myths more widely and mythological texts specifically serve the function of reaffirming a particular worldview, they are inseparable from autocommunicative processes. A particular danger behind myths that reinforce enclosed meaning-making is reflected in symbols due to their ease of dissemination and adjustment to different cultural contexts and situations; as such, they become efficient carriers of exclusionary signification practices such as hate speech and the use of contested symbols.

Further, and as pointed out by Semenenko, myths constitute the core of certain microcultural elements – often subcultures – that are characterized by a hermetic organization (2012, 62). Essentially, a hermetic organization is reflected in the process of maintaining rigid boundaries and a strong tendency towards *othering*. This kind of hermetic organization is characteristic for various radical-right wing communities, which focus not on the production of new messages – establishing dialogue and exchange – but rather on the preservation of the existing order that does not allow for the enshrined meanings to be challenged.

Two aspects are relevant to point out here. When it comes to maintaining meanings and referencing myths that are in some way deemed relevant for a particular community, the semiotic logic of inclusion-exclusion becomes prevalent. This dynamic is manifested in the above mentioned attempt to anchor and justify the *Za dom spremni* salute as an old Croatian salute, when different fragments of meaning are connected into a seemingly coherent whole. Moreover, the specific version of the salute used during the Ustaša regime functions as a semiotic condenser that serves the function of condensing ideas and narratives that ultimately fuel its dominant meanings.

An element that further reinforces hermetic meaning-making among radical right-wing individuals and communities is a strong tendency towards presentism; a regime of historicity encapsulated in “the sense that only the present exists, a present characterized at once by the tyranny of the instant and by the treadmill of an unending now” (Hartog 2015, xv). Since the main purpose of hermetic meaning-making of the radical right is the maintenance of rigid boundaries and established meanings, a tendency towards presentism manifests through the condition of the past and the future being important solely for the sake of the present (see also Puumeister 2018).

Our stories make who we are. In the words of Anna Maria Lorusso, “nobody describes him/herself as contradictory; in their eyes every semiotic subject is coherent” (2015, 74). Whether aware of it or not, we all strive for our semiotic space – our sphere of meanings and ultimately our self-image – to maintain stability and coherency. We feel threatened and uncertain when something that is tightly associated with our semiotic space becomes challenged or even radically disrupted. Semiotics of culture helps explain precisely this dynamic logic of attempting to maintain established meanings as well as the importance of differing perspectives for learning and the generation of new meanings. In the end, we learn through difference, not sameness, regardless of whether the point of reference is an individual or collective.

Meaning-making and futures studies

The future is inherently unpredictable and uncertain, which might be one reason why it is harder to actively and explicitly consider questions such as: How do we think about the future and what kind of future do we actually want? What are some procedures that we rely on when doing so? At any given time, what are the alternative courses of action available to us? Futures studies is a field of inquiry focused on the systematic and explicit thinking about alternative futures; it aims to demystify the future and increase people’s agency in approaching and constructing various future scenarios (Bell 2009 [1997], 2).

Thinking about the future is certainly not a new practice and conceptions about time and the future date back to human prehistory (for a thorough overview, see Bell 2009 [1997]; also, Bishop and Hines 2012). As an academic endeavor, the origin of futures studies can be traced back to the 1960s and 1970s; the period is not a coincidence since more concrete investigations into the future arose after WWII in the form of strategic planning, technological forecasting, economic analysis, and the creation of first mayor think tanks (Masini 2002; Hicks 2007). Heonju Sun (2015) provides a concise sketch of Futures Studies while focusing on three main periods: the first phase – mid-20th century – focused on scientific and technological progress; the second phase that was increasingly concerned with global visions of the future and the equally global business interests; and the third phase beginning in the 1990s and characterized by a fragmentation of views of the future, reflected in the prevalence of neoliberal institutions and worldviews.

As pointed out by Hicks, being clear about what we want in life and what we want to say ‘yes’ to is equally relevant as knowing what we want to say ‘no’ to (2007, 171). The future, accordingly, functions as an empty space where we are able to assign a multiplicity of meanings and consider multiple paths and scenarios. More often than not, however, we do not explicitly engage with what kind of future we want, why we want it, and how we could get there. At the same time, the point of futures studies – and futures thinking specifically – is not to come up with a grand plan (or plans) with the purpose of predicting specific outcomes. The ‘future’ cannot be predicted nor can it be studied because:

the future does not exist. Futures studies does not – or should not – pretend to study the future. It studies ideas about the future (what I usually call ‘images of the future’) which each individual and group has (often holding several conflicting images at one time) (Dator 1996, xix-xx).

Therefore, one of the main tasks of futures studies is to identify and examine diverse alternative futures as images of the future that individuals and communities operate with. In order for this to happen in the most efficient manner possible, futures studies have the task of facilitating individuals and groups “in formulating, implementing, and re-envisioning their preferred future” (xix-xx).

Creating alternative futures

Actively engaging with potential futures is relevant for any individual and collective. Not only does this ensure a sense of agency, but also a level of openness and preparedness, both of which are crucial for people being active co-creators of their lives (see Inayatullah 2008). The need to engage with – and create – potential

futures becomes even more prominent in the context of post-conflict societies where the centrality of formative myths and narratives takes center stage. Rather than shifting efforts towards imagining what society should (and could) be like – and taking concrete steps towards achieving specific goals – the saturation with memory and practices of remembrance pose a danger reflected in perpetuating narratives of the past. Surely, we cannot discuss the future without learning from the past, but a simple fact remains: the future(s) present a blank slate of meanings waiting to be imprinted on. Those meanings are not imprinted through a fixation on the past, rather through the process of learning from – and acknowledging – the past in order to act more wisely and responsibly in the present and while doing so, creating a more desirable image of the future along with strategies for achieving it.

In order to shape more favorable and inclusive futures, it is necessary to create stories that support such change and challenge signification frameworks that are predominantly hermetic and exclusive. Ivana Milojević argues precisely for the latter when she discusses the relevance of emancipatory futures narratives that can play a notable role in healing traumatic pasts (2017, 13).

This can be done by employing various tools of futures ideas in formal and informal education, where futures studies encounter particularly fruitful ground (see, e.g. Bishop and Hines 2012; Hicks 2007). While contemporary education predominantly does focus on current and prevailing issues, actively exploring preferred alternative states that need to be worked towards tend to remain neglected (Hicks 2007). Addressing current issues – be it radical right movements, hate speech, and nationalism – and analyzing underlying causes and mechanisms – does not accomplish much in the long run. Namely, being aware of something is not the same as actually doing something about it and actively engaging in creating steps for changing it, regardless how small those might seem.

One way of doing so are the so-called ‘futures workshops’ developed by Robert Jungk in the 1960s. The purpose of futures workshops was to help people develop ideas and projects that could lead to a better society, while it was observed that those usually arose from personal, local, or regional concerns (Jungk and Müllert 1987). Jungk developed a participatory process that consisted of the four following phases: **a) critique**, which includes the collection of complaints and criticisms about the immediate problem; **b) fantasy**, which includes various processes such as brainstorming or scenario planning in order to generate a series of ‘utopian schemes’ that might resolve the problem; **c) implementation**, in which the most popular suggestions are identified and checked for applicability; and **d) follow-up**, in which detailed action plans are reviewed and finalized (Jungk and Müllert 1987; see also Hicks 2007).

Radical right meaning-making and futures studies

Rather than the reinforcement of existing meanings and the maintenance of established boundaries between *us* and *them* – largely grounded in myths and narratives of the past – futures studies (in the widest sense) includes the exploration of alternative futures, with specific focus on investigating and challenging existing worldviews and mythologies that underlie those futures. Gaining more in-depth insight into the established worldviews and mythologies of a given society and/or community is crucial since it sheds light on the underlying systems of meaning-making that either facilitate or hinder the creation of competing images of the future. With the limited (or often non-existent) tendency towards openness to alternatives and multiple perspectives reflected in radical right thinking, futures studies can help counter said thinking in some of the following ways.

Firstly, investing in futures studies initiatives in education helps increase a sense of agency among the youth, increase their capacity for futures thinking and acknowledging alternatives, as well as learning about the past in order to act responsibly in the present and take concrete steps towards common and individual goals². Actively engaging with the future while considering multiple paths and alternatives helps increase a sense of purpose and community, both of which are crucial in today's rapidly changing world and heightened uncertainty to which the youth are particularly vulnerable. The quest for meaning and a sense of belonging are likely to lead more vulnerable individuals into various extremist circles. Addressing this head-on by providing a space for the exploration and development of alternatives and hopeful futures scenarios might help mitigate the tendency in the long run.

Secondly, exploring the capacity for futures thinking along with potential images of the future among extreme-right members can further help shed light on ways how they construct meaning and consequently justify their actions in the present.

Last but not least, when it comes to creating and exploring competing images of the future, the normative implications of futures studies should be accounted for. Namely, as with cultural memory and practices of remembrance, the future can become intertwined within diverse power dynamics and competing interests and agendas. Questions such as *who* is advocating for a particular image of the future and *why* should not be neglected. Moreover, considering *who* is provided with the space for voicing images of the future is of vital importance, since the purpose of

2 The concept of *destination identity* advanced by Demneh and Morgan (2018) was developed in order to examine the role of futures images in the formation of identity. In so doing, the authors propose viewing society “like a ship moving towards a common destination, based upon its image of the future and cohesive social identity rather than somewhat-fractured / somewhat-shared ethnic, racial, linguistic, cultural, and historical identities” (52).

imagining and constructing futures images should not be to impose one dominant version. It is rather to open the space for the creation and circulation of various images of the future and finding common ground in order to act towards more desirable and probable ones.

Zaključak: Autorka je u ovom radu osvijetlila jedan dio semiotičkih mehanizama koji jačaju mitove o nacionalistički motiviranom govoru mržnje koji prenose radikalno desne organizacije i stranke. Ističući mogućnosti budućih izučavanja ove teme, autorka iznosi razmatranja o načinima na koji se može suprotstaviti tipu stvaranja značenja koji karakteriziraju mitove radikalne desnice, a time i govor mržnje. Primjeri na koje se fokusira u ovome radu trebaju biti ilustrativni, a poglavito su prikazani oni oko pozdrava “Za dom spremni”, ustaškog naslijeđa iz Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata iz 1990 -ih. Rad se pretežito koncentrira na semiotičke mehanizme mitova o radikalnoj desnici i nudi preliminarna razmatranja u vezi s potencijalom budućih studija da se suprotstave radikalnim desničarskim tendencijama.

Ključne riječi: stvaranje značenja, buduće studije, mitovi, radikalna desnica

References

Bell, Wendell. 2009. [1997]. *Foundations of futures studies*. New Brunswick, NJ, Transaction Publishers.

Bishop, C. Peter; Hines, Andy. 2012. *Teaching about the Future*. Palgrave Macmillan.

Brentin, Dario. 2016. “Ready for the Homeland? Ritual, Remembrance, and Political Extremism in Croatian Football.” *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity* 44

(6): 860-876. doi: <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1136996>

Blanuša, Nebojša, and Enes Kulenović. 2018. “Hate Speech, Contentious Symbols and Politics of Memory: Survey Research on Croatian Citizens’ Attitudes.” *Croatian Political Science Review* 55 (4): 176-202. doi: <https://doi.org/10.20901/pm.55.4.07>.

Damčević, Katarina, and Filip Rodik. 2018. "Ready for the Homeland: Hate Speech on Croatian Right-Wing Public Facebook Pages." *Romanian Journal of Communication and Public Relations* 20 (3): 31-52. doi: <https://doi.org/10.21018/rjcpr.2018.3.264>.

Damčević, Katarina. 2021. "Cultural texts, enemies, and taboos: autocommunicative meaning-making surrounding the 'Ready for the Homeland' Ustaša salute in Croatia." *Social Semiotics*, advance online publication. doi: <https://doi.org/10.1080/10350330.2021.1883404>.

Dator, Jim. 1996. Foreword, in: R. Slaughter (Ed.). *The knowledge base of futures studies* (vol. 1). Melbourne, DDM Media Group.

Demneh, M. Taheri, and Dennis R. Morgan. 2018. "Destination Identity: Futures Images as Social Identity." *Journal of Futures Studies* 22 (3): 51-64.

Gavrilović, Darko, and Vjekoslav Perica (eds.) 2011. *Political myths in the former Yugoslavia and Successor States. A shared narrative*. The Institute for Historical Justice and Reconciliation: The Hague.

Hartog, Francois. 2015. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press.

Hicks, David. 2007. "Teaching for tomorrow: how can futures studies contribute to peace education?" *Journal of Peace Education* 1:2, 165-178.

Inayatullah, Sohail. 2008. "Six pillars: futures thinking for transforming." *Foresight* 10 (1): 4-21. <http://www.metafuture.org/library1/FuturesStudies/Six-pillars-Foresight-2008.pdf>.

Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.

Jungk, Robert; Mullert, Norbert R. 1987. *Future workshops: how to create desirable futures*. London: Institute for Social Inventions.

Lorusso, Anna Maria. 2015. *Cultural Semiotics. For a Cultural Perspective in Semiotics*. Palgrave Macmillan.

Lotman, M. Juri. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris.

Lotman, M. Juri. 2000. *Ob iskusstve*. Saint Petersburg, Russia: Iskusstvo-SPB.

Madisson, Mari-Liis, and Andreas Ventsel. 2016. "Autocommunicative Meaning-Making in Online Communication of the Estonian Extreme Right." *Sign System Studies* 44 (3): 326- 354. doi: <http://www.sss.ut.ee/index.php/sss/article/view/SSS.2016.44.3.02>.

Masini, Eleonora. 2002. "A vision of futures studies." *Futures* 34(3/4), 249-259.

Mataušić, Nataša. 2003. *Jasenovac 1941.-1945.: Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Jesenski i Turk, Jasenovac, Zagreb.

Maynard, J. Leader, and Susan Benesch. 2016. "Dangerous Speech and Dangerous Ideology: An Integrated Model for Monitoring and Prevention." *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 9 (3): 70-95. doi: <https://scholarcommons.usf.edu/gsp/vol9/iss3/8/>.

Milekić, Sven. 2020. "Croatia's 1990s Paramilitaries: From Government Critics to Collaborators." *Balkan Transitional Justice*, May 6. Accessed 30 July 2021. <https://balkaninsight.com/2020/05/06/croatians-1990s-paramilitaries-from-government-critics-to-collaborators/>

Milojević, Ivana. 2017. "Healing Traumatic Pasts Through Emancipatory Futures Narratives." *Child Art* 17 (2), No. 50 April-June. <http://www.metafuture.org/library/IvanaChildArt.pdf>.

Mudde, Cas. 2007. *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Norris, Pippa. 2005. *Radical right: voters and parties in the electoral market*. Cambridge: Cambridge University Press.

Obućina, Vedran. 2012. "Right-wing Extremism in Croatia." Friedrich-Ebert-Stiftung, Department for Central and Eastern Europe.

Pavlaković, Vjerran. 2019. "Contested sites and fragmented narratives: Jasenovac and Disruptions in Croatia's Commemorative Culture." In *Framing the Nation and Collective Identities. Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*, edited by Vjerran Pavlaković and Davor Pauković, 119-140. London: Routledge.

Puumeister, Ott. 2018. "Surviving finitude: Survival as a constructed foundation of identity." *Sign System Studies* 46(1), 90-116.

Segal, Robert. 2004. *Myth: A Very Short Introduction*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Semenenko, Aleksei. 2012. *The Texture of Culture. An Introduction to Yuri Lotman's Semiotic Theory*. Palgrave Macmillan.

Sokolić, Ivor. 2019. "Heroes at the Margins. Veterans, Elites and the Narrative of War." In *Framing the Nation and Collective Identities. Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*, edited by Vjeran Pavlaković and Davor Pauković, 143-159. London: Routledge.

Son, Heonju. 2015. "The History of Western Future Studies: An Exploration of the Intellectual Traditions and Three-Phase Periodization." *Futures* 66: 120-133.

Veselinović, Velimir. 2016. "Desne političke stranke: ideologija, pojmovi, vrste." *Međunarodne studije* 16 (1): 55-83. <https://hrcak.srce.hr/187873>.

Vladislavljević, Anja. 2020. "Croatian Court Rules 'Thompson' Song Did Not Break Law." *Balkan Transitional Justice*, June 3. Accessed 20 July 2021. <https://balkaninsight.com/2020/06/03/croatian-court-rules-thompson-song-did-not-break-law/>.

Documents

Council of Europe. 2018. ECRI Report on Croatia (fifth monitoring cycle). Adopted on 21 March 2018, published on 15 May, 2018. <https://rm.coe.int/fifth-report-on-croatia/16808b57be>. (Accessed 30 July 2021).

IZOLACIONISTIČKI NARATIVI U SRBIJI KAO NASLEĐE JUGOSLOVENSKE KRIZE

APSTRAKT: U ovom radu biće analiziran politički diskurs u Srbiji pred eskalaciju jugoslovenske krize. Autor se naročito fokusira na izolacionističke narative, nastojeći da identifikuje i objasni njihove osnovne manifestacije. Izolacionistički diskurs je posedovao dvostruku svrhu: da uputi na pogoršanu poziciju naroda unutar jugoslovenskog konteksta, kao i na spoljnoj ravni, tj. na međunarodnom nivou. Takav diskurs takođe se tumači na primeru mita o nacionalnoj izuzetnosti, koji je upotrebljavan u kontekstu navodnih nepravednih politika i trendova, s jedne strane, i ohrabrivanja nacionalnog samopouzdanja i možda i percepcije o superiornosti, s druge strane. U cilju ilustracije takvih fenomena autor analizira govore Slobodana Miloševića koji uključuju i primese mita o „bedemu hrišćanstva“ (Antemurale Christianitatis), kao i druge aspekte koji su ohrabivali udaljavanje, otuđivanje, ali i psihološku mobilizaciju za period sukoba koji je usledio.

KLJUČNE REČI: izolacionizam, politički diskurs, politički narativ, jugoslovenska kriza, Srbija, govor, nacionalna posebnost, bedem hrišćanstva.

Uvodne napomene

Raspad socijalističkog poretka i nestanak bipolarnog sistema u međunarodnim odnosima do temelja je poremetio funkcionisanje SFRJ kao politički nesvrstane zemlje, koja je krenula da se razdvaja po etničkim linijama. Na prvim višestrančkim izborima u jugoslovenskim republikama, uključujući i Republiku Srbiju, vlast su osvojile stranke sa nacionalističkim političkim platformama koje su nastojale da se što više distanciraju od socijalističkog nasleđa. Dok to samo po sebi nije specifikum samo tog regiona već i šireg područja srednje i istočne Evrope, SFRJ je prolazila kroz višeslojnu političku krizu, ne samo usled nestanka sovjetskog modela spram kojeg je orijentisala svoj „napredniji“ vid socijalizma, već i zbog svoje izražene kulturološke, etničke i druge heterogenosti, koja je u različitim delovima zemlje postala meta međusobno isključivih političkih narativa.¹ Uporedo sa procesom ustavnih izmena u Srbiji od proleća 1989. godine otpočelo je nekoliko procesa u saveznom kontekstu: stvaranje višestračkog sistema, gubitak ugleda i moći saveznih ustanova i internacionalizacija jugoslovenske krize.² Novouspostavljene političke elite nastojale su da iskoriste ideološko-vrednosni vakuum koji je nastao usled urušavanja socijalističkog sistema upotrebom nacionalističkog narativa koji

1 Žarko Gudac, Miroslav Đorđević, *Politička istorija (XIX i XX veka svetska i nacionalna)*, (Beograd; Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2000, str. 265).

2 Ričard Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, (Beograd; Clío, 2003, str. 327-328).

je neretko prelazio u otvoreno neprijateljstvo i govor mržnje spram drugih grupa.

Nacionalistički diskurs postao je vezivno tkivo nove ideologije koja je za cilj imala homogenizaciju stanovništva u dvostrukoj ravni: u pozitivnom smislu – isticanjem svih onih kulturoloških i društvenih običaja i posebnosti koje grade zasebne identitete, kao i u negativnom smislu – potenciranjem razlika, istorijskih razmirica i podupiranjem stereotipa i pseudoistorijskih konstrukata. Na mesto socijalističke premise o zajedništvu (tj. „bratstvu i jedinstvu“) unutar nadnacionalne države nastupili su partikularni i međusobno sukobljeni diskursi, iako su na višestranačkim izborima zapravo prevagnuli formalni sukcesori komunističkih partija.³ Ti su procesi bili očigledni i u Srbiji, u kojoj je još od kraja 1980-ih naraslo nezadovoljstvo usled pogoršane ekonomske, političke i društvene situacije, posebno na teritoriji Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo,⁴ koje je postalo poprište tenzija između albanske većine i srpske manjine.

Nacionalistički narativ – vesnik postjugoslovenskog sukoba

U ovom radu biće analiziran politički narativ u Srbiji uoči nastupanja jugoslovenskih ratova, pri čemu će naročito biti zastupljeni aspekti poput ideološke propagande, mitova i izolacionističke politike. Autor nastoji da identifikuje osnovne elemente i poruke sadržane u izolacionističkim narativima koji su predmet ove analize. Istraživanje polazi od stava da su navedeni instrumenti političkog diskursa korišćeni za ukazivanje na osećaj napuštenosti i izolovanosti srpskog naroda na dva nivoa: na unutrašnjem nivou, od strane drugih naroda SFRJ, i na spoljašnjem nivou, od strane pre svega zapadnog dela međunarodne zajednice. U svrhu ilustracije autor analizira govore predsednika socijalističke republike Srbije, Slobodana Miloševića, poput gazimestanskog iz 1989. godine, diskurse o „braniocima hrišćanstva“ koji su bili prisutni u srpskom i hrvatskom političkom etru, kao i druge aspekte koji su, kako autor smatra, ohrabivali produbljenje društvenih i drugih razlika, razmišljanje i otuđenje između jugoslovenskih republika i naroda, kao i psihološku mobilizaciju za period sukoba koji je usledio.

Fenomeni koji su deo ovog rada mogu biti analizirani pomoću nekoliko teorijskih aspekata. Najpre, pomoću istorijskog metoda događaji u Srbiji biće postavljeni u okvire jugoslovenske krize devedesetih godina prošlog stoleća, kao i širih promena u istočnom delu kontinenta kao posledice kolapsa socijalističkog poretka. Specifičnost jugoslovenske države kao nesvrstane, kao i njen pokušaj održavanja “ekvidistance” u odnosu na dva ideološka bloka, bila je povoljna za formiranje stavova o jugoslovenskoj izuzetnosti, pa i superiornosti u odnosu na druge aktere.

3 Videti fusnotu br. 6 u: Erik Hobsbaum, Doba eskrema (istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991), (Beograd; Dereta, Beograd, 2004, str. 358).

4 U cilju preglednosti u daljem tekstu umesto tadašnjeg pravosnažnog imena *Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo* biće upotrebljavan neformalni naziv *Kosovo*.

Ti aspekti opstali su u formi recidiva u pojedinačnim balkanskim nacionalizmima, poput srpskog, koji je u mnogim aspektima nastojao da integriše jugoslovenske ideološke postulate i postavi se kao naslednik u pogledu prava na očuvanje naddržavnih tekovina. Krajem osamdesetih godina 20. veka demokratske promene su već počele da se odvijaju i istočnoevropskom prostoru. Zapadni model je prevagnuo, a socijalistički obrasci su prevaziđeni i obustavljeni. To je značajno destabilizovalo ideološke, političke, ekonomske i druge temelje jugoslovenske države, koja je svoj identitet zasnivala upravo na razlikovanju u odnosu i na istočne i na zapadne susede.⁵ Posmatrano kroz perspektivu realizma, država je nastojala da očuva svoju nezavisnost, odnosno, da u što većoj meri izbegne međuzavisnost od drugih međunarodnih aktera; to joj je uglavnom i uspevalo, dok je ravnoteža između Zapadnog i Istočnog sveta postojala. Međutim, Varšavski pakt je kasnih osamdesetih godina bližio činu raspuštanja, čime je nestajao jedan od aktera u odnosu na kojeg je SFRJ trasirala svoj razvoj i svoj državni koncept. Suočena sa neoliberalnim pobednikom u svom okruženju, kriza je poprimila ne samo sistemske, već i društveno-identitetske crte, kako u unutrašnjem tako i u međunarodnom smislu.⁶

U takvim okolnostima, heterogenost jugoslovenskih republika postojala je sve očiglednija, posebno u socijalističkim okvirima koji su u susedstvu neumitno nestajali. Uticaji okruženja i multidimenzionalnost u inače složenoj SFRJ vodili su tome da su narodi ne samo počeli da svoju budućnost posmatraju odvojeno jedni od drugih, već i drugačije jedni od drugih; dok je Slovenija najranije iskazala spremnost za stupanje u evropske integracije, u Srbiji ta politička volja neće postojati barem do početka 21. veka. To se odrazilo i na politički diskurs, koji je u Sloveniji bio više na tragu srednjeevropskog narativa o povratku Zapadu,⁷ dok evropska ideja u Srbiji nije postala strateški relevantna do početka 21. veka.⁸

Mit o nacionalnoj izuzetnosti, ili posebnosti, predstavlja važan aspekt izolacionističkog diskursa u Srbiji koji će biti analiziran u ovom radu. Prema toj

5 Ričard Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, (Beograd; Clio, 2003, str. 174-175).

6 Za bliži uvid u savremenu evoluciju međunarodnih političkih identiteta u Srednjoj i Istočnoj Evropi konsultovati: Miloš Petrović, *Dynamic regional political concepts and the European integration process*, in: *Russia and Serbia in the contemporary world: bilateral relations, challenges and opportunities*, (eds. Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva), (Belgrade, Institute of International Politics and Economics, 2020, pp. 167-184).

7 O srednjeevropskom prostoru tokom Hladnog rata, napuštenog od „Zapada“ i integrisanog u istočnu strukturu, konsultovati: Milan Kundera, *The Tragedy of Central Europe*, in: *Re-Thinking Europe: Thoughts on Europe: Past, Present and Future*, (eds. Mathieu Segers, Yoei Albrecht), (Amsterdam, Amsterdam University Press, 1984, pp. 191-209). Za slovenački i delimično hrvatski kontekst konsultovati: Nicole Lindstrom, „Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia’s “Return to Europe” in the 1990s“, *Dialectical Anthropology*, Vol. 27, No. 3/4, 2003, pp. 313-329

8 Miloš Petrović, *Dynamic regional political concepts and the European integration process*, in: *Russia and Serbia in the contemporary world: bilateral relations, challenges and opportunities*, (eds. Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva), (Belgrade, Institute of International Politics and Economics, 2020, pp.169-170).

paradigmi, nacionalna kultura je jedinstvena, sa posebnom istorijom, vrednostima i sistemom uverenja koja nisu uporediva sa drugima. U kontekstu ovog istraživanja analizira se upotrebljivost takve matrice za ohrabrivanje nacionalnog samupouzdanja (ali možda i stanovišta o superiornosti nad drugima), između ostalog i kako bi se osnažila izolacionistička i suverenistička logika. Tome je poslužio i podupiranje percepcije o kontinuirano nepravednom tretiranju jednog naroda. U tom su cilju korišćeni različiti elementi, od insistiranja na neprolaznim nacionalnim vrednostima (sloboda, junaštvo, dostojanstvo, suverenost), do podsećanja i manipulacije istorijskim sećanjima (primer “kosovske izdaje”).

Uloga mitova je suštinski važna za politiku kao delatnost, koja koristi simbole, metafore, generalizacije i druge instrumente. Dok su narativi inspirisani istorijom neretko u službi političkih procesa, povesne činjenice često su nedovoljno poznate ili marginalizovane, kako u javnom diskursu tako i u literaturi, uključujući i udžbenike.⁹ U procesu dekonstrukcije jugoslovenskog identiteta u korist nacionalnog pre tri decenije ideologija zajedništva je percipirana kao neprijateljska, i oko nje su osmišljeni narativi i aktivnosti.¹⁰ Pored toga, polarizujuće i kontroverzne istorijske teme mogu imati značajnu primenu u podržavanju logike političkih mitova, što je posebno prisutno u balkanskim društvima, u kojima oduvek postoje brojne linije podela. Takve aktivnosti ne samo da odvrćaju pažnju od nekontroverznih a zaslužnih ličnosti i tema, već i stvaraju pogrešnu percepciju o čitavom toku istorije kao isključivo borbe i sukoba. Iz tih razloga domeni poput društvene istorije – kako su ljudi zapravo svakodnevno živeli i radili - zanemareni su u akademskoj i školskoj literaturi. Zašto? Jer je politička istorija, interesantna kakva jeste, primarni izvor inspiracije za nedosledne interpretacije, propagandu i mitove, u službi političke mobilizacije.¹¹ Na tom tragu, u daljem tekstu biće analizirana verovatno najpoznatija dva govora Slobodana Miloševića, održanih na Ušću 1988. godine i na Gazimestanu naredne godine. Ti diskursi, kako je svojevremeno zabeležio i Stevan K. Pavlović, predstavljali su amalgam kontradiktornih elemenata, od socijalističkih ideja, preko simbola nacionalnog buđenja, preko komemorativnih i mitoloških poveznica, do upozorenja i pretnji savremenim neistomišljenicima.¹²

Govori na beogradskom Ušću i na Gazimestanu: idejna skica „Slobodne Srbije“

Predsednik Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević, postao je široko prepoznata ličnost nakon svoje posete Kosovu usled pogoršanih albansko-srpskih odnosa 1987. godine. Tokom sastanka između delegacije Saveza komunista Srbije sa lokalnim srpskim predstavnicima, veliki broj kosovsko-metohijskih Srba okupio se ispred Doma kulture u Kosovu Polju, pri čemu je došlo do fizičkih i verbalnih kontakata sa pripadnicima lokalne policije, koju su činili mahom kosovski Albanci. Nakon toga Milošević izlazi ispred ulaza Doma kulture gde izriče jednu od svojih najpoznatijih replika „Niko ne sme da vas bije“, koja ga je načinila simbolom zaštitnika nacije.¹³ Do današnjeg dana postoje oprečna mišljenja o tome da li je ovaj događaj predstavljao provokaciju tj. da li su delovi okupljenog naroda bili poslani na skup s namerom da se izazovu sukobi, ili je do komešanja došlo spontano ili kao rezultat težnje ka prekomernoj upotrebi sile od strane lokalnih policijskih organa. Kako god bilo, događaj se vrlo razlikovao u odnosu na ranije posete Miloševićevog bliskog kolege Ivana Stambolića, koji nije podržavao nacionalističku retoriku.

Nakon čuvene replike, Milošević nakon toga od polupoznatog birokrate pre-rasta u kultnu figuru u srpski-naseljenim sredinama širom SFRJ, sa reputacijom nekoga kome nije problem da bude beskompromisan kad su „interesi naroda“ u pitanju. Kao rezultat narasle podrške, u narednom periodu dolazi do ostavke prethodno najjače političke figure, Ivana Stambolića, predsednika Predsedništva Socijalističke Republike Srbije, što je, uz smene drugih zvaničnika, označilo prevagu struje naklonjene Miloševiću i u političkim institucijama. U narednih godinu i po dana usledile su anti-birokratske revolucije, niz masovnih demonstracija u Vojvodini, Crnoj Gori i na Kosovu nakon koje su rezultirale inaugurisanjem vlada bliskih Miloševićevom programu i predstavljale uvod u usvajanje novog Ustava SR Srbije i, između ostalog, veći stepen republičkih ovlašćenja u odnosu na pokrajinska. Anti-birokratske revolucije nisu bile jednoznačne, već su nastupile kao rezultat dvojnih tendencija: onih koje su proistekle „odozdo“, kao i težnje elita da takve procese usmeravaju.¹⁴ Politička mobilizacija u okviru tih procesa bila je i neformalna (odraz „spontanosti“, „narodne volje“), ali je korišćena i institucionalno.¹⁵ U toku antibirokratskih institucionalnih aktivnosti južnoj srpskoj pokrajini formalno je vraćen deo starog naziva „Metohija“ koji je izostavljen u Ustavnom zakonu iz 1969. godine, čime je na simbolički način uspostavljen primat Republike Srbije i na tom području, dok je u praksi „ponovno objedinjenje“ održavano vanrednim stanjem koje je uvedeno zbog otpora albanskog stanovništva.¹⁶

Dva su govora obeležila period kada je Slobodan Milošević trasirao svoj put harizmatičnog vođe: na beogradskom Ušću u novembru 1988, i na Gazimestanu na

Kosovu, u junu 1989. godine. U narednim segmentima biće analiziran sadržaj tih govora i pojašnjen kontekst u okviru kojih su oni predstavljeni.

Nakon uspešno završene antibirokratske revolucije u SAP Vojvodini koja je ishodovala smenom prethodno izabranih predstavnika, na beogradskom Ušću je u novembru 1988. godine organizovan masovni skup pod donekle zavaravajućim nazivom “Miting bratstva i jedinstva”. Skupu je, prema različitim procenama, prisustvovalo nekoliko stotina hiljada ljudi.¹⁷ Analogija sa spasiteljskim narativom vidljiva je već u uvodnoj rečenici predsednika Predsedništva CK SKS Miloševića da tako veliki skup nije održan u glavnom gradu od kada je oslobođen.¹⁸ Osim što se na taj način želela uspostaviti analogija sa partizanskim oslobodiocima, takav izbor reči mogao je implicitno da bude tumačen i u kontekstu oslobođenja od prethodnih stega (poput onih socijalističkih), tako da su ovi i drugi aspekti govora sadržali ambivalentnost i višesmislenost, što je tipično za Miloševićeve narative.

Tamo gde je to povoljno za oratora, govor je inspirisan socijalističkim mislima, poput dela gde se navodi da “smo stali na putu za društvo koje smo u Revoluciji želeli“, što s druge strane ne znači da ono ne može biti ostvareno. Pa ipak, Milošević dalje smatra da bi za potrebe boljeg života trebalo menjati mnogo toga u politici putem obuhvatne društvene reforme, a da prioritetni zadatak za Srbiju treba da bude smirivanje situacije na Kosovu, pri čemu se ističe da bi isto trebalo da bude prioritet i za Jugoslaviju, jer je sloga naroda i radnika „uvek bila najlepša osobina“. Koketiranje sa socijalističkim narativom zapravo je u funkciji ne samo kritike drugih konstituenti, već i opravdavanja potrebe za nadnacionalnim promenama na nivou SFRJ.

Dalje se navodi da manjak empatije za “beskrajnu patnju“ kosovskih Srba i Crnogoraca izaziva bol građanima Srbije. To predstavlja jedan od primera izolacionističkog diskursa, gde se ističe stradalništvo jedne strane i nerazumevanje drugih. Ta spoznaja, kako dalje govori Milošević, kružila je prethodnih meseci Srbijom i pretvorila se u snagu koja će „zaustaviti teror“ na Kosovu i objediniti Srbiju. Pod time se misli na talas demonstracija koje su zahvatile različite delove Srbije, pre svega na Vojvodinu koja je svega mesec dana ranije ishodovala upodobljavanjem pokrajinske vlasti sa zvaničnim republičkim političkim kursom. Takođe se time najavljuje povratak Kosova pod ustavne okvire Srbije koji je etapno sproveden do 1990. godine, a koji je odbačen od strane albanske zajednice.

Kako se dalje ističe u govoru, rukovodstvo može ili da se bori za Kosovo, ili “će ga odneti vreme”.¹⁹ Na taj način zagovara se potreba za političkom intervencijom Beograda na teritoriji južne pokrajine, a kao posledica narodnih zahteva. Dalje

17 Isto.

18 U daljem tekstu biće analiziran govor Slobodana Miloševića sa mitinga na beogradskom Ušću (1988). Govor je dostupan na adresi YouTube platforme: Slobodan Milošević Ušće 1988, <https://www.youtube.com/watch?v=RvXgqKWwUzk>, a podelio ga je Stefan Lazarević, 2015 godine. Pristupljeno: 05.05.2021.

19 Isto.

se poručuje da svi Albanci koji “poštuju druge ljude” (misleći verovatno na druge nacionalnosti, prim. aut)...”u svojoj su zemlji”, čime se pravi distinkcija u odnosu na “šoviniste” koji štete ne srpskoj i crnogorskoj, već i albanskoj zajednici.²⁰ Time se implicitno poručuje da oni koji ne poštuju druge (tj. u prenesenom značenju državni poredak) nisu dobrodošli. Za bitku protiv “kosovskog zla” lek treba da bude jugoslovenska solidarnost, na osnovu koje je ta država i uspostavljena pedeset godina ranije.²¹ Zajednički stav tj. zabrinutost Saveza Komunista Jugoslavije se posmatra kao dobar signal u prevazilaženju loše situacije.

U poslednjem delu obraćanja Milošević polemiše o održavanju skupa srpskog ogranika Saveza komunista na kojem će primarni fokus biti na privrednim pitanjima (što je njemu kao ekonomisti po struci predstavljalo pogodnu tematiku). Međutim, osim navoda da se time želi podići standard čitavog društva i popraviti niz sektora (od zdravstva, preko obrazovanja, do kulture i nauke, itd), neupadljivo se navodi i politički aspekt – da je potrebno da se ostvari jedinstvo i jednakost Srbije sa drugim jugoslovenskim konstituentama. Dalje autor navodi uverenje da će jugoslovenski narodi prevazići nesuglasice i uspeti da sačuvaju i unaprede zemlju, da zemlja neće „izdahnuti za konferencijskim stolom“ i da će se ta značajna tekovina „velikom borbom i braniti“. Uprkos tome što se u ovom konkretnom kontekstu mogućnost oružanog sukoba metaforički vezivala za očuvanje tekovina jugoslovenskog zajedništva, sintagma kojom se odbija diplomatsko pregovaranje („konferencijski sto“) u korist vojevanja, barem retrospektivno posmatrano zvuči sumorno i zlokobno. To je utoliko više slučaj ako se uzme u obzir da je čak i jedna supersila – SSSR – par godina kasnije rasformirana upravo u jednom takvom formatu, tokom Beloveške konferencije, dok je SFRJ utonula u sve krvavije međuetničke obračune.

Na kraju govora se u ritualnom maniru navode parole o veličanju Jugoslavije, Srbije, ideala poput slobode, pravde, bratstva i jedinstva.²² Pa ipak, uprkos nominalnom isticanju ovakve simbolike, u govoru provejavaju ne samo aluzije za nepravdom i zapostavljenošću Srbije u okviru federalne države, već i najava preuređenja jugoslovenskog prostora u kontekstu novih ekonomskih i političkih okolnosti. Premda ti signali ne idu dalje od obrisa i nagoveštaja, narativ je takav da vodi utisku o neophodnosti izmena, o potrebi za većim prisustvom Srbije u tom prostoru, o opasnosti koje predstavljaju nesuglasice na unutrašnjem nivou. Dok je u periodu održavanja ovog skupa u Poljskoj već uveliko tekao dijalog između sindikata „Solidarnost“ i komunističkih vlasti (koje su predstavljale uvod u stvaranje pluralističkog konteksta), u Miloševićevom govoru liberalni elementi nisu tema; sam termin „demokratija“ se ne spominje nijedanput u celom izlaganju.²³

Nešto više od pola godine nakon beogradskog skupa, na Gazimestanu je 28.

20 Isto.

21 Isto.

22 Isto.

23 Isto.

juna 1989 održan kultni skup kojim se obeležavalo šest stoleća od Kosovske bitke. Kako Milošević navodi, „igrom istorije i života“ došlo se do toga da baš te, 1989. godine, Srbija vraća „svoju državu i dostojanstvo“. ²⁴ Naime, svega mesec dana ranije, Milošević je postao predsednik Predsedništva Srbije, odnosno, faktički predsednik republike, a povratak dostojanstva i državnosti povezuje on povezuje sa upravo tom činjenicom, kao i dešavanjima koja su im prethodila. Kako dalje nastavlja, stvari koje su poznate o boju se protežu duž granica mitologije i činjenica, što po njegovom mišljenju nakon tolikih godina nije toliko ni važno, za razliku od onoga što je ostalo u kolektivnom sećanju: nesloga i izdaja. Ti su elementi bili prisutni i u Drugom svetskom ratu, pa i u posleratnom dobu, kada su rukovodioci srpske jedinice pravili ustupke koji bi u moralnom i povesnom smislu za druge nacije bili neprihvatljivi. „Srpsko biće“ oduvek je bilo naklonjeno slobodi i „nikada nije eksploatisalo druge“, ali uprkos tome, kao posledica „vazalnog mentaliteta“, i „inferiornosti političara“ interesi države bili su decenijama unazađivani. Ipak, kako navodi, Srbija je u međuvremenu postala „jedinstvena i ravnopravna“, i ako bude sloge, napredak svih građana biće omogućen.

Premda navodi da u Srbiji oduvek žive pripadnici drugih naroda, i svoje „iskreno ubeđenje“ da to ne predstavlja „hendikep“, Milošević potom prelazi na diskurs o naprednom socijalizmu koji ne treba da dopusti nacionalne, verske i druge podele, već da vrednuje ljude prema njihovom radu i poštenju. Pa ipak, konstatuje da u zajedničkoj državi traje kriza, pre svega nacionalna, a da neprijatelji (kako oni međunarodni, tako i unutrašnji) takve procese „organizuju“ kako bi razbili jedinstvo zemlje. Međutim, kako dalje tvrdi, za održavanje zajedničke države, kao i za njeno napredovanje, neophodna je ravnopravnost među narodima, a pojmovi poput sloge i zajedništva poseban odjek imaju na Kosovu Polju, oličenju sukoba i potkazivanja. Ta je nesloga bila „presudna za gubitak bitke“ i za „petovekovnu“ okupaciju koja je usledila. Doduše, autor odmah iznosi rezervu da „sve i da nije tako“ (sa istorijskog stanovišta), da je u kolektivnom pamćenju upravo nesloga doživljena kao glavni poraz, i za kolaps države koji je usledio. U tom smislu, vešto se manipuliše činjenicom da nema dokaza da je „izdaja“ predstavljala uzrok za takav ishod, pa ni da se radilo o vojnom porazu (budući da su vođe obe vojske izgubile život i veliki deo armije), tvrdeći da „i da nije tako, narod je to tako upamtio“ (prim. aut). Obaveza naroda je, nastavlja Milošević, da (neslogu) „sam otkloni“, kako bi izbegao dalje poraze.

Imajući u vidu navedeno, politička poruka je jasna: jedino složno „okupljanje oko zastave“ (prim. aut) sprečava nacionalne neuspehe, a srpski narod, prema Miloševiću, to počinje da shvata. Po njegovim rečima, kosovski boj predstavlja i

24 U daljem tekstu biće analiziran govor Slobodana Miloševića sa Gazimestana (1989). Govor je dostupan na adresi na YouTube platformi: Dokumentarna emisija Balkan, 600. GODINA OD KOSOVSKE BITKE 1389-1989: Proslava i govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu, <https://www.youtube.com/watch?v=4a-5ct7vVcgk>, dodato 2014, pristupljeno: 01.06.2021.

otelotvorenje junaštva, kao i inspiracije u kulturnom nasleđu, posebno u održavanju sećanja na „neporaženost“ pri propasti. Ali šest stotina godina kasnije, bitke i dalje traju; kako navodi Milošević, one ne podrazumevaju oružje, mada ni to nije odbaćeno.²⁵ Time se nagoveštava čak i najgori mogući scenario razdruživanja zemlje, koji se nedugo potom, nažalost, i obistinio. U tim bojevima se ne može pobediti bez neustrašivosti. Ipak, govornik ponovo pravi otklon, navodeći da je glavna borba ona za prosperitet u privrednom, političkom i drugom smislu, kako bi se približilo 21. stoleću, ali uz „srčanost“ koja je uvek nužna.

Milošević govor završava hrišćanskom retorikom, upotrebljavajući *Antemurale Christianitatis* koncept pri tumačenju istorijskih događaja. Kako navodi, 1389. narod je branio ne samo sebe, već i sam kontinent, vršeći ulogu štita za evropsku civilizaciju. Iz tog razloga on posmatra kao bizarno ispitivanje pripadnosti srpskog naroda evropskom kulturnom krugu. Na taj način se zapravo kritikuje savremeni evropski liberalni koncept, koji Miloševiću nije bio po ideološkoj i drugoj meri, bez obzira na činjenicu da je SFRJ do tog perioda predstavljala primarnog partnera Evropske zajednice (EZ) u istočnoj Evropi. S druge strane, takva je retorika predstavljala i reakciju na sve evidentnije mešanje EZ u jugoslovensku krizu.²⁶ Kako god bilo, po Miloševićevom mišljenju, Srbija je oduvek deo Evrope „na svoj način“, koji je u skladu s njenim inherentnim „dostojanstvom“ čime se podvlači sklonost ka suverenom odlučivanju, makar i po cenu razmimoilaženja s drugima.²⁷ Takav je izolacionistički diskurs zapravo i ostao na snazi tokom predstojećih godina, uz još veći zazor i animozitet spram političkog Zapada, koji je jačao uporedo sa sve obuhvatnijom međunarodnom izolacijom. Na tom tragu, kako autor navodi, nastoji se izgraditi naprednije društvo, koje bi bilo deo šireg prosperiteta zajedničke države. Na samom kraju, za razliku od beogradskog govora, Milošević na prvom mestu nazdravlja kosovskim junacima i Srbiji, a tek onda Jugoslaviji. Dok je to s jedne strane razumljivo imajući u vidu mesto, vreme i priliku, s druge strane, činjenica da je savezna država i jugoslovenski koncept u govoru upotrebljavan u negativnom tonu odražava govornikov pesimizam u pogledu opstanka zajedničke države.

Zaključak: Zaključci istraživanja su da je izolacionistički diskurs korišćen na dva nivoa. Na unutrašnjoj ravni narativ je korišćen tako da uputi na razjedinjenost, na navodnu izdaju, da ukaže na one koji su percipirani kao nepatriotski akteri. Tu se zapravo radi o neprijateljima nacije koji su želeli da Srbiju ukalupe u stanju „vazalnog mentaliteta“. Na spoljnoj ravni, narativ je nastojao da uputi na

25 Ričard Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, (Beograd: Clio, 2003, str. 330).

26 Isto, str. 319.

27 Dokumentarna emisija *Balkan*, 600. GODINA OD KOSOVSKE BITKE 1389-1989: Proslava i govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu, <https://www.youtube.com/watch?v=4a5ct7vVcgk>, dodato 2014, pristupljeno: 01.06.2021.

stav međunarodne zajednice, pre svega evropskog političkog Zapada, koji ne samo da razvoj situacije u Jugoslaviji posmatra drugačije, već i uz izvesnu nezahvalnost spram civilizacijskog doprinosa srpskog naroda u očuvanju kontinenta. Ključna poruka u tom delu, iako u govorima nije detaljno elaborirana, jeste da je Evropa napustila Srbiju, iako je ona vekovima branila kontinent od spoljnih zavojevača. Uloga Miloševića jeste slična spasiteljskoj; on štiti naciju od nepravednih napada unutrašnjih i spoljnih neprijatelja. Ta se uloga upravo ističe pomoću kosovske simbolike, gde se uspostavlja neka vrsta korelacije i kontinuiteta sa srednjevekovnim herojima, i to takođe dvostruko: i na unutrašnjoj i na spoljašnjoj ravni. Unutrašnji neprijatelji, koji su doprineli vojnom porazu u srednjem veku, sada su poprimili drugačije oblike; spoljašnji rivali, s druge strane, kao nekada Osmanlije, žele da menjaju naše tradicije i običaje i upodobe ih sa svojim perspektivama. Indikativno je da se termin „albanski“ ne spominje nijedan put u podužem komemorativnom govoru, iako su etničke tenzije i tada bile prisutne.

Govori na beogradskom Ušću (1988) i Gazimestanu (1989) vrlo su ilustrativni za izolacionističke tendencije koje su godinama dominirale političkim narativom Srbije. Simbolika je imala posebno zapaženu ulogu u oživljavanju nacionalističkih i suverenističkih trendova. Govor na Ušću, iako usmeren ka domaćem mnjenju, bio je održan pod jugoslovenskim geslom “Bratstvo i jedinstvo”, čime su poruke nominalno mimikirane u tadašnje političke okvire. U ovom, kao i gazimestanskom govoru, insistira se na neslozi, neravnopravnosti i nesolidarnosti sa srpskim narodom kao osnovnim problemom u funkcionisanju savezne države. U tom je narativu Kosovo poslužilo kao pokazni argument ne samo za viševjekovnu srpsku patnju, već i za dugogodišnju jugoslovensku ignorantnost. Šestovekovni pomen kosovskim herojima iskorišćen je ne samo radi očuvanja sećanja na istorijski događaj, već i instrumentalistički, za uspostavljanje analogija sa tadašnjim političkim događajima. U njima glavnu ulogu igraju ne osobe, već kolektivna sećanja, koja upozoravaju da izdaja i nesloga mogu samo da vode novim patnjama. U službi tih sećanja je i *Antemurale Christianitatis* narativ o odbrani evropske civilizacije od osmanlijske invazije. Time se želi poručiti da isto kao što je Srbija pre šest vekova branila kontinent, da ga tako i sada brani, kroz svoju suverenu perspektivu, koja ni danas nije po volji drugih (u ovom slučaju političkog Zapada).

Takav diskurs sadrži i elemente nacionalne izuzetnosti, odnosno posebnosti (engl: *Exceptionalism*). Po toj paradigmi, nacionalna kultura je jedinstvena, sa posebnom istorijom, vrednostima i sistemom uverenja koja nisu uporediva sa drugima. Nacionalna izuzetnost i izolacionizam su dve strane iste medalje, predstavljajući naciju gotovo kao usamljeno ostrvo, otuđenog od drugih posebnim istorijskim okolnostima, sećanjima i interpretacijama.²⁸ U Srbiji je takva vrsta suverenističk-

28 O dugotrajnosti koncepta britanske izuzetnosti koji je imao ulogu i u procesu istupanja iz Evropske unije konsultovati: Miloš Petrović, Bregzit kao ishod ambivalentne britanske politike prema evropskoj integraciji, Međunarodni problemi, Vol. LXXII, br. 3, 2020, str. 547.

og narativa korišćen, između ostalog, i kao neka vrsta pokrića za status međunarodno izolovane zemlje. Političke elite su ohrabrivale perspektivu o jedinstvenom stradalničkom putu zemlje koji niko drugi ne može da razume, što je pojačavalo osećaj napuštenosti i u samom društvu. Međutim, jedna od osnovnih uloga takve perspektive bila je da se nacionalistički narativ održi živim i ubedljivim. Jedna od posledica bila je percepcija da je nacija izolovana i otuđena samo zato što ima svoj posebni i jedinstveni način sagledavanja stvari. Mit o izuzetnosti tako je korišćen kao ideološko oruđe za održavanje izolovane političke matrice, ali implicitno i za diskreditaciju drugačijih perspektiva, i to ne samo u kontekstu nacionalizma, već i u pogledu odbacivanja jugoslovenskog i socijalističkog nasleđa tokom poslednje decenije dvadesetog veka.

Summary: This paper contains the analysis of political discourse in Serbia prior to the escalation of the Yugoslav crisis. The author will specifically focus on the isolationist narratives, aiming to identify and explain its chief manifestations. The isolationist discourse served a dual purpose: to point to the worsened position of the nation internally, within Yugoslavia, and externally, in the international context. Such discourse is also interpreted in the context of the Exceptionalism myth, which was used towards a two-fold goal: to point out to the worsened position, supposed unfair policies and trends, on one hand, and to encourage the national self-confidence, and perhaps also the superiority perception, on the other side. To illustrate such phenomena, the author analyzes the speeches of Slobodan Milošević, which also include the *Antemurale Christianitatis* myth and other aspects which encouraged the distancing, alienation, but also psychological mobilization for the period of conflicts which ensued.

Key words: isolationism, political discourse, political narratives, Yugoslav crisis, Serbia, speech, Exceptionalism, *Antemurale Christianitatis*.

Darko Gavrilović

37.035.8 (0.034.2)

MOGUĆA REŠENJA I PROBLEMI U PROCESU USPOSTAVLJANJA ODRŽIVOG MIRA; MIROVNO OBRAZOVANJE I KULTURA KONFLIKTA

Apstrakt: Autor će u radu nastojati da pruži pregled mogućih rešenja i ključnih problema u procesu uspostavljanja održivog mira. Tom prilikom posebnu pažnju će obratiti na značaj mirovnog obrazovanja tokom procesa pomirenja kao i na kulturu konflikta kao dinamičnu suprotnost održivom miru i potencijal za nastanak novih sukoba.

Ključne reči: održivi mir, mirovno obrazovanje, kultura konflikta, politički mitovi, dominantni narativi.

Uvod

Brojni ratni konflikti praćeni etničkim čišćenjem i genocidom koji su izazvani u poslednjih trideset godina širom sveta, nisu samo doveli do masovnih gubitaka ljudskih života, ranjavanja, sakaćenja, silovanja, posttraumatskih stresnih poremećaja i milionskih izbegličkih talasa već su produžili životni vek postojećoj mržnji i otvorili širom vrata daljim političkim manipulacijama.

Još od početka devedesetih godina prošlog veka Evropu je pogodio niz ratova. Najbrojnije žrtve i najteža ekonomska stradanja desila su se za vreme ratova vođenih na teritoriji Socijalističke Jugoslavije. U ratovima je poginulo oko 140.000 ljudi, dok je oko 4.000.000 postalo izbeglicama ili je raseljeno.¹ Prostor Jugoslavije je osim teških ličnih tragedija, stradanja i gubitka ekonomskog potencijala izgubio i veliki deo intelektualne elite koja je izbegla na Zapad. Konflikti u Evropi nastavljeni su i u 21. veku, a poslednji veliki rat desio se na istoku Ukrajne. Više od 120 oružanih konflikata odvijalo se u svetu u 2015 godini. U društvima koja su bila ili danas jesu teško pogođena ratovima društvena kohezija gotovo da ne postoji. Društvo je podeljeno, a nekim manjinskim zajednicama je ozbiljno umanjen ili onemogućen pristup izvorima socijalne, ekonomske i političke moći najčešće zbog načina na koji ih identifikuje većina.² Uz to, postojeći politički mitovi koji su emocionalno

1 Godine 1991, u Hrvatskoj je raseljeno pola miliona ljudi. Broj Hrvata koji su živeli na području Republike Srpske Krajine opao je sa 353 595 na svega 18 200 stanovnika. Srbi iz delova Hrvatske pod kontrolom hrvatskih vlasti u desetinama hiljada su napuštali svoje domove, pa je do sredine oktobra 1991, u Srbiju iz Hrvatske stiglo 78 555 izbeglica. Najveći broj Srba izbegao je tokom operacija „Bljesak“ i „Oluja“. Kako to navodi Mari - Žanin Čalić, brojke izbeglih i proteranih Srba „se kreću od 150 000 do 300 000, u zavisnosti od izvora...“ Marie-Janine Čalić, „Etničko čišćenje i ratni zločini 1991-1995“, u Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama; inicijativa naučnika (ur.Čarls Ingrao, Tomas A. Emert), (Sarajevo: 2010), str.123; kao i kod Darko Gavrilović, Daniela Arsenović, Republika Srpska Krajina; Političke i demografske promene, (Novi Sad; Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020), str.31.

2 Clette Rausch, Tina Luu, „Inclusive Peace Processes are Key to Ending Violent Conflict“, Peace Brief 222, United States Institute of Peace, May 2017, p.1.

gorivo ideologijama u cilju raspirivanja mržnje, kao i dominantni narativi prisutni u svakodnevnom životu i medijima ali i u udžbenicima sa kojima se susreću đaci, uz ideološki probranu i masovno plasiranu kulturu konflikta predstavljaju dodatne probleme stvaranju atmosfere mira i kvalitetnog života na prostorima koje dele doskora zaraćene ili na drugi način sukobljene strane.

Široka društvena participacija u izgradnji održivog mira

Osim ratova, dinamični i masovni izbeglički tokovi od 2015 godine predstavljaju veliki izazov kako za kreatore međunarodne politike tako i za one koji pripadaju brojnim mirovnim misijama. Postalo je jasno da bi se postigao potpuni inkluzivni mirovni proces nije dovoljno samo zaraćene ili teško politički suprotstavljene strane dovesti za pregovarački sto već je neophodno osigurati održivi mir i to celovitim inkluzivnim procesom,³ a pružiti priliku onima koji traže sklonište od sukoba i miran život.

Svet ratnih sukoba ima više nivoa na kojima funkcioniše. Njih možemo posmatrati kroz nacionalne, verske, geografske okvire. Međutim, osim tih nivoa neophodno je sagledati i ideološke okvire sukoba, zatim sukobe regiona unutar neke države, nejednakosti u upravljanju državom, plemenske podele, postojanje naoružanih religijskih i drugih grupa, borba za prirodne resurse i tako dalje. Oni koji žele da se bave mirovnim procesom na prostorima sukoba moraju da vode računa o svim pomenutim segmentima i da na osnovu njih postepeno i oprezno pomažu u izgradnji inkluzivnog mirovnog procesa. Njihovi naponi biće potpuno bezuspešni ako nisu praćeni političkom podrškom. Suprotno tome, entuzijastičan rad civilnog sektora potpomognut adekvatno mirovno pripremljenom političkom podrškom postiće rezultate u izgradnji održivog mira. Jedan od primera takvog uspeha dolazi iz Severne Irske. Meri Ficful smatra da je 60% uspeha u izgradnji održivog mira došlo od strane civilnog sektora koji je, za razliku od doskora suprotstavljenih političkih opcija, imao veću mogućnost medijacije, mirovnog obrazovanja i traženja novih i kvalitetnih načina uspostavljanja saradnje.⁴

Pri izgradnji mirovnog procesa nije dovoljno imati podršku viših državnih organa. Izveštaj eksperata za mirovne inicijative Ujedinjenih Nacija iz 2015, insistira na podršci lokalnih vlasti. Na osnovu njihovog izveštaja očito je da se izgradnja mira treba sprovoditi od najviših nivoa, međunarodnih i državnih do lokalnih uz učešće civilnog sektora. U početnim segmentima izgradnje održivog mira lokalne vlasti čak dobijaju preimućstvo i to prvenstveno zbog toga što se smatra da putem njih građani najdirektnije artikuliraju svoje potrebe i interese⁵, jer u njima ne učestvu-

3 Isto.

4 Isto, p.2.

5 Alain Tschudin, „The Role of Local Governance in Sustaining Peace“, Internationale Peace Institute, February 2018, p.1.

ju u vlasti samo predstavnici većine već u njima bi trebala da lakše budu otvorena vrata i manjinskim grupama. Lokalna uprava može pomoći u razvoju održivog mira na tri načina: pružanjem usluga koje na najdirektniji način dopiru do pojedinca i promocijom efikasnog razvoja, dajući ljudima političke predstavnike na najdirektniji i inkluzivan način, negovanjem političke volje u cilju rešavanja sukoba i razvoja održivog mira.⁶ U tom smislu ona je predstavlja najdirektniji dotok kvalitetne zdravstvene zaštite, obrazovanja, pravde i sigurnosti, jer učesnici u lokalnoj upravi su najbliži njenim korisnicima i kvalitet njihovog rada na najdirektniji način pogađa korisnike, ali im se i na najbrži način vraćaju informacije o radu. Lokalna uprava može da bude i posrednik u mirovnim pregovorima zavađenim grupama na terenu. Ona bolje od visokih državnih vlasti poznaje svoju oblast uključujući sve nedostatke i prednosti. Njena saznanja o položaju pojedinca su daleko detaljnija i preciznija. Zbog toga, njena posrednička uloga može da bude od izuzetnog značaja. U prilog tome govori i podatak da je u Severnoj Irskoj u cilju postizanja održivog mira došlo do podele lokalne vlasti između zavađenih unionista i nacionalista pre i nego što je postignut mirovni sporazum u Belfastu.⁷ Takvih primera imamo i u Hrvatskoj gde vlast „dele“ Hrvatska demokratska zajedica i Samostalna demokratska srpska stranka i gde se problemi na lokalnu rešavaju zajedničkim naporima, kao na primer, u Obrovcu. U nekim slučajevima, lokalni nivo u izgradnji mira može da ide i ispred državne inicijative, i da čak opstaje, u vremenima sukoba, uprkos suprotnim tendencijama u vrhu državne politike. U isto vreme, lokalna uprava je najvidljiviji reprezent države „na terenu“ i ona koliko može da doprinese izgradnji održivog mira toliko može i da ga naruši svojom nesposobnošću, nezainteresovanošću i korupcijom⁸ zbog čega treba izgraditi adekvatne mehanizme koji bi sprečili korupciju i političku netoleranciju na „terenu“.

Zbog poslednjeg, nadgledanje koje bi država trebala da vrši nad lokalnim vlastima po pitanju izgradnje održivog mira može da bude sprovedeno i uz pomoć civilnog sektora koji bi centralnim vlastima trebao da bude „pomoćnik na lokalnu“ u smislu nadgledanja, pružanja dodatnih usluga pojedincima ali i saradnje sa lokalnim vlastima.⁹ Pri svemu navedenom uvek jedno treba imati na umu, a to je da su svi pokušaji na uspostavljanju održivog mira neuspešni ako pojedinac ne vidi da se kvalitet njegovog života poboljšao ne samo u ekonomskom već i u kulturnom, duhovnom i političkom smislu.

Takođe, ne smemo zaboraviti da deklarativno serviranje i nametanje pojmova kao što su „mir“, „tolerancija“, „razumevanje“, „inkluzija“ nisu dovoljni. Ljudi im uglavnom ne veruju, jer ne ispravljaju nejednakosti zbog kojih je došlo do sukoba.

6 Isto, p. 2.

7 Colin Knox, „Emergence of Power Sharing in Northern Ireland: Lessons from Local Government“, *Journal of Conflict Studies*, Volume 16, Issue 1, Spring 1996, p. 7–29; A. Tschudin, isto, p.5.

8 Isto, p.2.

9 Isto, p.2,3.

Zbog toga, svaki rad civilnog sektora mora da bude dubinski strukturisan. To znači da primerima mora da radi na uklanjanju nejednakosti. Budući da su one vidljive gotovo na svim nivoim od međudržavnih, međunacionalnih, regionalnih i lokalnih, i civilni sektor treba da funkcioniše na svim nivoima, da determiniše probleme i radi na njihovom uklanjanju. Majkl Šipler je istakao da su svi konflikti dubinski lokalni zato jer „najnasilniji konflikti su duboko lični“¹⁰ i zbog toga smatramo da je njihovo sagledavanje a potom i delovanje neophodno sprovoditi od najvišeg međunarodnog nivoa pa do ličnih mržnji i tragedija. Kao i civilni sektor i političke elite su neophodne u tom procesu. One ne treba samo da deklarativno pomažu mirovne napore civilnog sektora već i da učestvuju u tom procesu odričući se zapaljivih dejstava onih političkih mitova, dominantnih narativa i kulture konflikta koji mogu proizvoditi nove sukobe.

Osim učestvovanja civilnog i političkog sektora u mirovnom procesu neophodno je stvoriti atmosferu u kojoj će se i drugi učesnici i zainteresovane strane njima priključiti u javnim debatama vezanim za probleme postratovskih društava ili pak društava u kojima su izbijali takvi konflikti ili postojali takvi režimi koji su doveli do zastoja u demokratskom razvoju. U tom smislu, treba raditi i na otvaranju onih medija koji će omogućiti široj publici da učestvuje u javnim dešavanjima i da svojim predlozima i idejama participira u društvenim promenama koje su neophodne u procesima pomirenja unutar društava u konfliktu. Na taj način gradiće se atmosfera poverenja, otvarati veća mogućnost za saradnju jer će pojedinci imati utisak participacije u kreiranju društvenih promena kroz učestvovanje u javnim debatama na medijima.

Značaj široke društvene akcije prilikom uspostavljanja mirovnog obrazovanja i njegova suprotnost – negovanje kulture konflikta

Na žalost prestanak ratnih sukoba ne znači prestanak neprijateljstva i mržnje. Društva koja započnu proces pomirenja i dalje su preosetljiva na sopstvene preživljene ratne užase, stradanja i gubitke. Čeznja za razumevanjem i saučešćem u ličnim tragedijama ne sme biti skrajnuta niti izbrisana. Podnošenje boli traži utehu i ona treba biti pružena. Ali to ne znači rasplamsati gnev i žeđ za osvetom. Već to podrazumeva da mirovni proces treba lečiti rane ne samo mirovnim obrazovanjem i političkom voljom već emocionalnom podrškom i duhovnim sazrevanjem na ličnom nivou. Dojučerašnji ratnici trebaju podršku društva da bi se snašli i nastavili sa životima u novim – mirovnim – okolnostima. Njihova inkluzija i dobijanje smisla koji im omogućava da budu društveno korisni važni su za postizanje održivog mira. Zbog toga, njegovo uspostavljanje je društveno senzibilan proces koji ne treba da dira u lične patnje i tragedije na način da ih nipodaštava. Naprotiv, one mogu postati važnim lekcijama mira, a sposobnost oprosta uz nezaborav može da simboliše

svojim poukama psihološki prelazak iz ratne prošlosti u novu mirovnu stvarnost.¹¹ Ipak, naprasna liberalizacija tržišta, ostanak većine stanovništva u siromaštvu u kojem su bili pre ili (i) za vreme sukoba i nametanje demokratskih vrednosti Zapada u društvima koja su do nedavno bila pogođena sukobima ne samo da nemaju smisla ukoliko ta društva nisu sposobna ili (ni) spremna da ih prihvate već mogu biti kontraproduktivni i dovesti do produbljivanja od ranije prisutnih sukoba. Zbog toga, neophodna je sveobuhvatna društvena akcija i povezanost svih nivoa vlasti i civilnog sektora uz učešće mnogobrojnih pojedinaca spremnih da zajednički grade mir.

Na političkom nivou to znači da treba graditi uticaj na kreiranje politike mira i sprovođenja politike regionalne stabilnosti i pomirenja po principu izgradnje snažne političke strukture koja treba da krene od predsednika države ka parlamentarnim grupama koje će podržavati mirovni proces. Predsednik treba da promoviše politiku pomirenja kako na lokalnom tako i na državnom i međunarodnom nivou i da prevenciju genocida uz insistiranje na toleranciji prema drugim zajednicama stavi kao prioritet kao što je to, na primer, bio slučaj u Srbiji i Hrvatskoj za vreme dok su predsednici bili Boris Tadić i Ivo Josipović. Pod predsednikovim vođstvom administracija treba da sprovodi tu politiku u delo bilo da se radi o administraciji u visokim državnim organima ili o organima vlasti na lokalnom nivou. U okviru skupština treba da se oforme uticajne grupe političkih predstavnika koji će tu istu politiku sprovesti u svakodnevnom političkim aktivnostima.¹² Na nivou civilnog sektora to znači saradnju i zajedničko nastupanje sa vlastima na svim nivoima u cilju postizanja održivog mira. Civilni sektor, kao i predstavnici vlasti, treba da koriste medije u cilju promocije vrednosti i benefita koje donosi mir. Zbog toga je saradnja civilnog sektora i političkih aktera sa medijima od velike važnosti.

Civilni sektor treba da uzme učešća ne samo u promociji mira već i da zajedno sa državnim organima participira u procesu uspostavljanja mirovnog obrazovanja. To ne znači da civilni sektor treba da nameće standarde u obrazovanju već da iskoristi svoju poziciju u do nedavno sukobima ranjenom društvu u cilju privlačenja i angažovanja onih pojedinaca čiji rad može biti od velikog značaja za uspostavljanje održivog mira kroz mirovno obrazovanje (pisci, naučnici, profesori, sportaši...) i da vrši ulogu medijatora u slučajevima nepoverenja i teških društvenih trauma kada postoji potreba za takvim angažmanom. Država, sa svoje strane, treba da obezbedi uslove da takvo obrazovanje zaživi i to ne samo njegovim sprovođenjem u ustanovama nauke, obrazovanja i kulture već i celovitom akcijom koja objedinjuje mirovno obrazovanje sa dostizanjem nivoa intelektualno bogate zemlje, koja znatna

11 John Paul Lederach, „Beyond Violence: Building Sustainable Peace“, In E. Weiner (Ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: Continuum, pp.236-245.; u Daniel Bar-Tal, Yigal Rosen, „Peace Education in Societies Involved in Intractable Conflicts: Direct and Indirect model“, *Review of Educational Research*, June 009, vol.79, no.2, p.558.

12 Madeleine K. Albright, William S. Cohen, *Preventing Genocide; A Blueprint for U.S. Policymakers*, United States Holocaust Memorial Museum, 2008, p.111.

sredstva ulaže u razvoj zdravstva, nauke i očuvanja okoline.¹³ Prilikom sprovođenja mirovnog obrazovanja treba imati na umu da javni nastupi koji imaju samo deklarativni značaj, lekcije koje samo promovišu a ne nude celovita društvena rešenja imaju slab ili nikakav uticaj zato jer mirovno obrazovanje nije samo pitanje deljenja (isporučivanja) teorijskih znanja o miru na lokalnom ili regionalnom nivou već je u znatno većoj meri proces prihvatanja i svakodnevnog sprovođenja naučenih veština i usvojenih vrednosti o miru od strane svake jedinice u svakodnevnom životu.

Mirovno obrazovanje može biti indirektno i direktno. Indirektnim pristupom ne mora da se govori o konfliktu, njegovoj istorijskoj dimenziji, ciljevima, posledicama ili o percepciji neprijateljske strane. Ovakav pristup može da uključi kulturna, naučna i sportska dostignuća svih strana bez svojatanja i nipodaštavanja. On može da razvija empatiju prema „svim drugima“, da pokaže interes za ljudska prava kako svoje tako i drugih zajednica, da razvija osećaj za ekološke probleme sa kojima se danas svi susreću i da neguje refleksivno razmišljanje, toleranciju i etno-empatiju.¹⁴ Na taj način, otvaraće se prostor za razumevanje i drugih a ne samo svoje zajednice. Takvo obrazovanje neće postići rezultate na kratke staze već na duže vremenske periode. Za razliku od indirektnog, direktni pristup mirovnom obrazovanju podrazumeva obradu tema koje se direktno tiču konflikta, koje govore o njemu, problematizuju, pokušavaju da promene društvena uverenja, političke namere, vrednosti stečene u konfliktu i navike vezane za kulturu konflikta. One direktno sučeljavaju vrednosti mira sa tekovinama rata, opisuju ratne strahote, ističu visoku cenu u ljudskim životima, obrazovanju, zdravstvu i ekonomiji, koji su plaćeni ratom, ali i humanizuju lik protivničke strane, ističu pojedince, ukazuju na njihova prava i nastoje da pouče stvaranju društva jednakih mogućnosti. Ovakav način mirovnog obrazovanja analizira mirovne ugovore, opisuje i traga za rešenjima problema koji se javljaju tokom mirovnog procesa a koji su od suštinskog značaja za uspostavljanje i život održivog mira.¹⁵ Ovakav pokušaj sproveden je u pilot projektu „Education for Peace“, koji je obuhvatio šest škola, tri grada (Sarajevo, Banja Luka i Travnik (Nova Bila)) i tri etničke grupe Hrvate, Srbe i Bošnjake u Bosni i Hercegovini. Ma koliko da je projekt pokazao pozitivne rezultate, na žalost, gledajući iz savremene perspektive, odnosi tri etničke grupe i dalje pokazuju napetosti i to ponajviše zahvaljujući političkim elitama.¹⁶

13 Više o društvenoj sveobuhvatnosti u sprovođenju mirovnog obrazovanja vidi kod Johan Galtung, „Peace Education: Learning to Hate War, Love Peace, and to do something about it“, *International Review of Education*, 1983, vol.29, no.3, pp.281-287.

14 D. Bar-Tal, Y. Rosen, p.564.

15 Isto, 567.

16 Sara Clarke-Habibi, „Transforming Worldviews: The Case of Education for Peace in Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Transformative Education*, 2005, 3, (1), 33-56; Isto, 567.

Mirovni proces pa i mirovno obrazovanje do danas je identifikovalo tri ključna problema u procesu sopstvenog ostvarivanja. Prvo, izgradnja mira se previše fokusira na neposredne i kratkoročne zadatke, a zanemaruje dugoročne planove društvenih promena. Na taj način veoma brzo se ostavlja jednom društvu da ostane samo u procesu suočavanja sa problemima iz prošlosti što često prilikom smene vlasti ili u slučaju da istoj odgovara povratak „na staro“ dovodi do toga da se društvo vraća u konflikt. Drugo, trenutna izgradnja mira ima tendenciju da preda politici dominaciju u načinima kako treba da se gradi mir. To je hijerarhijski pristup, a ne holistički, koji bi trebao da nudi organski pogled na pomirenje. I na kraju, održavajući vrlo uski tehnički fokus političkih procesa tranzicije, moderna izgradnja mira često ne uspeva da reši potrebne društvene, psihološke, ekonomske i duhovne transformacije, a što je neophodno da bi mir zaživeo kod većine ljudi.¹⁷

Na žalost, i dalje, na postoru Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske, postoje političari, kulturni i naučni radnici te mediji koji svojim radom podstiču kulturu konflikta. Nasuprot poverenju i izgradnji regionalne stabilnosti i mira oni neguju jednostrani i ostrašćen pristup gledanja na ratnu prošlost, oni ratove od kojih je prošlo više od četvrt veka tematizuju tako kao da se i danas odvijaju, a svoja društva drže zarobljena u kulturi konflikta koja prošlo, sadašnje i buduće vreme vidi kao jedan neprekinuti niz pravedne i mučeničke borbe za opstanak. U tim društvima, imidž ratnih heroja je i dalje velik, a njihov uticaj može biti izuzetan na mlade generacije. Sama priroda rata je aktivna, dinamična, a negovanje herojske kulture nudi romantizovanu sliku ratnih užasa. Mir je sam po sebi, statičan, blag, i često mladima „dosadan“. Tako, slike ratnih heroja opstaju među mladima i to nije samo pitanje porodice ili sredine već i privlačnosti herojskih buntovnih likova. Ipak, to ne znači da treba odustati od istrajavanja na vrednostima koje mir nudi. Naprotiv, treba pomno i uporno graditi atmosferu u kojoj će moći da se mladi identifikuju i sa herojima mira bilo da se radi o pojedinačnim delima spašavanja ljudskih života za vreme rata ili o znamenitim ljudima koji su zadužili svoju zajednicu, državu, region i šire radom kojim je promovisan mir, uzajamno razumevanje i svaki vid društvenog napretka.¹⁸

Jedan od glavnih razloga zašto sukobi opstaju dugo nakon uspostavljanja mira, kao na žalost u srpsko-hrvatskim odnosima, je što političari ne samo dopuštaju već neguju i potpiruju kulturu konflikta koja se prikazuje kao egzistencijalna. U takvim društvima konflikt konstituise dominantnu orijentaciju zajednice ka konfliktu kao smislu njenog postojanja i kao smernici za njenu budućnost.¹⁹ Kada je reč o Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u drugoj deceniji 21.veka, i dalje, pojedini političari nastavljaju da svojim izjavama šire kulturu konflikta. Ona je glavna pre-

17 Paus prema D. Bar-Tal, Y. Rosen, isto.

18 O tome da mirovno obrazovanje treba biti povezano sa širokom akcijom i da je u biti političko, vidi kod J. Galtung, 286.

19 D. Bar-Tal, Y. Rosen, p. 557.

preka uspostavljanju održivog mira. Razlozi za njeno održavanje „na životu“ mogu se kretati od čisto ideoloških do manipulativno privatnih. Njima se prikrivaju afere i udruženo učestvovanje u ličnom bogaćenju i širem društvenom osiromašivanju. Najčešće, radi se o simbiozi prvih i drugih razloga. Zbog toga, kultura konflikta sa uspehom se održava na životu više od 25 godina nakon završetka ratova na primer u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a nerešivima se čine konflikti, opet, na primer u Šri Lanki, Čečeniji i na Bliskom Istoku.²⁰ U procesu ometanja uspostavljanja održivog mira i sprovođenja mirovnog obrazovanja učestvuju i oni politički mitovi koji šire mržnju prema drugim grupama i jačaju osećanje ekskluzivne isključivosti. Uz njih, dominantni narativi, koji se ne pojavljuju samo na političkoj sceni već su uočljivi i danas, na primer u nekim hrvatskim, srpskim i bosansko-hercegovačkim udžbenicima iz istorije i književnosti, predstavljaju važan agens mržnje i ekskluziviteta. Tako, škole postaju jedna od važnih mesta sa kojih se šire predrasude i mržnja. One imaju širok društveni značaj zato jer su obavezne i deca moraju da ih pohađaju, one su u ranoj dobi i adolescenciji najčešće jedina mesta koja poseduju legitimitet za širenje određenih ideja i znanja, njih pohađaju mladi u dobi kada se u značajnoj meri formiraju kao ličnosti i veoma često, ono što se nauči u školi godinama kasnije se smatra istinitim.²¹

Svako produžavanje života kulturi konflikta, te njima pripadajućim političkim mitovima i dominantnim narativima koji šire mržnju omogućava društvu da i nakon uspostavljanja mira nastavi da živi konflikt, da sebe vidi u isključivo pozitivnom svetlu kao heroje i kao žrtve pri tome delegitimizujući i dehumanizujući protivnike. Na taj način, društva omogućavaju generacijama koje nisu učestvovala u ratovima, svim onima koji nisu bili ni rođeni u vreme kada su se ratovi odvijali da kroz porodicu, školski sistem, društvene mreže i medije, nastave da završene ratove žive i da se spremaju za potencijalne nove konflikte.

Uporedo sa tim, odvija se osiromašenje naroda i njegovo zadržavanje u verigama mržnje i obezduhovljene samozadovoljnosti. Tako se skreće pažnja sa najvažnijih društvenih pitanja, a to su: kako živeti i stvarati dostojanstveno, kako podići i negovati socijalno pravednu državu i kako prošlost ostaviti istoričarima koji nemaju ni trunku interesa da sa njom manipulišu u političke svrhe.²² Očito, kultura konflikta usmerava ljude da na sličan način razmišljaju, da dele iste vrednosti i neguje slične emocije. Kao rezultat toga, i njihova percepcija sadašnjosti biće ista kao i politička akcija koju će poduzeti ili kojoj će se priključiti. Dakle, što je

20 Mada autori ne govore o srpsko-hrvatskim odnosima smatram da i konflikti koji se pojavljuju na međudržavnom srpsko-hrvatskom nivou kroz neprestane „prozivke“ državnih vrhova, ali i pojedine sukobe i slučajeve etničkog nasilja i vređanja spadaju u njih. D. Bar-Tal, Y. Rosen, isto.

21 Isto, p.560.

22 Više o dominantnim narativima vidi kod Darko Gavrilović, „Kreiranje istorije mržnje; dominantni narativi kao potencijalni distributeri međunacionanih tenzija između Srba i Hrvata“, Srpsko-hrvatski odnosi u 20.veku, Golubić, 2018, str.7-18.

kultura konflikta jače ukorenjena u jednom društvu to su i problemi za sprovođenje mirovnog obrazovanja veći.

Ipak, jedan deo društva tome se nastoji odupreti. Kada se stvori solidna osnova za istupanje tih ljudi u javnosti i kada njihova mirovna inicijativa počne da živi šire u društvu možemo da kažemo da je započeo i proces pomirenja koji se razvija ne samo u visokim političkim krugovima već i šire, u društvu intelektualaca, kulturnih radnika, sportaša i svih onih koji mogu da ostvare uticaj na svoju zajednicu. Tako, pomirenje postaje celovito, jer ono nije samo slovo mirovnih rezolucija već predstavlja proces sticanja uzajamnog poverenja, oprost, suočavanja sa sobom, buđenja pozitivnih namera i razvijanja senzibiliteta za potrebe i interese druge strane. Pomirenje znači i lečenje teških trauma i rana unutar svoje zajednice jer ono otvara perspektive suočavanja sa sopstvenim zločinima i greškama simbolišući psihološki prelazak iz ratom i sukobima zasićene prošlosti u nove odnose koji bi trebali da budu ispunjeni potrebom za mirnom koegzistencijom.²³ Uz deklarativno pomirenje koje treba da urade najistaknutiji političari, uz njihove vidove udruživanja u procesu pomirenja, uz aktivnosti medija po tom pitanju i nevladinog sektora koji, poput primera iz Irske i Izraela može prerasti u prave mirovne pokrete, najefikasniji način postizanja pomirenja i uspostavljanja održivog mira u društvu dolazi baš od mirovnog obrazovanja. Ono zahteva masovnu mobilizaciju, nikako agresivnu, bez nametanja, već utemeljenu na primerima koje mogu da ukažu na pozitivne aspekte prosperiteta u miru uz koordinaciju njegovim procesom na svim nivoima, a posebno na lokalnom nivou, jer tamo je daleko veća mogućnost brze reakcije i adekvatnog odgovora na sve moguće teškoće koje se mogu javiti tokom njegovog sprovođenja.

Summary: The author provides an overview of key problems and possible solutions in the process of establishing sustainable peace. He emphasized the importance of declarative support of political elites. Special attention was paid to the readiness of the state political leadership to implement the peace initiatives. The second part of the paper emphasizes the importance of peace education in the process of creating sustainable peace. The culture of conflict with the accompanying political myths and dominant narratives is marked as the opposite of peace building.

Key words: sustaining peace, peace education, culture of conflict, political myths, dominant narratives.

TURIZAM - ŠANSA ZA POMIRENJE I RAZVOJ

Janko Veselinović
Milica Veselinović

338.48-44 (497.5-22)

RAZVOJ RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU SEVERNE DALMACIJE KAO ŠANSZA ZA POVRATAK I POMIRENJE NAKON RATNIH SUKOBA

Apstrakt: Severna Dalmacija ima potencijale za razvoj ruralnog turizma jer ima razučeno i turistički atraktivno ruralno zaleđe, koje ima uslove za brzi rast, ali je ovom ozbiljna prepreka nenaseljenost i ratno nasleđe. Korišćenje prirodnih potencijala, kao i postojanje materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa, ali i tradicionalna dalmatinska kuhinja može biti dobra pretpostavka za oživljavanje ruralnih područja. Morska obala, nacionalni parkovi i parkovi prirode pružaju mogućnost za više oblika turizma, koji su kompatibilni sa, uglavnom, nedirnutom ili još uvek dobro zaštićenom prirodom. To bi moglo da doprinese povratku izbeglih lica, a ekonomska saradnja mogla bi da ojača poverenje između stanovnika hrvatske i srpske nacionalnosti, te da doprinese pomirenju.

Ključne reči: Severna Dalmacija, ruralno područje, nacionalni park, izbeglice, pomirenje

Uvod

Severna Dalmacija je primorski kraj Hrvatske, deo Dalmacije, jedan od najomiljenijih i najlepših turističkih regija. Počinje južno od Starigrada u podnožju planine Velebit i istočno od ostrva Paga i proteže se kroz zeleno, bregovito zaleđe sve do Knina i do ostrva koja se nalaze ispred njega, Ugljan i Pašman, Molat, Dugi otok i Kornati, a na južnom delu iznad Šibenika, pa sve do Rogoznice.

Administrativni centar Severne Dalmacije je Zadar, sedište Zadarske županije, koja se u najvećem delu podudara sa granicama Severne Dalmacije.

Na ovom području kroz istoriju su bili prisutni Rimljani, Venecija, Austro-Ugari, Turci, a brojni su ostaci I iz ilirskog perioda. Vekovima na ovom području zajedno žive Hrvati i Srbi. Na području Severne Dalmacije nalaze se dve manje geografske celine: Bukovica i Ravni Kotari. Bukovica je krševiti kraj u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Na severu je omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem, a na istoku i jugoistoku Krkom. Centar Gornje Bukovice je Obrovac, a Donje Bukovice Kistanje. Ravni kotari prostiru se od Bukovice, Benkovca i Novigradskog mora na severu do tankog priobalnog pojasa od Zadra do Skradina (ušće Krke) na jugu, odnosno od zaleđa Zadra na zapadu do zaleđa Skradina na istoku. Administrativno sedište je Benkovac.

Gledajući kroz prizmu istorije, Srbi i Hrvati i Srbi u Severnoj Dalmaciji su bili na istoj strani protiv okupatora. Pogotovu protiv Turske imperije. Ratni raspad

Jugoslavije doveo do sukoba između lokalnih Srba i Hrvata na tom području. Većinsko srpsko stanovništvo iz Severne Dalmacije, sa Srbima iz ostatka Hrvatske je 1990. godine formiralo svoju autonomiju i nepriznatu državu Republiku Srpsku Krajinu, na područjima sa većinskim srpskim stanovništvom i glavnim gradom Kninom. Veći deo Hrvata proteran je sa tog područja. Posle vojne akcije hrvatske vojske, pod nazivom „Oluja“, Republika Srpska Krajina je nestala sa političke mape. Gotovo celokupno srpsko stanovništvo sa tog područja je prognano, uključujući i ono sa područja Severne Dalmacije. Spaljena je većina kuća, naročito u srpskim selima. Ubijeno je više stotina civila.

Značajan deo kuća je obnovljen sredstvima Republike Hrvatske i uz međunarodnu pomoć, ali se na ovo područje vratilo tek oko jedna petina predratnog stanovništva, na žalost starije dobi. Zaleđe Severne Dalmacije je većim delom slabo naseljen, što sa ogromnim potencijalima za turizam, posebno ruralni predstavlja jednu od mogućnosti za brži povratak mlađeg stanovništva, ali i za pomirenje između Hrvata i Srba. Osim drevnih gradova poput Nina i Paga na ovom području su nacionalni parkovi Kornati, Paklenica, park prirode Velibit, ali i predivna morska obala sa brojnim spomenicima kulture. U zaleđu Severne Dalmacije nacionalni biseri prirodne lepote su kanjoni reke Zrmanje, Krupe, Krnjeze kao i brojni kulturni spomenici i autentična ruralna arhitektura i hrana. Među spomenicima kulture su verski objekti, kako katolički tako i pravoslavne crkve i manastiri.

Nacionalna i starosna struktura stanovnika Severne Dalmacije

Na području Zadarske županije, koja obuhvata najveći deo Severne Dalmacije, prema popisu iz 2011. godine živelo je 170.398 stanovnika. U administrativnom centru županije Zadru, sa okolnim naseljima, živelo je 75.082 stanovnika, a u samom gradu živelo 70.674 stanovnika.¹ To znači da u ostatku županije, u manjim gradovima i ruralnim područjima živi oko 95.316 stanovnika. Zadar je peti grad po veličini u Hrvatskoj, nakon Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka.

Deset godina pre toga, 2001. godine, Zadar sa okolinom je imao 72.718 stanovnika, a sam grad 69.556 žitelja.

Pre početka ratnih sukoba 1991. godine Zadar je imao 80.355, a sam grad 76.343 stanovnika.

Prema nacionalnoj strukturi u Zadru je po podacima popisa iz 1991. godine živelo 58.534 Hrvata, odnosno 76,67%, 10.958 Srba, odnosno 14,35%, dok je Jugoslovena bilo 1.728, odnosno 2,26%, dok su ostale nacionalnosti su u zbiru imale 6,72%. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine nacionalna struktura se dramatično izmenila. U Zadru je popisne godine živelo 92,8% Hrvata i samo 3,3 % Srba, dok su preostali činili 3,9%. Srbi su posle otpočinjanja ratnih sukoba na tom

¹ „Popisane osobe, kućanstva i stambene jedinice, prvi rezultati popisa 2011.“. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Arhivirano iz [originala](#) na datum 01. 06. 2012. Pristupljeno 28. 08. 2012.

području činili 14,35% a kraj ratnih sukoba taj broj se sveo na 3,3%.

Sa preko 15% Srba u celoj Severnoj Dalmaciji, pre ratnih sukoba 90-tih godina, danas je njihov broj pao ispod 5%.

Nacionalna struktura stanovništva na području Severne Dalmacije značajno se promenila u periodu od 1991. do 2001. Godine. Ovo se posebno odnosi na krajeve gde su Srbi činili većinu, kao što su područja Bukovice i Ravnih Kotara. Broj Srba smanjen je u opštinama sa srpskom većinom za oko 80% usled progona u vojnoj akciji "Oluja". Većina ih se naselila u Srbiji, deo u Bosni i Hercegovini (Republika Srpska) dok se deo iselio u zemlje Zapadne Evrope, SAD i Australiju. I starosna struktura je promenjena, jer povratnici, uglavnom, pripadaju starijoj starosnoj strukturi. Medijalna starost Srba u Hrvatskoj je 57 godina, dok je medijalna starost građana hrvatske nacionalnosti u Hrvatskoj 41 godina.² Nakon progona srpskog stanovništva 1995. godine značajniji povratak desio se tek nakon 2000. Godine, ali se do danas trajno vratila oko 1/5 izbeglog stanovništva. Deo stanovništva na tom području živi povremeno, uglavnom tokom letnjih meseci.

Primeri za to su dve opštine: Benkovac i Obrovac, koje se nalaze u Severnoj Dalmaciji i koje su po broju stanovnika, uz Biograd na moru, tradicionalno bile iza Zadra.

Benkovac i Obrovac su primeri opština u kojima je većinsko stanovništvo bilo srpske nacionalnosti. Benkovac je 1991. godine imao 26.255 stanovnika, od toga 16.583 Srba, a Hrvata 9.040. Nakon vojne akcije "Oluja" 1995. godine u benkovačkoj opštini gotovo da nije ostalo ni jednog stanovnika koji je Srbin. Na na popisu 2001. godine, zbog povratka manjeg broja Srba, od ukupnog broja stanovnika koji je iznosio 9.786 stanovnika, svega je 730 Srba, dok je Hrvata 8.845 Hrvata. Nakon, ne tako uspešnog programa povratka, 2011. godine u benkovačkoj opštini živelo je ukupno 11.026 stanovnika, od toga 1.519 Srba, a 9.359 pripadnika hrvatske nacionalnosti. Iz ovih podataka je više nego jasno da se u benkovačku opštinu vratilo tek 9,1 % srpskog stanovništva. Nešto bolja statistička strana povratka je u obrovačkoj opštini. Na popisu 1991. godine u obrovačkoj opštini živelo je 9.069 stanovnika, od toga 6.981 srpske i 1.913 hrvatske nacionalnosti. Nakon akcije "Oluja" 1995. na prvom popisu 2001. godine "ozvaničen" je egzodus, pa je na tom području te godine živelo svega 3.387 stanovnika, od toga 2.844 Hrvata i svega 435 Srba. Povratak je učinio da 2011. godine u obrovačkoj opštini živi 4.323 stanovnika, od toga 2.841 Hrvata i 1359 Srba.³ Vratilo se 19,4% prognanog srpskog stanovništva. Na primeru benkovačke i obrovačke opštine vidljive su pos-

2 Durđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 148, 583-591.

3 Berber M., Grbić B., Pavkov S. (2008) Promene udela stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj po gradovima i opštinama na osnovu rezultata popisa iz 1991. i 2001. godine. Stanovništvo, 46 (2), 23-62.

ledice prinudnog iseljavanja srpskog stanovništva. truktura je promenjena pa je srpsko stanovništvo od većinskog postalo manjinsko.

“Prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva 2011. godine, u gradu Obrovcu živelo je 4.322 stanovnika, što je manje od polovine stanovnika koji su tu živeli 1991. godine (9. 069)”.⁴ U periodu 1991. - 2001. Godina u deset naselja ove opštine izgubljeno je 80% stanovništva, a među njima je u šest naselja iseljeno je više od 90% stanovništva. Hrvatsko manjinsko stanovništvo prognano do 1995. godine se većim delom vratilo, ali je većinsko srpsko stanovništvo I dalje bilo proterano, dok se vratio zanemarljivo mali broj.. Do popisa 2011. godine manje od 20% prognanih Srba se vratilo u svoje kuće. Stanje se nije promenilo na bolje ni nakon ovog popisa. Medijalna starost u naseljima obrovačke opštine 2001. godine je bila vrlo nepovoljna i iznosila je 55 godina. U periodu od 1991. do 2001. godine najviše žitelja se odlučilo na povratak, iz Bosne i Hercegovine (202 lica), i to u razdoblju 1996. - 2001. Godine. Jedan deo je izbegao je u Hrvatsku u vreme rata u BiH, s tim da je Hrvatska bila na putu njihovog odlaska u Evropu⁵ (2002.), dok se drugi deo trajno naselio u Hrvatsku. Vlada Republike Hrvatske je podsticala naseljavanje “na područja od posebne državne skrbi”, kojem je pripadao Obrovac. To su područja bivše Republike Srpske Krajine. Kao ilustraciju depopulacije nakon ratnih godina iznosimo podatak da obrovačka opština, ima 353 km2, s gustoćom neseljenosti od samo 12 st/km2. Ova teritorija je znatno veća od nekih malih država: 5 puta veća od San Marina, dvostruko veća od Linhenštajna, kao i od Maldiva, koji imaju 298 km2.

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da osim Zadra i okoline, ostali deo Severne Dalmacije (Bukovica i Ravni Kotari) retko naseljen, da je broj Srba znatno smanjen, kao i da je starosna struktura veoma nepovoljna.

Međunacionalni odnosi nakon ratnih sukoba do 1995. godine

Međunacionalne odnose na bilo kojoj teritoriji teško je opisati statističkim podacima. Prvi period nakon proterivanja srpskog stanovništva 1995. godine karakteriše uništavanje njihove imovine, pa je na području Severne Dalmacije spaljeno više od 80% njihovih kuća u ruralnim sredinama. U urbanim sredinama: Zadru, Benkovcu, Obrovcu, ali i turističkim mestima poput Karina njihove kuće i stanove zauzimali su Hrvati. Sistematsko uništavanje imovine bilo je prisutno tokom akcije “Oluja”, avgusta 1995. Godine. Tokom postojanja Republike Srpske Krajine gotovo identično se dogodilo sa kućama i imovinom Hrvata, koji su izbegli van

4 Mrđen S., (2019) Promjene u demografskoj slici obrovačkog kraja nakon 1991., Zbornik radova Srpsko – hrvatski odnosi, izbegništvo i ideologije kao faktori izgradnje identiteta, sa naučnog skupa u Golubiću, obrovačkom

5 Lajić, I (2002): Hrvatske migracije početkom 21. Stoljeća, Migracijske i etičke teme, (18), 2-3, 135-149

granica RSK. Njihovi domovi su uglavnom spaljeni, a imovina opljačkana i uništena. To znači da je nakon završetka ratnih sukoba 1995. godine područje Severne Dalmacije, koje obuhvata Bukovica i Ravni Kotari bilo spaljeno, ne uzimajući u obzir gradove Benkovac i Obrovac i turistička mesta uz obalu, u kojima su kuće bile nezakonito zauzete od onih koji nisu njihovi vlasnici.

Proces obnove, prvo kuća hrvatskih povratnika, pa posle toga i srpskih povratnika teče i danas. Obnovljeno je, po nekim procenama oko 70% uništenog stambenog fonda. Obnovljene su i kuće Srba, koji ne žive stalno u njima već dolaze nekoliko puta godišnje u njih, te ih sada sada koriste kao vikendice.

Prema podacima UHCR od 1995. godine Hrvatska je obnovila 149.082 porodičnih kuća od kojih 35% čine kuće hrvatskih Srba povratnika. Kuće se obnavljaju na osnovu Zakon o obnovi.⁶ Ukupno 772 zahteva za obnovu se nalazi u procedure, dok se njih 500 nalazi u drugostepenom postupku, postupajući po žalbi vlasnika. Od 19.280 privatnih kuća koje su bile zauzete, gotovo sve (19.271) su vraćene u posjed povratnika i raseljenih osoba.⁷ Problem su stanovi u gradovima, koji nisu vraćeni prethodnim vlasnicima, već se za njih grade novi stanovi, ali taj proces ide veoma sporo. Deo Srba za obnovu svojih kuća čeka u programu "stambenog zbrinjavanja", ali taj program je u oskudici sa sredstvima te se proces odvija veoma sporo.

Obnova stambenog fonda je dovela do toga da u periodu godišnjih odmora na tom području boravi 50% bivših stanovnika i njihovih potomaka. Neki su od njih su se rodili u izbeglištvu, te je to sada mladi ljudi od 26 godina i mlađi, koji ne pamte ratne sukobe, ali koji o njima slušaju od svojih roditelja.

Pozitivno je što je na ovom području obnovljena infrastruktura: putevi, mreža električne energije je u samom finišu, a započet je i proces izgradnje vodovodne mreže, u mestima koji je nisu imali pre ratnih sukoba. Neki infrastrukturni objekti su i dalje razrušeni ili zapušteni, poput škola u manjim mestima, u kojima sada ili nema dece ili ona putuju u školu u susedna mesta. Slično je sa zadružnim domovima i domovima kulture.

U prvim posleratnim mesecima bilo je ubistava ljudi koji su ostali da žive u svojim kućama, a uništen je celokupan stočni fond. Najveći deo stanovništva Bukovice, a i Ravni Kotara bavio se stočarstvom. Kako je vreme prolazilo incidenata na nacionalnoj osnovi bilo je sve manje, a ubistava i fizičkih napada po nacionalnoj osnovi više nema. Poslednje ubistvo, za koje se sumnja da je imalo nacionalističke motive, desilo se 2005. godine u mestu Karin, kada je ubijen 81-godišnji Srbin Dušan Vidić. Ubice do danas nisu otkrivene, iako je reč o svirepom ubistvu.⁸

6 Zakon o obnovi, Narodne novine 24/96, 54/96, 57/00, 38/09, 45/11, 51/13, 98/19

7 www.uhcr.org UNHCR Hrvatske, pristupljeno 17.04.2021.

8 <https://www.blic.rs/vesti/svet/srbin-zaklan-kao-upozorenje-ostalima/xeftzlt>

Još uvek se, istina sporadično, ispisuju se grafiti uvredljive sadržine prema Srbima i govor mržnje na pojedinim medijima i društvenim mrežama. Ali moglo bi se reći da je sve više dominira duh predratni suživot. Čak se opet zaključuju mešoviti brakovi. U biznisu zajedno rade Hrvati i Srbi, sede u istim kafićima, međusobno se pozdravljaju i druže. Deca idu u iste vrtiće i škole. U opštini Obrovac već duže vreme je na vlasti koalicija HDZ i SDSS, hrvatske i srpske stranke, što je sada slučaj i na državnom nivou.

Kulturno nasleđe kao potencijal za razvoj ruralnog turizma na području Severne Dalmacije

Na području Severne Dalmacije postoji bogato kulturno nasleđe kao potencijal za razvoj ruralnog turizma. Obilje crkvenih objekata, antička i druga utvrđenja, autentična dalmatinska arhitektura, suvozidi, stari mlinovi, kameni mostovi, spomenici na starim grobljima i drugo, svedoče o istoriji na ovim prostorima.

Na području Bukovice i Ravnih Kotara ima više od trideset objekata značajne istorijske vrednosti. To su: Kaštel Benković - Benkovac; rimokatolička crkva sv. Ante, Benkovac; pravoslavna crkva sv. Jovana, Benkovac; grobnica Meštrović, Benkovac; pravoslavna crkva Simona Monaha - Gornja Jagodnja; pravoslavna crkva sv. Kuzmana i Damjana, Polača; Crkvina, ostaci srednjovekovne crkve u Šopot, Kaštel u Perušiću benkovačkom; rimokatolička crkva sv. Jurja i rimokatolička crkva Uznesenja sv. Marije u Perušiću. pravoslavna crkva sv. Petke u Kolarini, napušteno i razoreno liburnsko i rimsko naselje Asseria kod sela Podgrađa i Bukovića sa rimokatoličkom crkvom sv. Duha gde je ranije bio rimski forum; srednjovekovni grad Vrana; han Jusufa Maškovića u Vrani; rimokatolička crkva sv. Ivana Krstitelja u Banjevcima; rimokatolička crkva sv. Petra u Morpolači; rimokatolička crkva sv. Mihovila u Vukšiću, utvrđenje Kličevica; pravoslavna crkva sv. Nikole u Kuli Atlagića, rimokatolička crkva sv. Petra u Kuli Atlagića, dve rimokatoličke crkve sv. Marije i crkva sv. Jerolima u selu Korlat, ostaci liburnsko i rimskog naselja Nadin (Nadinum), rimokatoličke crkve sv. Luke i sv. Marije u Škabrnji, pravoslavna crkva sv. Georgija, Biljane Gornje, Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, rimokatolička crkva sv. Martina u Pridrazi, ostaci utvrđenja koju su gradili Iliri, Slaveni, Osmanlije i Mlečani u Karinu Donjem, franjevački samostan u Karinu Donjem, pravoslavna crkva sv. Kirika i Julite u Karinu Donjem, pravoslavna crkva sv. Prepodobnog Lazara u Brgudu, tvrđava Kurjakovića u Obrovcu, rimokatolička crkva sv. Josipa u Obrovcu, pravoslavna crkva sv. Trojice u Obrovcu, ostaci Benediktinskog samostana sv. Jurja Koprivskog u Obrovcu; Arheološko nalazište liburnsko – rimskog naselja Cvijina gradina u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jerolima u Jasenicama, pravoslavna crkva sv. Georgija u Žegarar (Kaštel Žegarski), rimokatolička crkva sv. Frane u Podpragu, rimokatolička crkva sv. Jurja u Rovani-

jskoj, pravoslavna crkva Rođenja Bogorodice u Bilišanima, pravoslavna crkva sv. Jovana u Bilišanima, tvrđava Stari Obrovac i Klisina u Bilišanima, rimokatolička crkva sv. Kuzme i Damjana u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jurja u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jurja na groblju u Kruševu, srednjovekovno utvrđenje u Zelengradu, crkva sv. Ilije u Parčićima (kroz istoriju je u njoj služili rimokatolici i pravoslavci), rimokatolička crkva sv. Ivana u Medviđi, sa srednjovekovnim grobljem sa stećcima, pravoslavni manastir Krupa, Kudin most u Golubiću, obrovačkom⁹. Pored pobrojane kulturne baštine značajan je i rimski zid iz I veka, koji je razdvajao dve liburnske peregrinske zajednice, a nalazi se u blizini centra sela Golubića, obrovačkog.¹⁰ Tu su i stari mlinovi na rekama Krupa¹¹ i Zrmanja u kojima su se mlele žitarice. Neki od njih su još uvek u funkciji. Vredna pomena je i spomenik građevniske baštine "Majstorska cesta", kameni put preko Velebita, svečano otvorena 1832. godine, a koji povezuje Liku i Dalmaciju.¹²

Mimo kulturnog nasleđa u ruralnom području Sjeverne Dalmacije i manjim urbanim centrima u Zadru, centru ove regije, sačuvani su brojni spomenici kulture. Najudaljenija tačka u Severnoj Dalmaciji nema veću udaljenost od Zadra od 75 kilometara, pa turisti lako mogu da boraveći u ruralnim delovima Severne Dalmacije posete i Zadar. Crkva Svetog Donata iz IX veka, sagrađena na ostacima rimskog foruma, najpoznatiji je spomenik i simbol grada Zadra, ujedno i najpoznatija monumentalna građevina u Hrvatskoj iz ranog srednjeg veka. Forum u Zadru ispod temelja crkve Sv. Donata i biskupske palate proteže se pločnik glavnog trga iz rimskih vremena - Forum. Počeci mu sežu u I vek pre Hrista. Sa tri strane Forum je bio opkoljen monumentalnim tremom kojeg su krasile akantusove vitice, girlande i maskeroni. Kalelarga ili Široka ulica je glavna i najpoznatija zadarska ulica, koja se proteže u smeru istok-zapad od Narodnog trga do Forumu. U Drugom svetskom ratu su uništene gotovo sve zgrade u ulici, te je ona obnovljena u modernističkom stilu, zadržavajući samo osnovni smer. Portal Katedrale Sv. Stošije (Sv. Anastasije) zadarsku katedralu posvećenu Sv. Stošiji ukrašava izvan na pročelju ruža te na zabatu glavne lađe manja gotička ruža, naknadno umetnuta. Portali imaju karakterističan romanički oblik, danas unutrašnjost katedrale pokazuje svu svoju monumentalnost (glavna lađa je triput šira od sporednih). Zvonik katedrale koji danas dominira Zadrom, započet je još u kasnom srednjem veku, da bi ga tek 1892. dovršio engleski arhitekta Tomas Džekson po uzoru na zvonik rapske katedrale.

9 Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu, 2013, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.

10 Šime Vrkić, Novi nalaz međaškog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 8 No. 1, 2014.

11 Veselinović J., Demirović D., Tomaš – Simin M., *Mlinovi na rijeci Krupi*, monografija, 2017.

12 [Maraton test: Moto guzzi stelvio 1200 - Majstorska cesta - Test - Motorevija](#) Danijel Puljek, 25. siječnja 2009. Pristupljeno 18.04.2021..

Crkva Sv. Krševana — apside Trobrodna bazilika sa tri bogato ukrašene polukružne apside pripadala je muškom benediktinskom samostanu. Sagrađena je u romaničkom stilu i posvećena 1175, a ime je dobila po Sv. Krševanu mučeniku, zaštitniku grada Zadra.

Gradske zidine. Monumentalna Kopnena vrata (Porta teraferma) Mikelea Sanmikelija iz 1543. godine u luci Foša. Sačuvani su ostaci iz rimskog doba, iz srednjeg veka te najviše iz 16. veka. Uz bedeme se nalazi srednjovekovna „Kape-tanova kula“. Prema luci, blizu crkve Sv. Krševana nalaze se Lučka vrata iz 1573.

Morske orgulje. Značajan arhitektonski objekat u obliku morskih orgulja. Svakako neobično ime odražava i realizaciju nesvakidašnje i originalne ideje. Za razliku od običnih orgulja koje se pogone mehovima ili vazдушnim pumpama, ovi-ma energiju daje more, odnosno njegovi talasi. Kad nema energije odnosno talasa, nema ni zvuka ili melodije. Moglo bi se reći da sama priroda diriguje i izvodi sopst-venu muziku. To bi mogao da bude razlog da ovo mesto dobije kultno obeležje.

Među kulturnom baštinom u Severnoj Dalmaciji značajno mesto zauzimaju verski objekti. Da bi se verski turizam uspešno razvio na ovom području i da bi se formirala kvalitetna turistička ponuda, neophodna je saradnja verskih zajed-nica, kulturnih institucija i turističkog sektora. S obzirom da ove tri strane imaju različite uloge (širenje vere, opšta dobrobit zajednice i stvaranje profita), neophod-no je utvrditi na koji način i u kojoj meri će se koristiti verski sadržaji na ovom području. Turistike organizacije Severne Dalmacije trebale bi da rade na propa-giranju i unapređenju verskog turizma i privrednih interesa pravnih i fizičkih lica koja bi pružala ugostiteljske i druge turističke usluge verskim turistima. Postojeće ljudske resurse u turizmu potrebno je dodatno obrazovati za potrebe selektivnih oblika turizma, kroz različite treninge, seminare i sl., što je od ključnog značaja kada je reč o verskom turizmu.¹³

Prirodni potencijali razvoja ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji

Severna Dalmacija ima većinu potencijala koja bi jedna turistička regi-ja mogla da ima. Tri topla mora: Jadransko, Karinsko i Novigradsko. Karinsko i Novigradsko more su manje površine, zavučeni u kopno, pa više liče na fjor-dove. Karinsko je pliće i raspolaže lekovitim blatom. Na severu Sjverne Dalmacije je parkprirode, planina Velebit, na koji se nadovezuje nacionalni park Paklenica.

¹³ Demirović D., Veselinović J., Značaj verskih objekata za razvoj turizma u obrovačkom kraju, Među-narodni naučni skup, Srpsko – hrvatski odnosi u 20 veku, izbeglice I manjine suočene sa izazovima identiteta i ekonomije”, 2017, Golubić Obrovački

Na području Severne Dalmacije su reka Zrmanja, koja ima impozantan kanjon i vodopade, a uliva se u Jadransko more, kao i reka Krupa i par manjih rečica sa predivnim kanjonima, poput reke Krnjeze, koja se uliva u Krupu. Na ovoj reci je Kudin most, redak primerak kulturne baštine tog tipa. Iako ne pripada teritorijalno Severnoj Dalmaciji, nacionalni park Krka je na samoj granici sa ovom regijom.

Morska obala se proteže od Starigrada do Rogoznice kod Šibenika. Ostrva u Severnoj Dalmaciji su Ugljan, Pašman, Molat, Dugi otok i Kornati. Najveći broj turista koji je 2019. godine boravio u Zadarskoj županiji odmarao se na morskoj obali, ali deo njih boravio je i u zaleđu, u rurarnim područjima Severne Dalmacije.

Nacionalni park Kornati čini veći deo grupe ostrva Kornati u Severnoj Dalmaciji, južno od Zadra. Nacionalnim parkom je proglašen 1980. godine, kada je i stavljen pod zaštitu. Ukupna površina parka je oko 220 km² a sastoji se od 89[1] otoka, otočića i grebena. Od površine parka, samo četvrtina je kopno, dok je preostali deo morski ekosistem. Park obiluje prirodnim i kulturnim posebnostima. Strme litice 'krune' kornatskih ostrva okrenute prema otvorenom moru najpopularniji su fenomen ovog parka. One su i staništa retkih biljnih i životinjskih vrsta.

Velebit ili velebitski masiv je najduža (145 km) planina u Republici Hrvatskoj, širine od 10 do 30 km. zauzima površinu oko 2200 km², a najviši vrh, Vaganski vrh je visok 1.757m.¹⁴ Sjevernoj Dalmaciji pripadaju Južni i Južnoistočni Velebit, sa nacionalnim parkom Paklenica. Južni Velebit, završava na prijevoju Mali Alan, na starom putu koja spaja Obrovac i Lovinac. Dužine je oko 46 km, a najmanje širine oko 10 km.. Jugoistočni Velebit, započinje na istom prijevoju, a završava uz kanjon rijeke Zrmanje. Dužine je oko 40 km. Najpoznatija biljna endemska vrsta je velebitska degenija (*Degenia velebitica*) iz porodice krstašica, prikazana na naličju novčića od 50 lipa (prvi ju je opisao i klasifikovao botaničar Arpad Degen i po njemu je dobila ime). Na Velebitu se nalaze brojni speleoški objekti. Za planinare je na Velebitu uređeno mnogo markiranih staza i puteva, koji uzdužno i poprečno povezuju okolna mjesta i planinarske domove na planini. Ceo Velebit je park prirode i o njemu brine Park prirode Velebit najveće je i najsloženije zaštićeno područje u Republici Hrvatskoj. Obuhvata površinu od 2200 km². Proteže se od prevoja Vratnik na severozapadu do kanjona Zrmanje na jugoistoku u dužini od 145 km. Sa zapadne strane graniči s Jadranskim morem, a s kopnene strane okružuju ga Gacko, Ličko i Gračačko polje s rijekama Gacka, Lika i Otuča.¹⁵ Nacionalni park Paklenica predstavlja najinteresantniji deo Velebita, sa ostrim stenama i usecima. UNESCO-ov lokalitet prašume i bukove šume ima dva kanjona, a karakterišu ga specifična geologija i krš, prirodne šume crnog bora, šume bukve, planinski travnjaci, divljina. Ima više od 1.000 biljnih vrsta i podvrsta od čega više od 80 endem, 59 vrsta sisavaca, od čega 24 vrste šišmiša, 260 vrsta ptica, 25 vrsta gmazova, 6 vrsta

14 „Velebit” „. Državni zavod za statistiku RH. Pristupljeno 18.04., 2021.

15 https://parksdinarides.org/me/park/park_prirode_velebit/, pristupljeno 17.04.2021.

vodozemaca, 85 vrsta danjih leptira.¹⁶ Sedište Nacionalnog parka je u primorskom gradiću Starigradu. Zrmanja je reka u severnoj Dalmaciji. Duga je 69 km, sa slivom površine 907 km².¹⁷ Izvire ispod planine Poštak u južnom delu Like, protiče kroz Dalmaciju u podnožju Velebita i uliva se u Novigradsko more 12 km od Obrovca. Ispod Jankovića buka Zrmanja je plovna. Pre toga ima nekoliko vodopada: *Visoki buk*, *Berberov buk*, *Devića buk*, *Šupkov buk* i *na kraju Jankovića buk*. Nizvodno od Obrovca se proširuje, a na ušću u Novigradsko more, široka je 300 m. *Novigradsko ždrilo*, uski tesnac koji spaja Novigradsko more sa otvorenim morem, u stvari je dolina Zrmanje potopljena tektonskim pokretima i pretvorena u moreuz. U kanjonu reke Zrmanje je gradić Obrovac, sa tvrđavom. Reka Krupa, izvire u istoimenom selu Krupa. Protiče pored manastira Krupa, koji je sagrađen 1317. godine, probija se kroz strmi kanjoj ili u zadivljujućem kanjonu utiče u Zrmanju i zajedno “putuju” do mora. Na njoj se nalaze tri mosta, jedan u blizini izvora, drugi kameni most kod manastira Krupa, dok je treći najinpresivniji Kudin most duboko u kanjonu, pre uticanja u reku Krupu. Na reci je više vodopada, a izgrađeno je i nekoliko građevinskih autentičnih mlinova za žitarice.

Turistički kapaciteti

U Zadarskoj Županiji tokom 2019. godine je ostvareno rekordnih 15,1 miliona noćenja. Godina za koju imamo celovitije podatke je 2017. godina. Na ovom području ostvareno je 13.698.888 noćenja. Na području zaleđa, u opštini Obrovac ostvareno je 197.464 noćenja, odnosno 1,44 %, dok je u benkovačkoj opštini ostvareno 62.841 noćenja ili 0,46% ukupnih noćenja. Najveće učešće imaju Zadar, sa 15,11%, Biograd sa 14,41% i Pag sa 9,44%.¹⁸

Domaćinstva su imala najveći broj noćenja 5.651.722. Hoteli i turistička naselja ostvarila su 2.082.606, a kampovi 1.963.842 noćenja.

Uz kampove, Zadarska županija ima veliki udeo objekata u domaćinstvu u ukupnim smještajnim kapacitetima. Najveće ostvarenje u ovoj vrsti smještaja je u TZ Zadar sa skoro milijun noćenja, TZ Vir s 593.000 noćenja. Slijedi TZ Pag s preko 405.000 noćenja, TZ Pakoštane s 307.000 noćenja, TZ Biograd 304.000 noćenja, TZ Sv. Filip i Jakov 279.000 noćenja. TZ Nin i TZ Starigrad imaju 232.000 noćenja, TZ Bibinje 222.000 noćenja, TZ Privlaka 221.000 noćenja dok je TZ Suškan ostvario 213.000 noćenja.

Plovni objekti su imali 668.815 noćenja. Odmarališta i hosteli imali su zajedno 94.513 noćenja. Međutim, na ovom području značajni su nekomercijalni smještaji, odnosno vikend kuće, koje su ostvarile 3.738.162 noćenja.

16 https://www.np-paklenica.hr/images/brosure/paklenica%20hr_eng%2012+4%20web.pdf, pristupljeno 18.04.2021.

17 „Zrmanja” (PDF). Državni zavod za statistiku RH. Pristupljeno 18.04. 2021.

18 eVisitor i e Crew, pristupljeno 17.04.2011.

Obrovac je iste 2017. godine imao 79.017 noćenja u domaćinstvima, a Benkovac 19.524. U kampovima je u Obrovcu su smještena 4.483 gosta, a u Benkovcu 2.371. Obrovac i Benkovac te godine nisu imali hotelske smještaje. Hotel “Kanjon Zrmanje” i “Aseria” u Benkovcu su dugi niz godina zatvoreni. Ova mesta imaju značajan broj nekomercijalnih noćenja, odnosno smještaja u vikendicama, Obrovac čak 113.964, a Benkovac 40.946.

Najveći postotak 45,64% ostvaruje se u objektima u domaćinstvu, slijede hoteli i turistička naselja s 22,59%, kampovi 16,09%, nekomercijalni smještaj 7,64%, plovni objekti 5,54 te odmarališta 2,49%. Također smo usporedili broj dolazaka po vrstama smještaja u 2017. godine i 2016. godini. Najveći rast od 20% je u objektima u domaćinstvu, hoteli/turistička naselja i kampovi imaju rast od 8%, odmarališta i hosteli 2%. Plovni objekti imaju 13% manje dolazaka. Minus je uzrokovala različita metodologija, odnosno inkorporiranje e-Crew sustava u e-Visitor.¹⁹

Domaća ishrana kao komparativna prednost Severne Dalmacije

Ishrana u Sjevernoj Dalmaciji je spoj mediteranske kuhinje, koja ima antičke elemente, ali istovremeno sa elementima orijentalne i zapadnjačke kuhinje. U ruralnim područjima Severne Dalmacije još se može naći domaća hrana, koja je ekološka a sprema na tradicionalni način. Hleb se priprema od brašna samlevenog u seoskim mlinovima. Od samlevenog zrna pšenice, kukuruza, ječma, prosa, raži ili njihove mešavine se peče hleb ispod peke. Pripremaju se domaći proizvodi cicvara i presnac. Od kukuruznog brašna pravi se pula (kačamak, kulja, žganci).²⁰ U ishrani se koriste proizvodi od kozijeg mleka i mesa. Naročito je cenjen koziji sir. U ishrani se priprema domaća blitva, odnosno zeleno povrće. Poznata je dalmatinska pršuta, ali i brojni riblji specijaliteti. Severna Dalmacija obiluje raznim voćem. Ono se može kupiti na pijacama. Naročito su popularne sušene smokve kojih ima tokom cele godine. Masline i maslinovo ulje su redovno na trpezi. Jela se spremaju uglavnom ispod peke, kuvanjem ili pečenjem na gradelama. Nadaleko su poznata dalmatinska vina, kao i rakije i likeri. Područja bliže obali forsiraju riblje specijalitete dok unutrašnjost Severne Dalmacije više poznata po domaćoj hrani zasnovanoj na mesu, krompiru, blitvi, pršutu, sirevima i drugim tradicionalnim jelima. Na ovom području u seoskim kućama mogu se kupiti navedeni domaći proizvodi. Na većini tog područja voda u rekama je ispravna za piće obzirom da u blizini nema industrijskih pogona i zagađenja. Uz reke često ima divljeg voća, koje je ukusno, a prednjače drenjine, kupine, lešnici, bademi, orasi, murve i jabuke... U prirodi se

19 Statistička analiza turističkog prometa u 2017. Godine, Turistička zajednica Zadarske županije, https://www.zadar.hr/datastore/filestore/10/Analiza-statistike-2017_2.pdf, pristupljeno 20.04.2021.

20 Njegovan, Z. Veselinović, J., Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici, Zbornik radova sa naučnog skupa: Srpsko – hrvatski odnosi u 20 veku, izbeglice i manjine suočene sa izazovima identiteta i ekonomije”, 2017. , Golubić Obrovački

mogu ubrati i jagode, kao i zeleno povrće, poput šparoga. Ovaj deo Dalmacije je bogat lekovitim biljem kog ima na svakom koraku.

Severna Dalmacija je poznata po pčelarstvu i po vrlo kvalitetnom medu... Naročito medu od: smilja (*Helichrysum italicum* /Roth/ G. Don), gospine trave (*Hypericum perforatum* L.), ružmarina (*Rosmarinus officinalis* L.), muškatne kadulje (*Salvia sclarea* L.), kadulje (*Salvia officinalis* L.), vriska (*Satureja montana* L.) te divizme (*Verbascum thapsus* L.).²¹

Poznata su izuzetno kvalitetna domaća vina, kako crna, tako i bela i rakije i liker, obitom da se obnavljaju vinogradi, koji su u ratnim sukobima bili zapušteni.

Narodni običaji i folklor

Narodni običaji mogu se videti na tradicionalnim manifestacijama koja se održavaju u ovom kraju. Gotovo svako veće mesto ima jedan dan u nedelji kada je "sajmeni" dan i kada je na lokalnim pijacama više ljudi, a na njima se tog dana nađe više domaćih proizvoda, uključujući i proizvode domaće radinosti. U Obrovcu je to četvrtak, a Benkovac ima tradicionalni sajam svakog 10-og u mesecu. U Benkovcu se tada okupi i više hiljada ljudi. Slične manifestacije održavaju se od vremena Marije Terezije, a sa fiksnim danom u mesecu tradicija je duga više od 100 godina. Benkovac i Obrovac imaju zavičajne muzeje sa bogatom arheološkom i etnološkom zbirkom, uključujući i narodnu nošnju stanovnika Ravnih Kotara i Bukovice. Grad Zadar ima desetak muzeja i više muzejskih zbirki, a najznačajni su: Narodni muzej sa 100.000 predmeta, Arheološki muzej, Stalna postavka crkvene umetnosti "Zlato i srebro Zadra" i Muzej antičkog stakla. Starigrad ima muzej Winetou, a Biograd ima zavičajni muzej. Muzejske zbirke postoje i u okviru pojedinih verskih objekata, kao što je veoma bogata zbirka u okviru muzeja manastira Krupa. Pored vrednih ikona tamo se nalaze turski fermari, kao i bogoslužne posude.

Zanimljive su i narodne nošnje naroda koji ovde živi, kako hrvatskog, tako i srpskog naroda.

Na ruralnom području ovog dela Dalmacije snimani su brojni filmovi i serije. Zbog interesantnog ambijenta, na obrovačkom području i području Starigrada snimani su "evropski" vestern filmovi Winetou, po piscu Karlu Maju, američko – britanska ratna serija Strike Back, ali i brojni drugi strani filmovi, kao i filmovi iz regiona: Vreme čuda, Braća po materi, Parada... Veliki režiser Alfred Hitchcock (Hičkok) izjavio je boraveći u Sjevernoj Dalmaciji kako je "zalazak sunca u Zadru najlepši na svetu te neuporedivo lepši od onog u Key Westu na Floridi".

Na području Severne Dalmacije postoji više od sto udruženja koje čuvaju tradiciju tog kraja. Samo na području Obrovca deluju: kulturno-umjetničko društvo "Zrmanja" (Obrovac), Udruga za povijest, suradnju i pomirenje (Golubić),

21 Jukić, Jerko, Samoniklo ljekovito i aromatično bilje Dalmacije (Wild Medicinal and Aromatic Plants in Dalmatia), CROSBID ID: 643170, pristupljeno 25.04.2021.

Obrovačko kulturno ljetovanje (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo Ruža Hrvatska (Gornji Karin), Udruga za kulturu "Prvi korak" (Obrovac), Boćarski klub "Kruševo" (Kruševo), Udruga žena "Kamenica" (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo "Tradicija" (Bogatnik), Kulturnoumjetničko društvo "Žegar" (Bogatnik), Udruga za promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva "Zrmanja" Obrovac, Zavičajno udruženje "Žegar u srcu", koja se bave očuvanjem tradicije tog kraja. Svako od ovih udruženja, kao i udruženja širom ovog dela Dalmacije, mogu značajno doprineti obogaćenju turističku ponude.

Smernice za razvoj ruralnog turizma na području Severne Dalmacije

Razvoju ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji treba da bude zasnovano na strateškom planiranju. Nužno je da se u ovakav poduhvat moraju uključiti lokalne zajednice, opštine, gradovi, županije, ali i država Hrvatska, zbog značaja za razvoj ovog u većem delu "područja posebne državne skrvi", koje karakteriše nizak stepen razvoja i nepovoljne demografske situacije. U planiranje treba da se uključe kako lokalne tako i organizacije na državnom nivou, zbog značaja za opstanak i povratak Srba na to područje. Interes za to bi trebalo da ima i matična država Srbija, u okviru brige za Srbe u regionu. Imajući u vidu saniranje posledica ratnih sukoba tome bi trebala da posveti pažnju i Evropska unija.

Ipak, proces strateškog planiranja mora da sprovodi izabrano rukovodstvo lokalne zajednice i pritom da utvrdi elemente strateškog plana i upravljanja. Imajući to na umu, mora se uzeti u obzir da proces treba prilagoditi lokalnom nivou u svim bitnim aspektima: tehnički, politički i kulturološki. To se naročito odnosi na sledeće: proces je potrebno prilagoditi specifičnim lokalnim uslovima i uvažiti mogućnost da postoji nedovoljno poznavanje koncepta procesa strateškog planiranja; takođe je potrebno razjasniti svu terminologiju vezanu za strateško planiranje; proces treba strukturirati tako da njegovi očekivani rezultati budu realni i ostvarivi, što znači da ostvarenje ciljeva, zadataka i rezultata bude moguće u okviru datih finansijskih ograničenja opštine.²²

Ruralni turizam se smatra jednim od odgovarajućih instrumenata za revitalizaciju ruralnih područja i obezbeđivanje njihove održive budućnosti kroz zadržavanje posla ili otvaranja novih radnih mesta, podrške poljoprivrednim gazdinstvima, očuvanja prirode, odnosno očuvanja seoskih zanata kao turističke atrakcije. Destinacije ruralnog turizma zasnivaju se na kompleksnom turističkom proizvodu, koji se sastoji od nekoliko parcijalnih proizvoda (smeštaj, transport, hrana, trgovina, atrakcije i drugo) i koji se kao takav nudi posetiocima (Roberts et al., 2003;

22 Njegovan Zoran, Strateško planiranje na lokalnom nivou – projektni pristup ruralnoj transformaciji, zbornik radova "srpsko – hrvatski odnosi, znanjem do zaštite identiteta", Golubić, obrovački, 2015.

Demonja, Ružić, 2010; Sidali, 2011).²³ Ova činjenica upućuje na prostornu i funkcionalnu međuzavisnost turističkog centra Zadar i okolnih turističkih vrednosti, pravaca, lokaliteta i atrakcija. Od kada se na teritoriji Zadarske županije počeo razvijati turizam, javljale su se mnogobrojne dileme i problemi vezani za dualistički odnos intezivnog razvoja turističkog centra i stagnacije razvoja okolnog prostora.²⁴ Razlozi i potrebe za razvojem ruralnog turističkog proizvoda u Severnoj Dalmaciji su mnogobrojni: turističko aktiviranje seoskih turističkih potencijala i kapaciteta; stvaranje novih usluga i proširenje ponude; adekvatnija turistička prezentacija; valorizacija kulturno-istorijskog nasleđa; zaštita i očuvanje prirodnih vrednosti; povećanje zadovoljstva gostiju stvaranjem novih atrakcija; razvoj materijalne baze turizma i povećanje investicija; povećavanje mogućnosti za zapošljavanje i porast životnog standarda; zaustavljanje migracija i očuvanje radno sposobnog stanovništva, i ravnomerniji razvoj na čitavoj teritoriji Zadarske županije. Jedan od dopunskih, ne manje važnih razloga je povratak izbeglog stanovništva i međunarodno pomirenje.

Razvoj turizma u ruralnim područjima može da proizvede brojne pozitivne ekonomske i neekonomske efekte za sama agroturistička gazdinstva, ali i za celokupnu lokalnu zajednicu. Ruralni turizam može podstaći razvoj nedovoljno razvijenih područja, zapošljavanje većeg broja članova domaćinstva, ostvarivanje „nevidljivog izvoza“, plasman proizvoda domaće radinosti (vez, pletivo, narodne nošnje i sl.), a samim tim i očuvanje običaja i povratak starih zaboravljenih zanata, stvaranje mogućnosti za povratak stanovništva u ruralna područja i drugo.²⁵ Osnova ruralnog turizma su tri elementa²⁶ - prostor, ljudi i proizvodi jer: - prostor bez ljudi ne može da bude održiv; ljudi bez prostora ili proizvoda imaju vrlo ograničene mogućnosti za uspeh, i proizvodi koji nisu zasnovani na karakteristikama prostora i iskustvima ljudi, ne mogu obezbediti razvoj lokalne zajednice.

Na osnovu predstavljenih resursa koji mogu poslužiti kao osnova za formiranje ruralnog turističkog proizvoda u Severnoj Dalmaciji, zaključuje se da akcenat treba staviti na prirodne kuriozite i elemente za rekreaciju. U tom smislu, neophodno je ponuditi aktivnosti poput planinarenja, pešačenja, vožnje bicikla, ribolova, raftinga, obilaska pećina i slično, što će posebno biti atraktivno za turiste koji vole da se bave sportskim aktivnostima na odmoru, ali i za sve one koji imaju raz-

23 Roberts, L., Hall, D., Mitchell, M. (2003). *Rural Tourism and Recreation, Principles to practice*.

London: Ashgate. Demonja, D., Ružić, P. (2010). *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primerima dobre prakse i europskim iskustvima*. Samobor: Meridijani.

24 Demirović D., Veselinović J., Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primeru Golubića (Obrovačkog), zbornik radova sa naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, izbeglice, prognanici i prosvrtnici – izazov za savremenu Evropu i Zapadni Balkan“, 2016.

25 Bošković, T. (2012). *Ekonomske efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije*. Škola biznisa, Broj 2/2012, str. 29-34.

26 Dragulanescu, I.V., Drutu, M. (2012). *Rural Tourism for Local Economic Development*. International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, Vol. 2(1), pp. 196-203.

vijenu svest o očuvanju zdravlja i žele aktivan odmor. Da bi se pojedine aktivnosti realizovale, neophodno je obezbediti odgovarajući kvalitet infrastrukture – obeležene staze, dostupna oprema za planinarenje i gorska služba spašavanja u slučaju nesrećnih slučajeva i slično. Naravno, za sve ove aktivnosti moraju postojati obučeni članovi lokalne zajednice. Jedna od aktivnosti koja može biti interesantna za sve segmente turista je branje lekovitog bilja i njegova prerada. Turisti bi mogli da se obuču kako da beru lekovito bilje i da posmatraju proces njegove prerade. Razvoj ruralnog turizma bi mogao da podstakne aktiviranje i očuvanje pojedinih starih zanata poput tkanja raznih predmeta od vune što bi doprinelo boljem položaju žena u ovim krajevima, a turistima pružio uvid u gotovo zaboravljene zanate i omogućilo im da ponesu neki od predmeta kući kao suvenir, ali i kao upotrebnii predmet. Gastronomija, odnosno tradicionalna jela i pića iz ovog kraja mogu znatno upotpuniti turističku ponudu i doprineti njenoj atraktivnosti. Poznato je da su koze najpopularnije i najzastupljenije u ovom kraju, te turistima treba ponuditi kozje meso, mleko i druge mlečne proizvode (npr. sir). Pojedina stara, gotovo zaboravljena jela poput pule, cicvare ili presnaca treba uvrstiti u turističku ponudu jer su to jela koja se skoro ne mogu danas naći na porodičnim trpezama u gradovima. Raznovrsnost i autentičnost kulturne baštine vrlo često je presudan faktor prilikom izbora ruralne destinacije za posetu. Arhitektura u Severnoj Dalmaciji (naročito kamene kuće) ima niz svojih specifičnosti. Očuvanost tradicionalnog izgleda seoske kuće, arhitekture sela i čitave ruralne regije, veoma su važni faktori atraktivnosti turističke ponude za boravak na selu. Arhitektonsko nasleđe Sjeverne Dalmacije, poput kamenih kuća, ograda od suvozida, gusterni, “sjenica” za koze i ovce, konobe, kuće za sušenje mesa su bogat izvor ruralne kulture, kao i njihove estetske vrednosti – ruralne kuće i propratne građevine odslikavaju način života i lokalnu istoriju koja je doprinela stvaranju ruralne kulture kroz vekove. Neophodno je da se odvoje određena sredstva koja će biti namenjena obnovi, restauraciji i pravljenju planova za turističko aktiviranje kamenih kuća. Smeštajni kapaciteti u ruralnoj sredini, tj. njihov dovoljan broj i odgovarajući kvalitet usluga koji se u njima pružaju su jedan od osnovnih faktora za razvoj turizma. U Severnoj Dalmaciji, posebno na području Benkovca i Obrovca trenutno ne postoji dovoljan broj smeštajnih kapaciteta, niti ih odlikuje autentičnost. Za adekvatan prihvati turista, neophodno je postojeće kapacitete proširiti (dogradnja, odnosno adaptacija postojećih i izgradnja novih objekata razvojem spektra smeštajnih kapaciteta koji će zadovoljiti potrebe različitih tržišnih segmenata). Takođe, bitan aspekt na kojem treba raditi je kvalitet usluga koje bi se pružale u smeštajnim objektima i njihova atraktivnost. Kvalitet usluga je izuzetno važan jer je poznato da je lojalnost potrošača snažno uslovljena kvalitetom ponuđenih usluga kojima se omogućava da turisti učestvuju u životnom stilu lokalne zajednice, odnosno domaćina kod koga borave. Iz tog razloga, neophodno je uvesti standardizaciju u pružanju usluga kako bi gost znao šta da očekuje

prilikom boravka u određenom smeštajnom objektu. Turisti očekuju određene standarde i veći komfor tokom turističkog boravka, međutim on svakako ne može da bude identičan hotelskim objektima u gradovima. Obezbeđenje sitnijih stvari poput radio aparata u svakoj sobi sa cd-om na kojem će biti opuštajuća muzika, zanimljiva knjiga koju turista može da nađe na svom stočiću, sobne papuče i dovoljan broj peškira ne zahteva velika ulaganja, a svakako mogu uticati na zadovoljstvo i prijatniji boravak turista. Ukoliko vlasnici smeštajnih objekata nisu u mogućnosti da ulože dodatna sredstva za obezbeđenje usluga poput zasebnog kupatila za svaku sobu, dostupnosti internet konekcije i telefonskog aparata u smeštajnim jedinicama i slično, i na taj način podignu kvalitet usluga na viši nivo, neophodno je pružiti turistima adekvatne (istinite i objektivne) informacije pre početka putovanja kako ne bi došlo do velike razlike između očekivanja i percepcije što se može značajno odraziti na ukupno zadovoljstvo. Opšta infrastruktura u Severnoj Dalmaciji je trenutno na zadovoljavajućem nivou, ali je neophodno da se ona unapredi. Ovo se naročito odnosi na putnu i komunalnu infrastrukturu koja je neophodna radi poboljšanja životnog standarda lokalne zajednice, ali i nesmetanog boravka turista na tom području. Takođe, neophodno je poboljšati mrežu puteva unutar same destinacije. To se posebno odnosi na putokaze, parking mesta, kontejneri za smeće, odmorišta. To se odnosi na : pešačke staze, planinarske staze, staze zdravlja, biciklističke staze i drugo. Izgradnja svih infrastrukturnih objekata mora da bude u skladu sa ruralnom sredinom, tj. da se pazi da se ne naruši prirodni ambijent koji privlači posetioce. Aktivnosti tokom boravka u ruralnim područjima Sjeverne Dalmacije i konkretnom turističkom objektu moraju biti adekvatno organizovane i osmišljene. Neophodno je da se obogati turistički proizvod aktivnostima koje će gostima približiti život na ovim objektima, kako se boravak ne bi svodio na noćenje ili boravak od par sati uz konzumiranje hrane, što turiste nikako neće učiniti zadovoljnim. Iz ovoga proizilazi da je kreativnost i inovativnost nosilaca ponude izuzetno važna. Neophodno je osmisliti aktivnosti koje će biti usmerene ka određenim starosnim segmentima turista i njihovim potrebama (npr. časovi kuvanja i pripreme zimnice za žene mlađe od 45 godina, mogućnost hranjenja životinja za decu do 10 godina, animacijski programi gde će deca uzrasta do 15 godina učiti o lekovitim biljkama i slično). Promotivne aktivnosti na svim nivoima (privredni subjekti, turističke organizacije i turističke agencije) moraju se odvijati uz primenu savremene tehnologije u poslovanju budući da je ona najefikasniji način privlačenja turista u konkretnu destinaciju, odnosno objekat. Primena informacione tehnologije u ruralnim objektima u Sjevernoj Dalmaciji bi im pružila mogućnost da razvijaju i implementiraju široku skalu odnosa sa turistima/posetiocima, ponuđačima proizvoda i usluga i tržišnim posrednicima. Takođe, imali bi bolju komunikaciju unutar destinacijske organizacije. Na ovaj način se omogućava bolja koordinacija turističkih aktivnosti, poboljšava interna administracija i olakšavaju se marketing aktivnosti. Vrlo je važ-

no da vlasnici turističkih objekata u ruralnim sredinama podstiču lojalnost svojih gostiju jer će to značajno uticati na profitabilnost njihovog poslovanja. Na primer, gostima bi na kraju boravka domaćini mogli pokloniti skroman poklon (suvenir), koji može biti i u obliku razglednice sa motivom privrednog subjekta na kojoj će se lično zahvaliti gostu na dolasku (stavljajući njegovo ime i prezime), a potom mu dati mogućnost da izrazi svoje mišljenje o boravku i uslugama koje je konzumirao kako bi gost uvideo da je domaćinima stalo do njegovog mišljenja. Bilo bi poželjno da domaćini ostanu u kontaktu sa gostima, što je moguće putem e-mail-a ili sms poruka, obaveštavajući ih o novostima na objektu ili slanjem poruka za važne datume (rođendani, Nova Godina i slično). Značajan problem je nedovoljna edukacija zainteresovanih seoskih domaćinstava i drugih subjekata o mnogim aspektima poslovanja u ruralnom turizmu (o načinu prihvatanja i ugošćavanja posetilaca/turista, načinu promovisanja proizvoda i drugo). Neposredni pružaoci usluga ruralnog turističkog proizvoda zahtevaju edukaciju i treninge na sledeće teme: briga o potrošaču; poznavanje jezika; standardizacija turističkog proizvoda; neophodna znanja o turističkom proizvodu; osnove marketinga; rad na računaru i internetu i drugo. Obuke i treninge mogu držati fakultetski profesori, obučeni treneri ili pak drugi uspešni pružaoci usluga u ruralnom turizmu iz zemlje i inostranstva koji bi preneli svoja lična iskustva. Poželjno je čak da pojedini treninzi i obuke budu obavezni za pružaoce usluga, naročito kada konkurišu za subvencije kod državnih institucija jer će na taj način institucije koje dodeljuju sredstva biti sigurne da pružaoci usluga imaju znanja kako da na najbolji način iskoriste, odnosno ulože tražena sredstva. Kvalitet svakog elementa turističke ponude je važan kako bi se ruralni turistički proizvodi razvijali na najvišem nivou, kako bi se odgovorilo na različite zahteve turista, kako bi se zadovoljile njihove potrebe i kako bi isti bili ohrabreni da ponovo kupe isti turistički proizvod. Na ovaj način se osigurava dugoročna održivost proizvoda. Brendiranje i markiranje se može koristiti kao garancija za kvalitet. Iz tog razloga, fokus treba da bude na standardizaciji ruralnog smeštaja i na garantovanom nivou kvaliteta svih elemenata ponude. Nije koji dobro poznaju teren i koji su spremni da vrše prihvata i vođenje turista.

Međuzavisnost razvoja ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji i povratka izbeglica i pomirenje nakon ratnih sukoba

Razvoj ruralnog turizma može da povoljno utiče na ostanak stanovništva na tom području, kao i na povratak srpskog i hrvatskog stanovništva koje je izbeglo zbog ratnih sukoba. Za očekivati je da bi se deo izbeglog stanovništva vratio, ukoliko bi bilo ekonomskih preduslova. Deo izbeglica nije se vratio zbog trauma tokom ratnih dešavanja i straha od odmazde, dok se deo njih nije vratio jer nije imao ekonomskih uslova za ekonomski održiv povratak. Straha od odmazde sada nema ili je

on minimalan. Mnogi od njih imaju obnovljene kuće u kojima sada ne žive ili u njih dolaze na nekoliko dana ili meseci tokom godine. Većina tih kuća ima i okućnicu i obradive površine ili pašnjake, uz mogućnost bavljenja ekološkom proizvodnjom voća, povrća i stoke. Mnogi imaju dobre uslove za ozbiljno bavljenje stočarstvom. U Ravnim kotarima značajne su mogućnosti i za vinogradarstvo. Država daje podsticaje za sve ove oblasti. Podvelebitski kraj bio je jedan od regija sa najvećim brojem koza i ovaca po jednom domaćinstvu. Sela sa 100 domaćinstava imala su oko 10.000 koza i ovaca i uz to značajan broj goveda. Međuzavisnost proizvođača voća, povrća, stoke i drugih domaćih proizvoda uslovljava potrebu za saradnjom lokalnog stanovništva različite nacionalnosti. To se i sada pokazuje kao praksa. Veće ekonomske aktivnosti uslovile bi veću međuzavisnost i saradnju. Važno je da ekonomski program razvoja ruralnog turizma imaju u vidu i taj aspekt. Pogotovu da imajući u vidu da su u kulturna baština ali i prirodne lepote jednako “podeljeni” na obe etničke zajednice i da je gotovo nemoguć uspešan razvoj bez saradnja na svim nivoima. Između proizvođača domaćih proizvoda i davaoca usluga smeštaja i ishrane, između njih i agencija za turizam. Ti činioци su po o pravilu podeljeni na pripadnike različitih nacija. Srba i Hrvata. Nema kvalitetne turističke ponude Hrvata, ako na svom meniju nema sira, meda, suve smokve, vina, mesa, koje su možda upravo proizveli Srbi. Ili obrnuto. Ukoliko ne bude povratka Srba, teško će biti snabdeti zahtevno turističko tržište, koje traži autentičnost. Ali i ako ne bude povratka Hrvata, naročito mlađih neće biti radne snage za razvoj turizma na ruralnim, ali ni na urbanim područjima. Svima njima potrebni su drugi oblici turističke ponude da bi ona bila celovita: vodiči, radnici u kulturnim i sportskim delatnostima itd. To utiče i na povećanje broja gostiju iz regije, što znači više gostiju iz Srbije i Bosne i Hercegovine, koji najviše pripadaju zavađenim narodima: Srbima, Hrvatima i Bošnjacima. Samo stabilni međunarodni odnosi u Severnoj Dalmaciji mogu da privuku turiste iz regiona, koji su osetljivi na nacionalističke provokacije. Deo radne snage cela Hrvatska, a posebno turističke regije u turističkoj sezoni, poput Severne Dalmacije, angažuje se iz Srbije.²⁷ Na nivou cele Hrvatske već se radi o desetinama hiljada sezonskih radnika iz Srbije, ali nisu poznati precizni podaci za Severnu Dalmaciju. Naročito jer deo izbeglog stanovništva ima dvojna državljanstva: hrvatsko i srpsko, pa se oni zapošljavaju kao domaća radna snaga. Realno je da će deo te radne snage nedostajati i u ruralnom turizmu. To sa sobom nosi novu međunarodnu saradnju Hrvata i Srba. Više nisu retki nastupi pevača i glumaca iz Srbije na području Severne Dalmacije tokom letnje sezone.

Značajan faktor razvoja ruralnog turizma mogu biti i klasteri, u koje bi mogli da se udruže proizvođači zdrave hrane, stočari, ali i pružaoci usluga u oblasti turizma. Preporuke su da se pruži “vetar u leđa”, organizujući projekte koji se tiču

²⁷ <https://www.bizlife.rs/sezonski-radnici-iz-srbije-u-hrvatskoj-uglavnom-sigurni/> pristupljeno 21.04.2021.

formiranja klastera, u ovom slučaju, u sektoru turizma i ugostiteljstva.²⁸

Osmišljen razvoj ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji može da donese sledeće efekte:

1. Povećanje broja turista i broja noćenja
2. Povećanje broja gostiju iz regiona (Srbija i Bosna I Hercegovina)
3. Povećanje zarada direktnih učesnika koje pružaju usluge u ruralnom turizmu
4. Povećanje broja direktnih pružaoca usluga u ruralnom turizmu
5. Povećanje proizvodnje u oblasti uzgajanja voća, povrća, stoke, prerađevina od mesa i mleka, meda, kao i vina, rakije I drugih alkoholnih i bezalkoholnih napitaka
6. Povećanje prihoda lokalne zajednice od turističke privrede
7. Izgradnja novih turističkih kapaciteta koja upošljava građevinske radnike
8. Ostanak stanovnika na tom području
9. Povratak izbeglica srpske i hrvatske nacionalnosti
10. Popravljanje demografske situacije
11. Pomirenje
12. Ekonomsko aktiviranje sada praznih kuća, koje su obnovljene nakon ratnih sukoba
13. Povećanje standard domicilnog stanovništva I povratnika
14. Izgradnja međunacionalnog pomirenja, kroz saradnju u oblasti ruralnog turizma
15. Razvoj kulturnih ustanova Srba i Hrvata
16. Zaštita kulturnog nasleđa i prirodnih potencijala
17. Oživljavanje zanatstva
18. Revitalizacija zapuštenih kamenih kuća i drugog graditeljskog nasleđa
19. Stvaranje bolje slike u svetu o ovom području

Summary: Northern Dalmatia is a coastal region of Croatia, a part of Dalmatia and one of the most popular and most beautiful tourist regions. It has about 170,000 inhabitants and it has been inhabited by Croats and Serbs since ancient times. This region has three seas: Adriatic, Karan and Novigrad sea. It also boasts two imposing canyons: those of the rivers Zrmanja and Krupa. It features hundreds of islands and islets, including the Kornati, the national park. There is another national park -Paklenica, as well as multiple nature park, the most significant among which is Velebit. Northern Dalmatia has seas, rivers, mountains, but also the fertile plains of Ravni Kotari and the Mediterranean climate. The topic of our paper

28 Veselinović J., Njegovan N., Razvoj klastera kao modela za razvoj turističko-ugostiteljskog sektora u Obrovcu, zbornik sa međunarodnog skupa „ Srpsko – hrvatski odnosi, izbegništvo i ideologije kao faktori izgradnje identiteta“, Golubić, obrovački, 2019.

is – how to facilitate the return of the refugees or a part of them, how to revive the uninhabited regions and encourage reconciliation between Serbs and Croats who have been living there together for centuries. Population density of some rural parts of Northern Dalmatia is very low.

Key words: Northern Dalmatia, Rural region, national park, refugees, reconciliation

AGROTURIZAM NA POVRATNIČKIM PORODIČNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA KAO OSNOVA RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U SJEVERNOJ DALMACIJI

Abstrakt: Socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike u Hrvatsku. Povratnička neselja se nalaze u zaleđu turističkih destinacija na jadranskoj obali, gdje borave mahom strani turisti koji imaju izgrađenu turističku svijest i potrebu za kombinovanjem različitih turističkih sadržaja tokom boravka na primarnoj turističkoj destinaciji. Pored njih, sve je više turista koji se odlučuju da svoje vikende i odmore primarno provedu u ruralnom području, što pogoduje razvoju agroturizma. U tom kontekstu agroturizam, uklopljen u ponudu ruralnog turizma, može biti uspješna dopuna osnovne turističke ponude boravka na moru ili poseban turistički proizvod, a za povratnička porodična poljoprivredna gazdinstva pružanje turističkih usluga može biti dobar izvor osnovnih ili dopunskih prihoda. Agroturizam je već prisutan u određenoj mjeri u turističkoj ponudi Sjeverne Dalmacije, a da bi se on dalje razvio i u pružanje te vrste usluga u većoj mjeri uključila povratnička srpska populacija neophodna pretpostavka je uspješan međunacionalni dijalog i pomirenje. Svi učesnici u projektu razvoja agroturizma u Sjevernoj Dalmaciji bi od te saradnje imali ekonomsku korist, tako da bi to predstavljalo primjer „win-win“ kombinacije u kojoj svaki učesnik nešto dobija, a ništa ne gubi.

Ključne riječi: agroturizam, povratnička porodična poljoprivredna gazdinstva, Sjeverna Dalmacija.

Uvod

Hrvatska je 2011. godine imala 4,28 miliona stanovnika, od čega je pripadnika srpske nacionalnosti bilo 186.633 (Arsović, 2020). Prema UNHCR (2021) podacima u Hrvatsku su se vratila 132.922 povratnika srpske nacionalne manjine, više od polovine onih koji su izbjegli 1995. godine. Prema istom izvoru „socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike tijekom njihove reintegracije u Hrvatsku”. Stoga je stvaranje uslova za ekonomsku reintegraciju povratnika, odnosno njihovo zapošljavanje, možda i ključni motiv za povratak i opstanak povratnika. Socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike u Hrvatskoj. Dobar dio povratničke populacije se vratio ili se vraća u ruralna područja Sjeverne Dalmacije, još konkretnije na se-

oska imanja koja imaju resurse za poljoprivrednu proizvodnju i čiji članovi se bave nekim vidom poljoprivredne proizvodnje.

Hrvatska je tradicionalno turistička zemlja, sa brojnim turističkim destinacijama, od kojih ih je većina vezana za morsku obalu i otoke. U Hrvatska je 2018. godine ostvareno 89,7 miliona noćenja i 18,7 turističkih dolazaka. Turistima je na raspolaganju bilo 425 hiljada soba, apartmana i mjesta za kampovanje sa 1,18 miliona kreveta. Procjena je da turizam doprinosi BDP Hrvatske sa 11,4% (Rašić, 2019). Turizam u Hrvatskoj ima izraženu sezonalnost, jer se 2/3 broja noćenja ostvari tokom ljeta,

Potrebe savremenih turista su sve raznovrsnije i uključuju različite vrste doživljaja, a kvalitet turističkog proizvoda čini skup pojedinačnih elemenata koji se razlikuju po sadržini (Demirović i Veselinović, 2017). Moderni turizam se razvija u pravcu da današnji turisti tokom svog boravka na određenoj destinaciji žele da kombinuju više turističkih sadržaja. Primjetne su promjene u vrijednostima i stavovima turista, te tradicionalni oblici odmora poput boravka u hotelima sa pet zvjezdica na obali mora ostvaruju pad tražnje, a oblici „alternativnog“, nemasovnog turizma bilježe konstantan rast (Demirović i Veselinović, 2016). Đorđević-Milošević i Milovanović (2012) navode da je interes za etno/kulturni/zeleni turizam otvorili novo tržište za lokalno specifične proizvode i usluge što obezbjeđuje nove mogućnost za način života i ekonomske aktivnosti u ekonomski najzaostalijim ruralnim sredinama. To proizvode i usluge seoskih domaćinstava čini privlačnije turistima, koje privlači porijeklo i ambijent proizvodnje tih proizvoda, i omogućava njihovu prodaju na „pragu“ po višim cijenama, bez dodatnih transportnih i drugih zavisnih troškova. Pojava pandemije je takođe jedan broj turista „okrenula“ od velikih hotela prema smještajnim jedinicama gdje mogu da borave sami ili u manjim grupama.

U nekoliko dokumenata EU turizam se smatra potencijalno komplementarnom aktivnošću za lokalne zajednice, a posebno za poljoprivredna gazdinstva (Ivona, 2003) koja polazište ima u lokalnoj hrani. Agroturizam daje direktan doprinos održivom razvoju ruralnih područja kroz povećanje prihoda i zaposlenosti na poljoprivrednim gazdinstvima. Bitna je njegova uloga u sprečavanju depopulacije ruralnih područja, jer samozaposelni stanovnici ruralnih područja sa dovoljno prihoda gube motivaciju za njihovo napuštanje. Kako navode Grgić i Hadelan (2016) u kontekstu Hrvatske „agroturizam može biti spas za manja obiteljska gospodarstva“. Ammirato i Felicetti (2014), vide agroturističku farmu kao središte ruralne mreže, mjesto gdje poljoprivredno-prehrambeni proizvodi i turističke usluge zadovoljavaju tražnju potrošača za pronalaženje novih lokacija i priliku za nastavak daljnjih direktnih poslovnih kontakata između turista i drugih aktera u ruralnim zajednicama (npr. kupovina nekretnina ili nepoljoprivrednih proizvoda i usluga), odnosno povod da turisti dođu prvi put u neko mjesto i nastave tu dolaziti i sarađivati sa ljudima u toj ruralnoj zajednici. Saradnja između stanovnika jednog područja, onih koji

pružaju agroturističke usluge i onih koji pružaju neke druge usluge je ključna, a ova saradnja bi se u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa mogla podvesti pod međusobno povjerenje.

Materijal i metod

Osnovni istraživački metod korišten za ovu raspravu je logičko zaključivanje na bazi pregleda literature i situacione (SWOT) analize, uz korištenje metoda analitičke indukcije i sinteze i predstavljanje rezultata metodom modeliranja. Podaci i činjenice korištene u istraživanju prikupljeni su pregledom literature, knjiga, časopisa i web izvora. Istraživanje rezultira prijedlogom koncepta koji je dobra osnova za izradu i realizaciji jednog posebnog cjelovitog projekta, ali se predloženi koraci mogli preduzimati i pojedinačno.

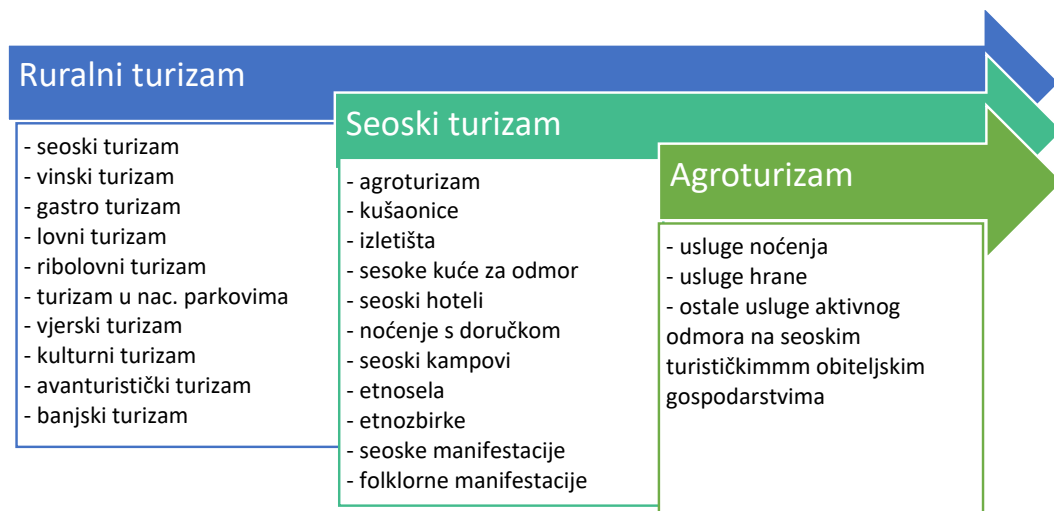
Rezultati

Dosta povratničkih porodica u Hrvatskoj vratilo se u Sjevernu Dalmaciju, Baniju i Slavoniju, na svoja ranija seoska imanja koja se nalaze u ruralnim područjima i najčešće imaju status porodičnih porodičnih gazdinstava (PPG) ili obiteljskih porodičnih gospodarstava (OPG), prema terminologiji koja se koristi u Hrvatskoj. Jedan od načina ekonomske reintegracije povratnika je njihovo samozapošljavanje, koje se najčešće dešava u poljoprivredi, s obzirom da je to i najjednostavniji način, jer povratnici posjeduju u vlasništvu resurse za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom. Starenje stanovništva jedna od važnih odlika stanovništva Sjeverne Dalmacije. Međutim, starije stanovništvo je nosilac znanja i iskustva u određenim poslovima i usmeni su prenosioi istorije, priča i legendi, koje se prenose generacijama unazad, a poznato je da su brojni turistički lokaliteti zasnovani upravo na usmenim pričama i legendama čiji autori u velikom broju slučajeva nisu poznati (Arsenović, 2018).

Značajan broj povratnika u Hrvatskoj vratio se u Dalmatinsku Zagoru koja je zaleđe turistički razvijenih i prepoznatljivih destinacija na obali Jadranskog mora. Pored morske obale tu je i nacionalni park Krka, ali i druge turističke atrakcije (planine, rijeke, vodopadi, manastiri). Sve više turista su pobornici aktivnog turizma (planiranarenje, biciklizam, rafting, kanjonjoning, paraglajding), a mjesto zadovoljavanja takvih želja i potreba je ruralno područje. Samim tim ruralna područja koja naseljavaju srpski povratnici predstavljaju potencijalno privlačne destinacije za dodatne turističke posjete stranih i domaćih turista koji borave na jadranskoj obali ili posjećuju nacionalne parkove. Dodana vrijednost za povratnička ruralna domaćinstva mogla bi se ostvariti kroz prodaju poljoprivrednih proizvoda u kombinaciji sa pružanjem turističkih usluga. Na osnovu pregleda literature može se konstatovati da do sada nisu rađena istraživanja stavova lokalnog stanovništva prema ruralnom turizmu na području Sjeverne Dalmacije (Blešić i Pivac, 2019).

Ruralni turizam agroturizam, zeleni turizam, seoskim turizam, ekoturizam, prirodni turizam, se često poistovjećuju, a ono što spaja ove oblike turizma jeste to što se odvija na ruralnim područjima (Galić i Vaško, 2019). Međutim, kada se uđe dublje u njihovu suštinu, između prethodnih oblika turizma postoje, nekada više, a nekada manje, jasna razgraničenja. Agroturizam predstavlja “simboličan odnos između turizma i poljoprivrede” (FAO, 2021), odnosno oblik turizma čije su aktivnosti usmjerene direktno na poljoprivredu i koristi jedinstvenu ponudu ruralnih poljoprivredno bogatih zajednica (Ecotourism World, 2020). Na taj način porodična poljoprivredna gazdinstva postaju turistička poljoprivredna gazdinstva, odnosno „turistička seoska obiteljsko gospodarstvo (TSOG)“, kako ih definiše Priručniku za bavljenje seoskim turizmom, hrvatskog Ministarstva turizma (Baćac, 2011). Prihvatajući polazni uslov da agroturizam mogu da nude isključivo poljoprivredna gazdinstva ona na taj način diversifikuju svoju djelatnosti i obezbjeđuju dodatne izvore prihoda, koji mogu i da nadmaše prihode od poljoprivrede. S obzirom da su nedovoljno prihodi često motiv za migracije iz ruralnog prostora i migracije iz zemlje, agro i seoski turizam mogu biti jedan od bitnih faktora zaustavljanja negativnih demografskih kretanja i revitalizacije ruralnih prostora. Agroturizam pruža priliku i za samozapošljavanje, te realizaciju poduzetničke inicijative adaptacijom, uređenjem i eksploatacijom seljačkog gospodarstva u turističke svrhe (Marušić, 2017). Prema Bršićić i sar. (2011) agroturističku djelatnost karakteriše uključenost cijele porodice u poslove vezane uz poljoprivredu, ali isto tako i uz ugostiteljsko-turističke poslove. Porodice najčešće nemaju jasno podijeljene poslove između članova, nego svi članovi u domaćinstvu međusobno pomažu jedni drugima, od djece do najstarijih.

Pojmovi ruralnog i agroturizma se često poistovjećuju, a njihova ponuda preklapa i nadopunjuje. Agroturizam se, u pravilu, smatra podskupom seoskog turizma, a seoski turizam podskupom ruralnog turizma. Sznajder i Prezborska (2004) navode devet grupa turističkih proizvoda koje svrstavaju i u ruralni i u agroturizam: (1) smještaj u ruralnom području/na farmama; (2) ishrana u ruralnim područjima/na farmama; (3) izvorni (pravi) agroturizam; (4) direktna prodaja ruralnih/ poljoprivrednih proizvoda; (5) etnografski događaji i doživljaji; (6) sportske aktivnosti u ruralnim područjima/na farmama; (7) terapija u ruralnim područjima/na farmama; (8) rekreacija u ruralnim područjima/na farmama; (9) zabava u ruralnim područjima/na farmama. Oni izvornim agroturizmom smatraju samo one turističke usluge koje se ne mogu obezbijediti izvan farme. O različitim pristupima u definisanju agroturizma pisali su i Arroyo i Barbieri (2013).

Slika 1. Odnos ruralnog, seoskog i agro turizma
(prilagođeno prema Baćac, 2011)

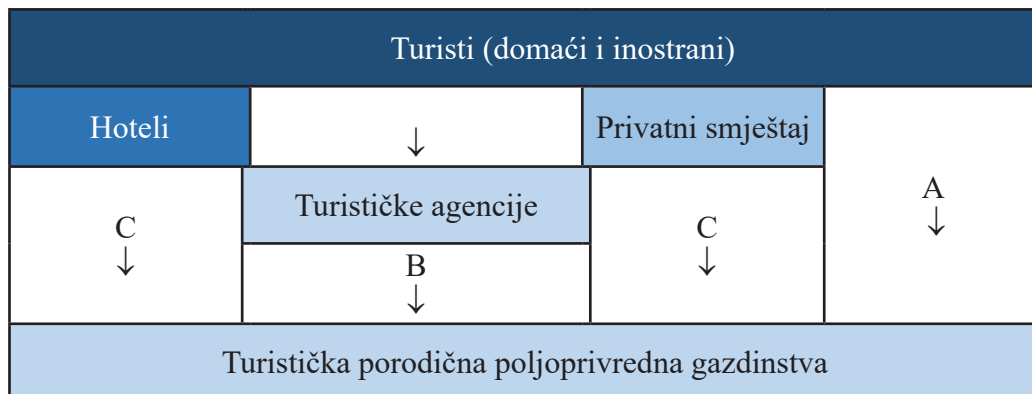
Motivi za dolazak turista na poljoprivredna gazdinstva su konzumiranje hrane izvorno proizvedene i pripremljene na tom gazdinstvu. Naravno da turisti preferiraju posebne, tradicionalne, načine pripremanja hrane, odnosno vrste jela koje ne mogu da naruče u restoranima. Prednost PPG je u tome što se hrane priprema od svježih sirovina, a turisti čak mogu da učestvuju u tom procesu. Motiv je konzumiranje hrane u posebnom ambijentu ruralne sredine, u objektima tradicionalne arhitekture i uz priče domaćina o istoriji i tradiciji posjećenih područja. U slučaju većih grupa, program može biti dopunjen muzičkim sadržajima (klape, gusle, folklorni nastupi). Individualni i porodični gosti mogu poželjeti da prenoće na gazdinstvu, kombinujući usluge konzumiranja hrane sa smještajem. Iz te baze (seoskog domaćinstva) oni mogu posjećivati okolne prirodne, kulturne, vjerske, rekreativne i druge atrakcije. Turisti koji posjete agroturističko gazdinstvo obično kupuju dodatne poljoprivredne proizvode ili proizvode kućne radinosti koje nose sa sobom. Svi ti proizvodi na taj način prodaju se po znatno višim cijenama u odnosu na klasičnu prodaju preko nekoliko posrednika. Izvor ostvarivanja prihoda može biti i sam ambijent poljoprivrednog gazdinstva, jer turisti preferiraju da vide i maze domaće životinje, da gledaju kako se izgrade pojedini radovi ili da i sami u tome učestvuju (da ima se obezbijedi kratka obuka npr. za pripremanje sira, vina, rakije, maslinovog ulja, hljeba, kobasica i sl.). Ili da uče da boćaju ili sviraju neki muzički instrument.

Iako u korištenju agroturističkih usluga prednjače inostrani turisti, sve je više i domaćih turista koji su zasićeni klasičnim, jednoličnim, turističkim sadržajima zbog čega žele da promjene način odmora ili da tokom odmora kombiuju više vido-va turizma i više turističkih sadržaja.

Slika 2. Pravci uključivanja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u pružanje usluga agroturizma

Jedna od kritičnih tačaka u modelu uključivanja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u pružanje turističkih usluga je njihovo povezivanje sa potencijalnim turistima, odnosno načini kako da turisti pronađu ta gazdinstva i dođu do njih. Pored korištenja digitalnih tehnologija i alata za direktnu promociju agroturističkih potencijala (pravac A), posrednici kod dovođenja turista u ruralna područja u zaleđu jadranske obale mogu biti turističke agencije (pravac B) i subjekti koji turistima prodaju druge turističke proizvode, prije svega hoteli i pružaoci usluga privatnog smještaja (pravac C), čija se atraktivnosti povećava kombinovanjem sa agroturizmom. Ovo naročito važi za područje Sjeverne Dalmacije, gdje veliki broj turista tradicionalno dolazi zbog kupanja i drugih sadržaja koje obezbjeđuju morska obala i otoci. Ovdje se javlja potreba uspostavljanja povjerenja i saradnje pružalaca primarne turističke ponude i pružalaca dodatne turističke ponude (povratnička poljoprivredna gazdinstva).

Slika 3. Model posredovanja u dovođenju turista na agroturistička poljoprivredna gazdinstva

Zašto bi turisti koji su smješteni u hotelim i privatnom smještaju na jadranskoj obali posjećivali porodična poljoprivredna gazdinstva u zaleđu Sjeverne Dalmacije? Neki od odgovora su:

- zbog smještaja na putu prema morskim turističkim destinacijama i u povratku;
- zbog konzumiranja, naročito tradicionalne, hrane i pića;
- zbog posjete autentičnom životnom i radnom ambijent;
- zbog učešće u obavljanju poljoprivrednih i zanatskih radova;
- zbog kupovine poljoprivrednih proizvoda u svježem ili prerađenom stanju;
- zbog kupovine proizvoda domaće radinosti napravljenih na PPG.

U nastavku je prikazana SWOT analiza mogućnosti uključivanja povratničkih PPG u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije.

Snage	Slabosti
– Tradicija bavljenja poljoprivredom; – Autentičan prirodni ambijent; – Nezaposlena radna snaga; – Pripadnost prepoznatljivima turističkim destinacijama;	– Starenje stanovništva; – Neorganizovanost ponude PPG-ova; – Nedorečeni turistički proizvodi; – Slaba promocija; – Nepoznavanje stranih jezika;
Šanse	Pretnje
– Blizina atraktivnih turističkih destinacija; – Povezivanje sa pružaocima drugih turističkih usluga; – Digitalizacija;	– Međuteničke tenzije i nepovjerenje; – Neorganizovanost; – Nedostatak programa i fondova za podršku unapređenju ponude;

Slika 4. SWOT analiza mogućnosti uključivanja povratničkih PPG u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije

Polazeći od pretpostavke da tražnja za uslugama agroturizma postoji, dalje istraživanje ide u pravcu identifikovanja šta je potrebno uraditi da se zadovolji tražnja, odnosno povežu tražnja i ponuda agroturističkih usluga. Da bi se učinio pomak u razvoju agroturizma na povratničkim porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima trebalo bi slijediti sljedeće korake:

- 1) Identifikovati PPG potencijalne pružaoce usluga agroturizma;
 - 2) Inventaristi resurse koje PPG posjeduju i njihovu ulogu u pružanju usluga agroturizma;
 - 3) Koncipirati turističke proizvode koje bi seoska TPPG mogla da pruže;
 - 4) Izvršiti dodatna ulaganja da se kompletiraju turistički proizvodi TPPG;
 - 5) Izvršiti obuku članova TPPG za pružanje turističkih usluga;
 - 6) Izvršiti promociju agroturističke ponude;
 - 7) Povezati agroturistička PPG sa pružaoциma drugih turističkih usluga (hoteli, turističke agencije, web sajtovi);
 - 8) Obezbijediti zajedničko pružanje logističkih usluga za PPG koja pružaju turističke usluge.
- (1) Nisu sva seoska gazdinstva sposobna i spremna da se bave pružanjem usluga agroturizma, tako da je prvi korak identifikovanje onih koji imaju mogućnosti i želju da pružaju tu vrstu usluga (uključujući i ona koja se već bave tom djelatnošću).
 - (2) Sljedeći korak je inventarizacija resursa za pružanje usluga agroturizma kojima zainteresovana PPG raspolažu, od smještajnih kapaciteta, preko poljoprivredne infrastrukture, do radne snage vješte i sposobne za pružanje pojedinih usluga (npr. kuhanje).
 - (3) Zavisno od identifikovanog broja pružalaca agroturističkih usluga treba koncipirati i tipizirati turističke proizvode (smještaj, hrana, zanatstvo, prodaja poljoprivrednih proizvoda) koji će predstavljati osnovu njihove zajedničke ponude. Kreativna ponuda može stvoriti novu dimenziju u turističkoj ponudi (Pivac i Blešić, 2019). Da bi se postigli bolji rezultati agroturizma (i uopšteno ruralnog turizma), potrebna je strategija zasnovana na valorizaciji regionalnog ekološkog, kulturnog i historijskog naslijeđa i valorizacija tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda (Ivona, 2003).
 - (4) Na većini TPPG će biti neophodna dodatna investiciona ulaganja u njihovo opremanje za pružanje turističkih usluga za čije pružanje su zainteresovani. Ukoliko se ta ulaganja o određenoj mjeri subvencionišu, broj onih koji će se odlučiti za investicije će biti veći. Generalno, čitav koncept razvoja agroturističkih usluga bi se mogao „upakovati“ u jedan projekat za koji bi se moglo obezbijediti sufinansiranje iz evropskih fondova.

- (5) Takođe, bilo bi nužno izvršiti obuke članova tih domaćinstava za pružanje turističkih usluga, unapređenje njihovih gastronomskih, komunikacionih i drugih vještina. Prema Bršić i sar. (2010) ljudi koji se bave agroturističkom aktivnošću moraju imati vrlo različita znanja kako bi mogli ispuniti uslove za pružanje agroturističkih usluga, zbog čega ljudski resursi imaju ključnu ulogu u razvoju agroturističke ponude. Kroz adekvatne i ciljano pripremljene treninge može se nadopuniti nedostatak specijalističkih znanja i te obuke trebaju biti dio razvoja kompletnog agroturističkog paketa.
- (6) Bitna aktivnost je promocija zajedničke agroturističke ponude. Primjera takve promocije ima u zemljama regiona i šire. Npr. promocija seoskih domaćinstava u Crnoj Gori (Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore (2021) ili promocija pružalac turističkih usluga u predjelu dinarskog masiva (Via Dinarica, 2021). Unapređenju promocije pogoduje masovni prelazak na korištenje digitalnih medija i ICT tehnologija u komunikaciji, što je znatno snizilo troškove promocije.
- (7) Ključna aktivnost mogla bi biti povezivanje pružalaca usluga agroturizma sa pružaocima drugih turističkih usluga u regionu Sjeverne Dalmacije i sa posrednicima u povezivanju pružalaca i korisnika turističkih usluga. Demirović i Veselinović (2017) skreću pažnju da se problemi u ruralnom turizmu koji doprinose smanjenju konkurentnosti ogledaju, između ostalog, i u postojanju jake konkurencije umjesto saradnje među ponuđačima turističkih proizvoda i usluga u ruralnim prostorima. Ammirato i Felicetti (2014) naglašavaju potrebu uspostavljanja mreže institucija u koje zajednički učestvuju u pružanju usluga agroturizma, a u kojima su pored farmi (PPG) učestvuju i turističke agencije, javne institucije, lokalna radna snaga, prodavnice, restorani, zanatlije, tereni za sportske i rekreativne aktivnosti i prevoznici. S obzirom na istorijsko naslijeđe iz početka devedesetih godina prošlog vijeka, pretpostavka za ulazak zajednički u agroturistički projekat osoba različite nacionalnosti nužni su uspješan i stalan međunacionalni dijalog i saradnja.
- (8) Problem pojedinačnim PPG-ovima mogu biti i logističke usluge kao što su knjigovodstvo, finansije, bukiranje, nabavka namirnica, pranje posteljine i sl. Nedovoljni kapaciteti i nedovoljna podrška ruralnom turizmu ukazuju na neophodnost uspostavljanja servisnih centara za razvoj ljudskih resursa, kao i pratećih struktura za podršku, kako bi se omogućio razvoj kapaciteta ljudskih resursa u ruralnom turizmu (Đorđević-Milošević i Milovanović, 2012).

U rješavanju pojedinih koraka i njihovom objedinjavanju u agroturistički paket, kao i integrisanju agroturizma u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije, korisno je angažovati eksperte, koji će uraditi potrebne analize i iskoristiti dobre prakse

iz drugih regiona prilagođene lokalnim uslovima. U realizaciji ideje ekspanzije agroturističkih usluga koristan je Priručnik za bavljenje seoskim turizmom (Baćac, 2011), korak po korak od ideje do uspješnog poslovanja, koje je pripremiло Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, naročito u pogledu savjeta oko uređenja turističkih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, organizacije usluga i registracije. Sličan priručnik dostupan je i u izdanju Turističke organizacije Vojvodine (2015). Korisne sugestije daju i Grgić i Hadelan (2016), a pojedine primjere dobre prakse OECD (2016).

Primjeri dobre prakse

Via Dinarica je mreža planinskih staza u Dinarskim Alpima. Via Dinarica je ujedno i projekat koji finansira unapređenje turističke infrastrukture i kapaciteta, a proteže se na šest država i jednu teritoriju: Slovenija, Hrvatska, BiH, Crna Gora, Srbija, Kosovo i Albanija. Kroz Sjevernu Dalmaciju prolaze dvije staze, tzv. plava i bijela. Na web stranici Via Dinarica besplatno se promoviše i ponuda ruralnog i agroturizma, ali je područje Dalmacije zastupljeno sa svega tri objekta, dok je u BiH predstavljena daleko brojnija i raznovrsnija ponuda.

EU4Business je projekat IPA programa predpristupne pomoći koji se realizuje na području Bosne i Hercegovine u okviru kojega je 20 miliona EUR alocirano za podršku razvoju turizma u BiH. Posredstvom tog programa finansiran je i projekat “Poljoprivreda i agroturizam kao šansa za posao”.

U okviru ERASMUS programa finansiranog od strane EU realizovan je LANDS (Linking Agriculture and Tourism) projekat u okviru kojega je održan niz treninga iz domena agroturizma i proizvedeni su materijali za obuku koji su dostupni na web stranici tog projekta i besplatni za dalje korištenje.

Zaključak

Jedan dio srpskih povratnika vratio se u Sjevernu Dalmaciju, a značajan broj ih živi u ruralnim područjima i bavi se poljoprivredom. S obzirom na obim poljoprivrednih aktivnosti, prihodi od poljoprivrede su mali i povratničkim seoskim gazdinstvima obezbjeđuju male prihode. Prilika za ostvarivanje dodatnih prihoda je pružanje usluga agroturizma od strane seoskih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Razvoju agroturizma pogoduje i činjenica da Sjeverna Dalmacija, odnosno njen dio na jadranskoj obali, ima razvijen morski turizam i agroturizam može biti uspješna dopuna postojeće turističke ponude. Da bi se agroturizam razvio (jer on u određenim oblicima već postoji) i integrisao u postojeću turističku ponudu neophodno je preduzeti određene aktivnosti od kojih većina zahtjeva dodatne ljudske i finansijske resurse, zbog čega bi bilo svrsishodno sve te aktivnosti objediniti u jedan integralni projekat koji bi imao poseban izvor finansiranja i organizacionu

strukturu. Međutim, i bez tog projekta, sa postojećim resursima može se unaprijediti ponuda agroturizma u Sjevernoj Dalmaciji i u nju uključiti više seoskih poljoprivrednih gazdinstava, što bi potpomoglo ekonomsku reintegraciju povratnika.

Summary: Social inclusion and access to employment remain challenges for Serb returnees in Croatia. Returnee settlements are located in the hinterland of touristic destinations on the Adriatic coastline where are mostly accommodated foreign tourists who have created touristic awareness and need to combine different touristic facilities during their stay on the primary touristic destination. In addition to them, there are more and more tourists who decide to spend their weekends and holidays primarily in rural areas, which favours the development of agritourism. In this context, agritourism, integrated in the offer of rural tourism, can be a successful supplement of the basic offer to tourists staying on the coastline or particular touristic product, and for returnee family agricultural households the provision of touristic services can be good source of basic or additional income. Agritourism is already present to a certain extent in touristic offer of North Dalmatia, and in order to be further developed and returning Serb population to a great extent involve in the provision of this type of services, necessary preconditions are interethnic dialogue and reconciliation. All participants in the project of development agritourism in Northern Dalmatia would benefit economically from this cooperation, so it would be an example of a “win-win” combination in which each participant gains something and loses nothing.

Keywords: agrotourism, returnee family agricultural households, North Dalmatia.

Literatura

1. Ammirato, Salvatore, Felicetti, Alberto Michele (2014). (The Agritourism as a Means of Sustainable Development for Rural Communities: A Research from the Field. *International Journal of Interdisciplinary Environmental Studies*, Vol. 8(1), 17-29. <https://doi.org/10.18848/2329-1621/CGP/v08i01/53305>
2. Arsović Daniela (2018). Demografski razvoj i perspektiva stanovništva Sjeverne Dalmacije, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suranju, i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
3. Arsović Daniela (2020). Demografske promjene stanovništva srpske nacionalne pripadnosti u Hrvatskoj, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suranju, i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić,
4. Baćac Robert (2011). Priručnik za bavljenje seoskim turizmom - Korak po korak od ideje do uspješnog biznisa, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
5. Blešić Ivana, Pivac Tatjana (2019). Mogućnosti za razvoj kreativnog turizma u ruralnim područjima Bukovice, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
6. Blešić Ivana, Pivac Tatjana (2019), Značaj istraživanja stavova lokalnog stanovništva za razvoj ruralnog turizma u Sjevernoj Dalmaciji, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi, izbjeglištvo, ideologije kao faktor izgradnje identiteta“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad – Golubić.
7. Bršić Kristina, Franić Ramona, Ružić Drago (2010). Zašto agroturizma – mišljenje vlasnika. *Journal of Central European Agriculture*, Vol. 11, No. 1, 31-42.
8. Demirović Dunja, Janko Veselinović (2016). Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primjeru Golubića (Obrovačkog), zbornik radova naučnog skupa „Izbeglice, povratnici i prognanici – izazovi za savremenu Evropu i Zapadni Balkan“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
9. Demirović Dunja, Veselinović Janko (2017). Značaj vjerskih objekata za razvoj turizma u Obrovačkom kraju (Hrvatska), zbornik radova naučnog skupa „Hrvatsko-srpski odnosi, identitet i ekonomija u 21. veku“, zbornik radova naučnog skupa “Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje”, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sada – Golubić,

10. Đorđević-Milošević Suzana, Milovanović Jelena (2012), Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja; Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji, Fakultet za primjenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum, Beograd-Vršac-Budimpešta.
11. Ecotourism World (2020). What is Agritourism, dostupno na <https://ecotourism-world.com/what-is-agritourism/> (pristupljeno 15.08.2021.).
12. Evropska unija (2021). Projekat Poljoprivreda i agroturizam kao šansa za posao, dostupno na <https://kartazaposao.com/o-projektu/> (pristupljeno 15.08.2021.).
13. Evropska unija (2021). LANDS (Linking Agriculture and Tourism) dostupno na <https://www.landsproject.net/downloads/> (pristupljeno 15.08.2021.).
14. FAO (2021). Agro-ecotourism to further sustain rural areas, dostupno na <http://www.fao.org/3/y5558e/y5558e02.htm> (pristupljeno 15.08.2021.).
15. Galić Miloš, Željko Vaško (2020). Razvoj ruranog turizma i sjeverozapadnoj BiH na primjeru lokaliteta Pecka, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi, izbjeglištvo, ideologije kao faktor izgradnje identiteta“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Goublić.
16. Grgić Ivo, Hadelan Lari (2016). Agroturizam – budućnosti i prilika, Mali gospodarski savjetnik, 40-51.
17. Ivona Antoinetta (2003). Farm tourism and rural development. A successful combination? A local experience. Proceedings of the Conference the Cultural Turn in Geography, 18-20 September 2003, Gorizia, Italy.
18. Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore (2021). Seoska domaćinstva u Crnoj Gori, brošura, dostupna na <https://see.montenegro.travel/dokumenti/seoska-domacinstva-u-crnoj-gori.pdf> (pristupljeno 15.08.2021.).
19. Marušić Michaela (2017). Utjecaj agroturizma na socio-ekonomski razvoj Primorsko-goranske županije, *Agroeconomia Croatica*, Vol. 7, Broj 1, 109-116.
20. OECD (2016). Global Relation Policy Handbook: Fostering Tourism Competitiveness in Southeast Europe.
21. Rašić Ivana (2019). Turizam, Sektorske analize, godina 8, broj 72, Ekonomski institut, Zagreb.
22. Sznajder Michal, Przeborska Lucyna (2004). Identification of rural and agri-tourism products and services. *Rocz. AR Pozn.* CCCLIX, Ekon. 3: 165-177.
23. Turistička organizacija Vojvodine (2015). Priručnik za seoski turizam.
24. UNHCR Hrvatska (2021). Dostupno na <https://www.unhcr.org/hr/gdje-radi-mo/povratak-pripadnika-srpske-nacionalne-manjine-u-hrvatsku> (pristupljeno 15.08.2021.).
25. Via Dinarica web stranica (2021), dostupno na <https://www.viadinarica.com/index.php/en/> (pristupljeno 15.08.2021.).

26. Arroyo Gil Claudia, Barbieri Carla (2013). Defining agritourism: A comparative study of stakeholders' perceptions in Missouri and North Carolina. *Tourism Management*, 37(2013), 39-47.

Ivana Blešić
Snežana Besermenji

338.48-51 (497.5)

POTENCIJALI RAZVOJA AVANTURISTIČKOG TURIZMA U SEVERNOJ DALMACIJI

Abstrakt. Savremeni trendovi u turističkoj potražnji podrazumevaju pomak od pasivnog odmora, uz minimum aktivnosti na destinaciji, ka aktivnom odmoru koji je ispunjen različitim aktivnostima. Avanturistički turizam je aktivnost koja se uglavnom odvija na destinacijama sa netaknutom prirodom ili u okruženju prirodnih lepota, a njegove ključne osobine su želja za kretanjem, neizvesnost, rizik i izazov. Ekološka očuvanost, raznovrsnost i lepota krajolika su elementi ponude koji Severnu Dalmaciju izdvajaju kao turističku destinaciju sa dobrim potencijalima za razvoj avanturističkog turizma. U radu je stavljen akcenat na tipologiju i teorijske pristupe definisanju avanturističkog turizma sa ciljem generisanja novih trendova i mogućnosti razvoja ovog oblika selektivne turističke ponude u Severnoj Dalmaciji.

Ključne reči: selektivni oblici turizma, avanturistički turizam, Severna Dalmacija

Uvod

Istorija avanturističkog turizma može se posmatrati analizom pojedinih vidova aktivnosti, poput lova, koji je prisutan od nastanka ljudske vrste, preko trgovine, hodočašća i brojnih drugih aktivnosti, od kojih su neki tokom vremena nestali, a drugi evoluirali u novu vrstu turizma². Ljudi se avanturističkim putovanjima bave stotinama godina, kao što su pustolovna istraživanja Marka Pola, kapetana Džejmsa Kuka ili Ernesta Šekltona koja su imala prvenstveno naučne, geografske ili kolonijalne motive. Međutim, komercijalno avanturističko putovanje relativno je nova pojava u kojoj putnici uz podršku stručnih vodiča i niza tehničke opreme istražuju “skrivenne” prirodne i kulturne vrednosti pojedinih destinacija³. Savremeni način života, gradska sredina, saobraćaj i stres doveli su do udaljavanja čoveka od prirode i njenih pogodnosti. Boravak u prirodi i rekreacija pomažu čoveku da olakša upravo ove poteškoće dok u njemu jača potreba za povratkom i upoznavanjem s prirodom. Posebno mesto ovde zauzima avantura, odnosno želja turista za uzbuđenjima, otkrićima nepoznatog u prirodi, savladavanju i upoznavanju prirodnih prepreka, učestvovanju u sportsko-turističkim takmičenjima i slično⁴. Ovakvi trendovi stvorili su mnogostruke turističke efekte koji se ogledaju u specijalizovanim aranžmanima i turističkim agencijama namenjenim ovom obliku turizma. Pored toga, pojavljuju se specijalizovani časopisi, oprema, uređaji, itd.

Tako se pojavio avanturistički turizam kao novi oblik turizma i trend zasnovan na rekreaciji, putovanju, prirodnom okruženju i avanturi. Ovaj oblik turizma postao je veoma brzo izuzetno popularan, pre svega jer pozitivno utiče na ljude (fizičko i psihičko stanje), okolinu i prirodu, ali i ekonomski rast (velika potrošnja na smeštaj, hranu, usluge na lokalitetima)⁵. Prema istraživanju “2017 Virtuoso Luxe Report”, svetske mreže luksuznih turističkih agencija, avanturistički turizam je visoko na popisu želja prilikom putovanja. Isto istraživanje pokazuje da se Hrvatska izuzetno visoko kotira kao zemlja za pustolovna istraživanja i avanturistička putovanja⁶.

Avanturistički turizam

Avanturistički turizam je jedinstven oblik turizma zasnovan na avanturi i riziku a sadrži bar dva od sledeća tri elementa: fizičku aktivnost, prirodno okruženje i želju za upoznavanjem kulturnog nasleđa novih destinacija⁷. Definicije avanturističkog turizma variraju od autora do autora. Pojedini autori ga definišu kao putovanje koje nas ostavlja „oduševljenim i možda uplašenim, ali ne stvarno ugroženim”⁸, “putovanje u neobičnu, egzotičnu i udaljenu divljinu”⁹ ili “potragu za uzbuđenjem”¹⁰. Pregled definicija avanturističkog turizma u stručnoj i naučnoj literaturi prikazan je u Tabeli 1 koja je modifikovana i dopunjena na osnovu pregleda relevantne literature^{7,8,9,10,11}.

5 Pivac, T., Dragin, A., Dragičević, V., Vasiljević, V. (2016): Selektivni oblici turizma - primeri dobre prakse u svetu i stanje u Republici Srbiji. Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad

6 <https://www.cimerfraj.hr/ideje/adrenalinski-turizam>

7 Khatri, I. (2018): New Trends in Adventure Tourism: A Lesson from 6th International Adventure Conference, 30th January-2nd February 2018, Segovia, Spain. *Journal of Tourism & Adventure*, 1(1):106-114.

8 Cater, C.I. (2006): Playing with risk? Participant perceptions of risk and management implications in adventure tourism. *Tourism Management*, 27(2):317-325.

9 Kane, M.J., Tucker, H. (2004): Adventure tourism: The freedom to play with reality. *Tourist Studies*, 4(3): 217-234.

10 Standeven J, DeKnop P. (1999): Sport tourism. Edwards Bros, United States of America.

11 Stipanović, C., Rudan, E., Zubović, V. (2019): Development concept of adventure tourism for the purposes of destination competitiveness. 9th International Scientific Conference “Tourism, Innovations and Entrepreneurship - TIE 2019, 26th -27th September 2019, Poreč, Croatia, 163-186.

Tabela 1. Definicije avanturističkog turizma

Br.	Godina	Izvor	Definicija
1	1978	Meier, J.	Fizička opasnost
2	1986	Martin P., Priest, S.	Međusobni odnos kompetentnosti i rizika
3	1992	Weiler, B., Hall, C.M.	Elementi rizika čiji ishodi zavise od učesnika, okolnosti i upravljanja turističkim iskustvom
4	1996	Sung, H., Alastair M., O'Leary, J.	Uključivanje u iskustvo kroz učešće u akciji
5	1997	Walle, A. H.	Očekivane nagrade, uzbuđenje i stimulacija, odvajanje i bekstvo
6	1999	Standeven J, DeKnop P	Potruga za uzbuđenjem
7	2001	Millington, K., Locke, T., Locke, A.	Putovanje u neobičnu, egzotičnu i udaljenu divljinu
8	2001	Čavlek, N. and Vukonić, B.	Doživljavanje nečeg novog, nepoznatog i opasnog
9	2001	Weber, K.	Izloženost osobe nepoznatom, što predstavlja rizik i izazov
10	2006	Cater, C.	Iskustvo koje nas ostavlja oduševljenim i možda uplašenim, ali ne stvarno ugroženim
11	2006	Buckley, R.	Uzbudljiva aktivnost na otvorenom, kombinacija sporta i turizma, prirodni tereni, specijalizovana oprema
12	2009	Williams, P. and Soutar, G. N.	Složena mešavina funkcionalne, objektivne i opipljive komponente (npr. putovanje, ishrana) sa subjektivnom, emocionalnom i hedonskom komponentom
13	2012	Brymer, E. and Schweitzer, R.	Intenzivan strah
14	2013	Adventure Travel Trade Association	Istraživanje prožeto rizikom, specijalne veštine, fizički napor
15	2013	Ewert, A. and Jamieson, L.	Predanost, odgovornost i igra
16	2013	McKay, T.	Upravljanje rizikom
17	2013	Cater, C.	Specifične veštine i elementi u turističkoj aktivnosti

18	2014	UNWTO	Fizička aktivnost, prirodno okruženje, kulturne vrednosti destinacije
19	2015	Greenland's National Tourist Council	Interakcija sa prirodom, fizičke aktivnosti, kulturna razmena, mentalni stav
20	2018	Ministry of Tourism, Institute for Tourism, Croatia	Fizička aktivnost, kulturna razmena, aktivnosti na otvorenom, stvarni ili prepoznati rizik, fizički i mentalni naponi
21	2019	Hanna, P., Wijesinghe, S., Paliatsos, I. et al.	Aktivnosti na otvorenom, oblik održivog turizma
22	2019	Houge Mackenzie, S. and Hodge, K.	Samoinicijativna aktivnost, fizičke aktivnosti u prirodi, pojačane telesne senzacije, razvojne veštine, uočeni i objektivni rizici
23	2020	Huddart, D. and Stott, T.	Fizička aktivnost, prirodno okruženje, kulturno nasleđe

Izvor: modifikovano i dopunjeno⁷⁻¹¹

Globalno tržište avanturističkog turizma procijenjeno je na 586,3 milijarde dolara u 2018. godini, a predviđa se da će 2026. dosegnuti 1626,7 milijardi dolara. Turizam je do pojave pandemije virusa COVID-19 bio jedan od najunosnijih sektora na globalnom nivou, dok je avanturistički turizam jedan od njegovih najbrže rastućih segmenata. Avanturistički turizam zasnovan je na pogodnostima destinacije koje povećavaju posećenost, dužinu boravka, prosečnu potrošnju i ponovljene posete, čime se podstiču rast tržišta i prihodi od turizma. Analiza tipologije i oblika avanturističkog turizma olakšava bolje razumevanje današnjih trendova u ovoj vrsti turizma. U okviru stručne literature razvijeni su pojmovi „tvrđi“ i „meki“ avanturistički turizam. Na osnovu mesta na kojem se izvode aktivnosti, deli se na: kopnene, vodene i vazdušne aktivnosti. Prema tipu putnika tržište je segmentirano na: solo putnike, prijatelje/grupu, parove i porodicu. Prema starosnoj grupi, kategorisano je na putnike putnike koji pripadaju sledećim starosnim grupama: ispod 30 godina, 30–41, 42–49 i 50 godina i više¹². Pregled tipova avanturističkih aktivnosti prikazan je u Tabeli 2. Pojedine aktivnosti, kao što su: treking, skijanje, snoubording, rafting ili kajakarenje, mogu se svrstati u obe grupe (tvrde ili meke), u zavisnosti od karakteristika terena, nagiba staza, vremenskih uslova, nagiba rečnog korita, vodostaja i dr.

12 <https://www.marketresearch.com/Allied-Market-Research-v4029/Adventure-Tourism-Type-Hard-Soft-12863327/>

Tabela 2. Podela avanturističkih aktivnosti na “tvrde” i “meke”

“Tvrde” avanturističke aktivnosti	“Meke” avanturističke aktivnosti
Slobodno penjanje - disciplina, odnosno način penjanja u sportsko-penjačkim i alpinističkim aktivnostima. Osnovna karakteristika slobodnog penjanja je što u njemu nije dozvoljeno korišćenje pomoćne opreme, već se koristi vlastita snaga i spretnost, a oprema služi isključivo za osiguravanje od padova.	Treking (Trekking) - višednevno avanturističko putovanje pešice, odnosno hodanje kroz netaknutu prirodu i divljinu, gde uobičajena prevozna sredstva nisu dostupna.
Bandži džamping (Bungee jumping) – veoma popularna aktivnost koja uključuje skakanje u ponor sa nogama vezanim za elastično užje. Ovde nije potrebna posebna fizička predispozicija ili veština, nego isključivo hrabrost.	Planinarenje - aktivnosti direktno i indirektno vezane za kretanje i boravak u planinskim područjima.
Brdski biciklizam - vožnja posebno dizajniranim terenskim biciklom (brdski bicikl, eng. mountain bike) izvan izgrađenih saobraćajnica i staza.	Biciklizam podrazumeva laganu vožnju, uz mogućnost razgledanja i druženja s lokalnom zajednicom.
Kanjoning - prolazak kroz nepristupačne, duboke, strme kanjone uz korišćenje različitih tehnika koje mogu uključivati hodanje, penjanje, skakanje, plivanje i/ili ronjenje itd.	Orijentiring ili orijentaciono kretanje je aktivnost u kome učesnik dobija kartu na kojoj su obeležena mesta koja on uz pomoć kompasa treba za što kraće vreme da pronađe po redosledu zadatom na karti. Tokom trke učesnici se suočavaju sa raznim preprekama na terenu (potoci, reke, stenovito područje itd.)
Alpinizam je penjanje po neoznačenim i neosiguranim planinskim predelima i strmim stenama, pri čemu se za osiguranje i napredovanje upotrebljava alpinistička oprema i tehnika. Alpinisti se penju znatno težim stranama i smerovima da bi dosegli željeni vrh.	Rafting - spuštanje čamcima niz „divlje“ reke. U većini slučajeva čamac ima i kormilara („skipera“), koji sedi na krmi i veslom, upravlja i navodi čamac kroz rečne brzake. Nivo rizika ove aktivnosti zavisi od vodostaja, nagiba terena, suženja, prepreka, itd.
Paraglajding ili padobransko jedrenje jedan je od poznatijih i najmlađih sportova u vazduhu, nastao tako što su planinari i alpinisti tražili najjednostavniji i najlakši način za spuštanje u dolinu nakon teških uspona.	Kajakarenje – vožnja kajakom, malim čamcem koji se pokreće posebnim veslom sa dve lopatice.
Skakanje padobranom je sport koji podrazumeva iskakanje iz aviona, balona ili helikoptera i prizemljenje pomoću padobrana.	Kanuig - vožnja kanuom, malim čamcem koji se pokreće ljudskom snagom u kojem veslač (ili više njih) koristi veslo s jednom lopaticom.
Jedrenje na dasci je površinski vođeni sport koji kombinuje elemente surfovanja i jedrenja.	Skijanje - kretanje snežnim površinama upotrebom skija.

Ronjenje na dah je vršenje bilo koje od vodenih aktivnosti koja se odvija prilikom zadržavanja daha ili bilo koja od raznih vodenih disciplina, u kojoj ronionci pokušavaju ostati što je moguće duže bez pomoći podvodnih aparata za disanje.	Snoubording - zimski sport/rekreacija u kojem učesnici stoje na dasci. Skijanje i snoubording u zavisnosti od nagiba i težine staza mogu biti i "tvrde" avanturističke aktivnosti.
Skijanje na vodi je sport u kojem se savladava kretanje na vodi uz pomoć glisera i skija uz obavljanje različitih zadataka/ciljeva, odnosno akrobacija. U skijanju na vodi razlikuje se nekoliko takmičarskih disciplina: klasično skijanje, slalom i skokovi.	Jedrenje je vještina upravljanja jedrilicom, tj. plovilom na vodi pokretanog isključivo snagom vetra.
Kajtsurfing je relativno novi ekstremni vodeni sport u kojem vozač (popularno nazvan „kajter“) upravlja zmajem („kajtom“) koji mu služi kao jedro kako bi uz pomoć snage vetra glisirao na dasci.	Džip safari je turistički izlet koji uključuje vožnju i razgledanje prirodnih predela i životinjskog sveta, ali i zaustavljanje na određenim tačkama gde vodič pruža informacije o prirodnoj i kulturnoj baštini kraja.
Skijanje na pustinjским dinama je novi oblik skijanja u kojem skijaš vozi skije po peščanim dinama, koristeći skijaške štapove, kao kod skijanja na snegu.	Posmatranje ptica podrazumeva opažanje i proučavanje ptica golim okom ili uz pomoć optičke i fotografske opreme.
Zipline - aktivnost koja obuhvata spuštanje niz čelično uže uz osiguranje pojasom. Uže je postavljeno na nizbrdici različitih dubina i nagiba. Zipline omogućava kretanje kosim užetom uz pomoć gravitacije od vrha do dna.	Peintbol (Paintball) je igra u kojoj se učesnici takmiče s ciljem izbacivanja jednog ili više protivnika, gađajući i označavajući ih kuglicama koje sadrže boju iz specijalnih peintbol pušaka.
Speleologija (Caving) - istraživanje pećina, jama, ponora i drugih podzemnih speleoloških objekata. U zavisnosti od težine samog lokaliteta ova aktivnost može spadati i u „meke“ avanturističke aktivnosti.	Ronjenje s bocama je ronjenje s opremom za disanje pod vodom. Osnovna oprema koja se koristi u ronjenju s bocom su maska i peraja. Ovde je izuzetno bitna obuka koja se vrši u bazenu ili plitkoj vodi i može imati više nivoa.

Izvor: modifikovano i dopunjeno¹³⁻²⁰

13 Pivac, T., Dragin, A., Dragičević, V., Vasiljević, V. (2016): Selektivni oblici turizma - primeri dobre prakse u svetu i stanje u Republici Srbiji. Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad

14 Stipanović, C., Rudan, E., Zubović, V. (2019): Development concept of adventure tourism for the purposes of destination competitiveness. 9th International Scientific Conference "Tourism, Innovations and Entrepreneurship - TIE 2019, 26th -27th September 2019, Poreč, Croatia, 163-186.

15 Khatri, I. (2018): New Trends in Adventure Tourism: A Lesson from 6th International Adventure Conference, 30th January-2nd February 2018, Segovia, Spain. Journal of Tourism & Adventure, 1(1):106-114.

16 Granić, A. (2018): Adrenalinski parkovi kao dio turističke ponude Hrvatske. Završni rad. Veleučilište u Karlovcu, Karlovac.

17 Đapić, N. (2013): Razvojne mogućnosti pustolovnog turizma Splitsko-dalmatinske županije. Završni rad, Ekonomski Fakultet Split, Sveučilište u Splitu.

18 <https://www.tripsavvy.com/types-of-adventure-travel-34304>

19 <https://tourismnotes.com/adventure-tourism/>

20 https://www.slleisureandculture.co.uk/info/118/types_of_adventure_activities

Potencijali razvoja avanturističkog turizma u Severnoj Dalmaciji

Severni deo Dalmacije obuhvata oblasti Bukovice i Ravnih kotara. To je područje koje omeđuju dve reke - Zrmanja i Krka. Ravni kotari su nizijsko, primorsko i relativno plodno područje omeđeno sa severa Novigradskim morem i Bukovicom, a s juga Zadarskim priobaljem i Jadranskim morem. Na severu Ravnih kotara uzdiže se kraška zaravan Bukovica s izraženim masivom Orljaka, koju dalje prema kontinentu zatvara masiv Velebita. Bukovica je krševit kraj u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Na severu je omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem, a na istoku i jugoistoku rekom Krkom¹. Povoljan tursitičko-geografski položaj, živopisan krajolik i atraktivni prirodni resursi dovoljne su predispozicije za razvoj avanturističkog turizma. Pod atraktivnošću prirodnih resursa podrazumeva se privlačnost velikog broja prirodnih elemenata koji zbog svojih specifičnosti omogućavaju turistima zadovoljavanje rekreativnih, društvenih i kulturnih potreba. Severna Dalmacija skriva bezbroj krajolika gdje se može uživati u različitim avanturama. Rafting i kajakarenje najpopularniji su na atraktivnim i za to pogodnim lokacijama na reci Zrmanji i Krki. Savršeno kristalna voda i spektakularni kanjoni s veličanstvenim vodopadima postavili su doline reka Zrmanje i Krupe u društvo najljepših u Evropi²². Pored toga, kanjon Krupe ima izuzetne uslove za organizovanje trekinga, zahtevnijeg planinarenja na duže, nepredvidive rute koje obično sadrži još neke ključne elemente kao što su: oprema za kampovanje, obavezna oprema za preživljavanje kao i osnovni lekovi i prva pomoć²³.

U ponudi Turističke organizacije Obrovca su različite staze za pešačenje, od laganih do teških i zahtevnih. Od 16 obeleženih staza za pešačenje sedam su ocenjene kao lake, pet umerene težine i četiri zahtevne. Dužine staza su različite, od 2.6 km do 17.6 km, a usponi koje je potrebno savladati su od onih veoma laganih do zahtevnih koji dosežu do 1183m nv. Na Slici 1 predstavljena je staza “*Od reke i ljubavi – Kudin most*”, koja spada u staze umerene težine (dužina staze 3.9 km, trajanje 1:26 sata, uspon 222 m), dok Slika 2 prikazuje zahtevnu stazu “*Od reke i ljubavi – Vratolum*” (dužina staze 7 km, trajanje 2:26 sata, uspon 357 m)²⁴.

21 Bukovica i Ravni kotari -Vodič kroz kulturnu baštinu, 2013. Sveučilište u Zagrebu, ISBN 978-953-6002-70-2, dostupno na: http://www.kulajankovica.hr/kula3/appendix/pdf/bukovica_i_ravni_kotari.pdf.

22 <https://raftrek.com/tour/zrmanja-rafting/>

23 <https://raftrek.com/tour/treking-krupa/>

Slika 1. Trail staza “Od reke i ljubavi – Kudin most”

zvor: ²⁴

Staza “Od reke i ljubavi – Kudin most” vodi u dno kanjona Krupe starim kolnim putem. Uz reku preovladava idilično okruženje dok je uspon klasičan kameniti put.

²⁴ <https://www.zadar.hr/hr/dozivljaji/priroda-i-pustolovine/pjesacki-izleti#bm=osm%3Asummer&cat=Wandern-main,Planinarska%20staza&filter=r-fullyTranslatedLangus-,sb-sortedBy-0&ipd=43963635&z=9,15.53741,44.14083>

Slika 2. Trail staza “Od reke i ljubavi – Vratolum”

Izvor: ²⁵

25 <https://www.zadar.hr/hr/dozivljaji/priroda-i-pustolovine/pjesackiizleti#bm=osm%3Asuer&cat=Wandern-main,Planinarska%20staza&filter=r-fullyTranslatedLangus-,sb-sortedBy0&ipd=43963634&zc=7,19.17609,43.93113>

Staza vodi lepom kamenitom stazom na dno Kanjona gde teren postaje blaži. Uspón po Vratolomu je strm a teren ponovno postaje više kamenit i klizav. Staza vodi do kanjona reke Krupe i njenog ušća u Zrmanju, kao i najveći vodopad na Zrmanji - Veliki Buk.

Pored navedenih staza Nacionalni park Paklenica, kao najposjećenije mesto za planinarenje u Hrvatskoj, sadrži čak 590 označenih penjačkih deonica različitih dužina i nivoa zahtevnosti. Najpoznatija stena za penjanje u Paklenici je Anića kuk – najveća stena u Hrvatskoj. Na njoj je označen niz raznih smerova. Penjanje smerovima bez opreme i pomagala, dužine do 350 metara, savetuje se od proleća do kasne jeseni. Na planinama i uzvišenjima postoje uslovi za razvoj brdskog biciklizma sa težim usponima i adrenalinskim spustovima. Putovanja biciklom moguća su na svim područjima. Pružaju neverovatnu raznolikost krajolika od kanjona bistrih reka do staza kroz kraške terene²⁶. U turističkoj ponudi grada Obrovca je više različitih biciklističkih ruta za različite tržišne segmente (drumski, brdski biciklizam i staze namenjene za porodičnu rekreaciju)²⁷. U okviru Parka prirode Velebit nalazi se veoma zahtevna biciklistička staza sa kumulativnim usponom od preko 2000 m i spustom od 2784 m. Ova staza zahteva optimalnu fizičku spremu i biciklističko iskustvo. Povoljni klimatski uslovi idealni su za aktivnosti poput paraglajdinga i kajtsurfinga, što su prepoznali inostrani turisti koji sve više dolaze. Pored navedenih oblika avanturističkog turizma, prisutan je i Velebit foto safari – jednodnevni izlet terenskim vozilima južnim Velebitom kao i bandži džamping s Masleničkog mosta. Posebne uslove za posmatranje ptica ima Park prirode Vransko jezero. Uz planinske staze, park poseduje ornitološki rezervat u kojem se, pored mnogih drugih, može videti i zaštićena vrsta ptica vranac. Zadarsko priobalje pruža mogućnost upražnjavanja svih oblika avanturističkih aktivnosti na vodi, od veslanja, jedrenja na dasci, skijanja na vodi, kajtsurfinga do ronjenja²⁸. Peščane plaže u Ninu pružaju idealne uslove za kajtsurfing koji je najviše prisutan uz plažu Ždrijac, odmah uz stari grad. U letnjim mesecima ovaj sport omogućava lagan do umeren maestral (SZ), dok je mnogo snažnija bura (SI) učestalija na proleće i jesen²⁹.

26 <https://www.zadar.hr>

27 <https://tz-obrovac.hr>

28 <https://www.zadar.hr>

29 <https://ezadar.net.hr/zabava/3220999/video-koji-ce-vas-ostaviti-bez-daha-kitesurfing-u-ninu/>

Zaključak

Avanturistički turizam čini oko petine turističke industrije, što je ukupno jedna desetina globalnog BDP-a³⁰. Trendovi u takvoj industriji vredni su istraživanja kroz širok spektar naučnih disciplina, uključujući ekonomsku, demografsku i psihološku perspektivu, kao i razvoj specifičnog turističkog proizvoda i marketinga. Komercijalni značaj sektora avanturističkog turizma je aspekt koji je u velikoj mjeri zanemaren u dosadašnjim istraživanjima turizma. Pored toga, u stručnoj literaturi postoji veoma mali broj radova koji se bave istraživanjem profila avanturističkog turista - njegovih očekivanja, motivacije, životnog stila, karakteristika ličnosti i dr. Prostor Severne Dalmacije bi mogao biti mesto za sprovođenje brojnih istraživanja koja su usmerena na razumevanje i razvoj ovog tržišnog segmenta.

Severna Dalmacija ima uslove za razvoj gotovo svih tipova avanturističkog turizma, međutim, treba istaći da je neophodno ulagati i širiti ponudu za specifičnu populaciju adrenalinskih turista. Strategija razvoja turizma do 2020. godine navodi kako su avanturističke aktivnosti rastuća grupa proizvoda sa godišnjim rastom od 30%. Iako Hrvatska u nekim delovima razvija avanturistički turizam, još uvijek nedovoljno koristi svoje komparativne prednosti za razvoj ovog

oblika turizma³¹. Promocijom i daljim radom na unapređenju ponude ovaj deo Hrvatske bi mogao postati poznata destinacija adrenalinskog turizma. Kao područje koje može ponuditi vrhunske uslove za bilo koju aktivnost avanturističkog turizma, Severnu Dalmaciju bi trebalo promovisati u okviru međunarodnih specijalizovanih turoperatora koji imaju izgrađenu bazu ciljne klijentele i stalno su u potrazi za novim mogućnostima. Najveća prednost Severne Dalmacije jeste raznolikost, autentičnost, lepota krajolika i ekološka očuvanost. Treba istaći da bi razvoj turizma trebalo temeljiti na unapređenju zaštite životne sredine, očuvanju kvaliteta prirodnih i kulturnih resursa kao i odgovornom i održivom upravljanju turističkom ponudom. Očuvani resursi su osnova za razvoj ali i održivost ovog selektivnog oblika turizma.

Summary: Modern trends in tourism demand imply a change from passive vacation, with a minimum of activities at the destination, to active vacation that is filled with various activities. Adventure tourism is an activity that takes place mainly in destinations with untouched nature or in an environment of natural beauty, and its key characteristics are the desire for physical activity, uncertainty, risk and challenge. Ecological preservation, diversity and beauty of the landscape are the elements of the offer that distinguish Northern Dalmatia as a tourist destination with good potential for the development of adventure tourism. The paper emphasizes the typology and theoretical approaches to defining adventure tourism with the aim of generating new trends and opportunities for the development of this form of

Snežana Besermenji
Ivana Blešić

338.48-52:798.2/.6 (497.5)

MOGUĆNOST RAZVOJA KONJIČKOG TURIZMA U SEVERNOJ DALMACIJI

Apstrakt: Predmet istraživanja u ovom radu su trenutno stanje i perspektive razvoja konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji. Akcenat u istraživanju je stavljen na neophodnost uspostavljanja strategije razvoja konjičke industrije i konjičkog turizma. Zaključna razmatranja u radu upućuju na regulatorno definisanje i moguće načine razvoja konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji. Identifikovanje ključnih elemenata strategije konjičkog turizma, kroz ovaj rad, treba da podstakne razvoj konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji.

Ključne reči: konjička industrija, strategija, održivost, konjički turizam.

Uvod

Pored romantične slike, čovek i konj, uloga konja u čovekovoj istoriji je velika, jer konj je bio radna snaga u poljoprivredi i glavno prevozno sredstvo sve do početka dvadesetog veka. Međutim, kada su izgubili tradicionalnu ulogu u ljudskom životu, konji su postali predmet uživanja, a u nekim razvijenim zemljama uzgoj konja je zbog profitabilnosti dobio naziv konjička industrija. Razvijene konjičke industrije, zbog značajnih ekonomskih efekata, u ekonomski razvijenim zemljama imaju značajnu ulogu u nacionalnim ekonomijama. Ova industrija doprinosi očuvanju zdravlja ljudi i zaštiti životne sredine, stabilizaciji lokalne ekonomije i uopšte poboljšanju kvaliteta života. U nekim zemljama, konjička industrija je najznačajnija u poljoprivrednoj proizvodnji. U ekonomski razvijenim zemljama, ali i u zemljama u kojima je zapaženo povećanje ekonomskog standarda, bavljenje konjima (sport, uzgoj, rekreacija i drugo) sve više postaje odraz načina i kvaliteta življenja, koji je upravo jedan od glavnih interesa u modernim konjičkim industrijama pojedinih država. Konj je sredstvo koje može poslužiti u aktivnostima opuštanja i edukacije ljudi svih starosnih doba (Čačić, 2010)¹. Važni segmenti konjičke industrije su odgoj, higijena, zdravlje i obuka konja između starosti od oko 6 meseci i 3-4 godine za određenu aktivnost. Neophodno je izgraditi okruženje, uključujući ljudski i ekonomski kapital, koji olakšava uzgoj konja kroz čitav lanac vrednosti. Iz tog razloga, postoje dve vrste potražnje u konjičkoj industriji: s jedne strane, postoji potražnja za konjima i aktivnostima vezanim za konje, a sa druge strane, postoji potražnja za proizvodima i uslugama vezanim za konje i aktivnosti sa konjima (Vićentijević, 2019, 39)². Konjička industrija na godišnjem nivou

1 Čačić M.(2010): Što je to konjička industrija, Stočarstvo, 64, 49-64

2 Vićentijević K. (2019a). Konjička industrija u svetlu cirkularne ekonomije, Zbornik radova II međunarodne naučne konferencije (str. 39-48). Pirot: UO Privredna komora Pirot.

uključuje oko 300 milijardi \$, a u ovoj industriji je 1,6 miliona stalno zaposlenih (<http://www.alltech.com/blog/posts/todays-equine-industry>)³. Na tržištu konjičke industrije Evropa učestvuje na godišnjem nivou sa 133 milijardi \$, USA sa 102 milijarde \$, Kanada sa 16 milijardi \$, Velika Britanija sa 6,2 milijarde \$ i Australija sa 5 milijardi \$. Jedna od najkvalitetnijih konjskih industrija je u Velikoj Britaniji, koja je priznata kao vodeći izvor stručnosti za konje, doprinosi ekonomiji 8 milijardi funti godišnje. Konjske trke su najbolje posećena sportska takmičenja, posle fudbala (<http://bit.ly/2iiHTbs>)⁴. U Sjedinjenim Američkim Državama konjska industrija ima veći ekonomski uticaj od filmske industrije, a 7 miliona Amerikanaca je direktno uključeno u američku konjičku industriju, od kojih su 2 miliona vlasnici konja (Equo, The Horse Industry by the Numbers). Konji danas postaju sve više spona, između ruralnih i urbanih područja, prema načina življenja. Na osnovu toga, u mnogim razvijenim zemljama razvila se i specifična turistička ponuda, takozvani konjički turizam.

U zootehničkom smislu pojam rase konja imaju veliki značaj. Pod rasom konja se podrazumeva, da imaju zajedničke karakteristične rasne odlike, kao rezultat zajedničko porekla i prilagođenosti na iste životne uslove. Svoje zajedničke karakteristike, bilo morfološke ili fiziološke, sigurno prenose na potomstvo (Ocsag, Feger, 1976)⁵. Podela na punokrvne, polukrvne, toplokrvne i hladnokrvne rase potiče iz vremena, kada se još verovalo, da je krv jedini nosilac naslednih osobina. Ovo nazivi, mada su pogrešni, zadržali su se u upotrebi u konjarstvu. Punokrvni konji su dobijeni planiranjem parenja priplodnih grla čiste krvi tokom više generacija, dok su polukrvni konji nastali ukrštanjem arapskih i engleskih punokrvnih konja sa drugim rasama, najčešće domaćeg porekla. Ovakva ukrštanja se sprovode da se unapredi domaća rasa. Toplokrvni konji su lake istočnjačke rase, koje imaju živahan temperament, vitke su, jer im telesna masa ne prelazi 700 kg, duge noge, tankan i elegantan vrat. Nasuprot toplokrvnim konjima, hladnokrvni se odlikuju većom telesnom masom (koja može da iznosi i oko 1300kg), masovnom glavom, debelim i krupnim vratom (Feher, Torok, 1983)⁶. Od fizioloških razlika najznačajnija je ranostasnost, jer hladnokrvni konji završavaju telesni razvoj sposobni su za priplod do treće godine, a kod toplokrvnih do četvrte godine (ponekad i kasnije). Bremnitost hladnokrvnih kobila traje 328-330, a toplokrvnih 330-340 dana.

Konjogojstvo u Hrvatskoj

Konjogojstvo Republike Hrvatske je relativno malo, ali svi statistički podaci, pokazuju kontinuirani napredak i sve veće interesovanje za konjičku industriju, koja još uvek ima mali udeo u hrvatskoj poljoprivredi i sportskoj aktivnosti. Među-

3 <http://www.alltech.com/blog/posts/todays-equine-industry>

4 <http://bit.ly/2iiHTbs>

5 Ocsag I., Feger D. (1976): Alattenyesztes, lotenyesztes. Budapest.

6 Feher D., Torok I. (1983): Szazeves a Magyar ugetoversenyzes. Budapest.

tim, zastupljeni su svi segmenti aktivnosti, kao zemljama sa razvijenom konjičkom industrijom. Ona je mala i sa puno problema, ali zbog tradicije bavljenja konjima i entuzijazma uzgajivača, vlasnika i sportista, ona ima svetlu budućnost (Čačić, 2008)⁷. Zbog toga što je konjogojstvo u Hrvatskoj tradicija, Ministarstvo poljoprivrede podržava razvoj konjogojstva i njegov rast, pa je u 2018. godini, u ovoj industriji, zabeležen porast od 3,3%, u odnosu na 2017 (<https://poljoprivreda.gov.hr/vijesti/raste-broj-kopitara-u-hrvatskoj/1295>)⁸. Sa porastom konjogojstva, raste i broj organizovanih aktivnosti sa konjima, sportskih takmičenja, rekreativno-turističkih aktivnosti, kao i kulturno-folklornih manifestacija, u kojima konji imaju značajnu ulogu. U porastu je i upotreba konja, kao rekreativnih i sportskih životinja, koje utiču na poboljšanje kvaliteta života vlasnika i korisnika konja. Ministarstvo poljoprivrede podržava sektor konjogojstva. Novčana sredstva su usmerena na zaštićenu vrstu konja. U pravilniku ruralnog razvoja iz 2019. godine, dotadašnji iznos od 200 Evra po grlu (zaštićenih vrsta), povećan je na 396,32 Evra za hrvatskog hladnokrvnog konja, 404,98 Evra za hrvatskog posavca i 502,04 Evra za međumorskog konja. Takođe, 2018. godine sa ovlašćenim udruženjima konjogojstva, potpisani su ugovori o sufinansiranju u ukupnoj vrednosti od 225.581,50 Kuna.

Poslednjih dvadeset godina, broj konjskih grla u Republici Hrvatskoj raste na godišnjem nivou od 1,5% do 5,5%. Najveći broj vlasnika konja nalazi se u Sisačko-moslavačkoj županiji, a svako četvrto grlo konja u Republici Hrvatskoj, uzgaja se u ovoj županiji. Toplokrvni konji i konjički sport podržan je i sa Nacionalnim programom za toplokrvne konje i uzgojne tipove ra period od 2015. do 2020. godine, a u 2018. godini planirano je finansiranje u iznosu od 901.910,00 Kuna.

Stručnjaci EU-a smatraju da je jedna od strategija upravo konjogojstvo, to jest razvoj usluga i servisa agroturizma, pansionski smještaj, sportske i rekreacijske aktivnosti vezane za konje. Deo stručnjaka također smatra, da bi veliki deo farmera preorijentacijom proizvodnje ostvarivao veću dobit nego tradicionalnom proizvodnjom, a poslovanja vezana za konje postaju sve važniji deo ekonomije ruralnih područja diljem EU-a (Čačić, 2008). Na osnovu analize, došlo se do podataka, koji ukazuju da postoje svi delovi i aktivnosti konjogojstva u Republici Hrvatskoj, kao i u modernim, velikim i ekonomski razvijenim konjičkim industrijama, pa se može bez ustručavanja govoriti i o hrvatskoj konjičkoj industriji, a kao posledica toga i o konjičkom turizmu (Čačić, 2008).

Konjički turizam

Konjički turizam se kasno pojavio kao turistički proizvod. U Francuskoj je počeo biti veoma popularan od 1973. godine, a kako popularnost ovog sporta raste, tako se on uključuje i u turistička kretanja, u sve većem broju zemalja. Veoma su

7 Čačić M.(2010): Što je to konjička industrija, Stočarstvo, 64, 49-64

8 <https://poljoprivreda.gov.hr/vijesti/raste-broj-kopitara-u-hrvatskoj/1295>

popularne ažurirane rute, kroz koje se turisti upoznaju sa velikim brojem atrakcija, prirodnim lepotama i rezervatima.

Savremeni čovek je umoran od grada, u kojem dominira beton, a jahanje na konju je jedan od najboljih načina, da zaboravi dosadnu svakodnevnicu. Jahanje konja je dobro za zdravlje, jer na odgovarajući način opterećuje ljudsko telo, a prirodno okruženje leči njegovu psihu i doprinosi poboljšanju raspoloženja za duži period. Karl Mark je definisao jahanje, kao dijalog sa prirodom, dijalog sa sobom kroz svet.

Konjički turizam u Francuskoj je trenutno u punom jeku, jer Francuska ima 350 akreditovanih centara za konjički turizam, 2500 konjičkih udruženja i ustanova i 80 000 km staza za jahanje (Francuska konjička federacija). Prema studiji TNS SOFRES u Francuskoj 2,2 miliona ljudi jaše na konjima, a 14 miliona ljudi je izjavilo, da namerava to da učini. Konjički turizam u Francuskoj posebno privlači žene, jer dve trećine jahača su žene, a 80% njih su Francuzi ili frankofoni. U Francuskoj za svakog jahača postoji praznik jahanja, bez obzira da li ste nervozni početnik ili galopirate duž beskrajnih plaža u Normandiji. U Francuskoj su najpoznatije rute: Alpi, Zemlja vina, Močvara u delti Rone, Severozapadna obala Francuske, dolina Loare i Ruralni deo jugozapadne Francuske.

Alpe su uzbudljiva i dramatičan teren sa svojim visokim planinama, krševitim stazama, bujnim planinskim livadama i ledenim potocima. Jahanje je organizovano na kružnim stazama na dobro ukrštenim konjima, koji su sigurni i razumni. Porodice sa decom starijom od osam godina su dobro došle, a smeštaj je organizovan u pansionima i kućama. Na slavenj Žirondi je iskombinovan sjajan teren za jahanje sa još finijim vinima. U ovoj kombinaciji se sve najbolje dobija od sela, jer obilazak vinograda na konjima nudi jedinstven doživljaj sa mogućnošću degustacije belih i crnih vina. Na Bordo vinskoj stazi, jahači uživaju u brežuljkastom vinogorju i šumskim stazama. Konji su se uglavnom oždreblili na lokalnim farmama, a najčešće su kombinacija arapskih i toplokrvnih rasa. Močvara u delti reke Rone je istinski dom ponija Kamargue (Camargue), koji žive na lokalnim farmama. Jahanje kroz ovaj prostor je prava gozba za čula ljubitelja prirode. Smeštaj je u kućama za odmor, uz mogućnost uživanja u obilnoj francuskoj kuhinji. Severozapadna obala je predstavljena predivnim plažama i dramatičnim obalama Bretanje i Normandije sa originalnim ostrvom-poluostrovom Sen Mišel. Dolina Loare nudi najatraktivniju kombinaciju dvoraca i jahanje, koje je aristokratija koristila kao svoj prevoz. Sve to upotpunjeno sa vinskim podrumima, nudi jedinstven doživljaj. Ruralni deo jugozapadne Francuske, sa dobro istreniranim konjima je savršen prostor za jahanje. Kulturni događaji i poznata kuhinja će obogatiti boravak u ovoj ruralnoj oblasti. Aranžman u trajanju od šest noći, u Bordou, koji je okružen plažama i vinogradima. Regija Žironda ima i bogato i raznoliko kulturno nasleđe. Za jahanje su u ponudi dobri konji i raznovrsni predeli. Cena ovog aranžmana je 4000\$ po osobi.

Konjogojstvo i konjički turizam u Severnoj Dalmaciji

Bogata raznolikost Severne Dalmacije (geografska, kulturna, gastronomska i druga), omogućuje aktivnosti različitih turističkih proizvoda, koje će razvoj konjičkog turizma međusobno povezati i oplemeniti. Domaća vrsta je dalmatinski bušak radni konj, manjeg telesnog okvira i jakih kostiju, glave umerene veličine i blagog konveksnog profila. Noge su čvrste i pravilne, kopita mala i tvrda. Hod je umereno izdašan, ali energičan. Visoko su u grebenu do 130 cm, a dužina trupa im je do 135 cm. Mirni su, ali energični i u radu izdržljivi. Boja dlake je jednoboja, a mogu biti svetliji do tamniji dorati. Nekad je dominirao na području cele Dalmacije, a prema popisu Austro-Ugarske, na području je Dalmacije 1857. godine bilo u uzgoju preko 22 000 konja. U matičnim knjigama Hrvatskog centra za konjogojstvo za 2010. registrirano je 1 035 konja na područje Dalmacije, od čega prema proceni svega nekoliko stotina grla pripada dalmatinskom bušaku, što ga čini kritično ugroženom vrstom. Iako Dalmacija nije važnije konjogojско područje, značajan i donekle izoliran uzgoj konja postojao je i ovdje zbog dugogodišnje tradicije uzgoja konja, manje za obavljanje poljoprivrednih radova na većim krškim poljima gdje postoje veće obradive površine, više za transport i poslove na dalmatinskim planinama Dinari, Mosoru, Biokovu i drugdje za prijenos roba, izvlačenje drva i drugo. Konjogojstvo u Severnoj Dalmaciji je relativno malo, ali ono kontinuirano napreduju, jer zanimanje za uzgoj konja i bavljenje njima se iz godine u godinu povećava. Konjički turizam se sve više poistovećuje sa rekreacijom, pa se u budućnosti može očekivati uže povezivanje između aktivnog oblika rekreacije sa fizičkom reakcijom i turizma. Jahanje i boravak sa konjima doprinosi savršenom opuštanju, a sve više će se koristiti u medicine i rehabilitaciji. Poznati konjički klubovi su: Zadar, Wild Spirit, Casco, Epona, Maximus, Horse riding Zadar, Saddle club Zadar i Taekwondo klub Obrovac.

Za uspešan uzgoj konja i razvoj konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji od velikog je značaja selekcija konja, tehnologija odgajanja, nega i zdravstvena zaštita. Selekcija konja predstavlja preduslov za uspešan uzgoj konja i njoj treba posvetiti posebnu pažnju, jer pravilno izvršena selekcija postojećeg priplodnog materijala je jedan od preduslova za uspešno konjogojstvo. Naročito se mora paziti, da ne dođe do parenja konja u srodstvu i da se dođe do najbolje moguće kombinacije gena. Osnovni troškovi držanja konja su skoro identični, bez obzira da li se odgajaju najvalitetnija grla ili konji malih kvaliteta, upravo zbog toga posebnu pažnju treba pokloniti pravoj selekciji. Tehnologija odgajanja je takođe preduslov za uspešni konjički turizam, a nju predstavlja smeštaj i ishrana, kao i uzgoj. Da bi se ostvarili vrhunski rezultati, konji treba da budu smešteni u individualnim boksovima, koji su izgrađeni namenski i koji upotpunosti ispunjavaju standrade. Konji da bi bili u do-

broj kondiciji moraju redovno kretanje i odgovarajuću ishranu. Standardna hrana za konje je seno i ovas, ali na svakih 100kg telesne mase potrebno je dodati određeni broj hranljivih jedinica energije iz koncentrovane hrane. Za uspešni uzgoj konja, a samim tim i konjičkog turizma, konji treba da se redovno čiste, odnosno da se redovno čisti njihova koža, odnosno dlake i kopita. Veoma je važno redovno obrezivanje kopita, jer se kopita moraju održavati u pravilnom obliku. Posebnu stručnost zahteva izrada potkovica, koje se izrađuju od gvožđa i moraju biti prilagođene za svako grlo (različitog oblika i težine). Nega kopita se sastoji od svakodnevnog čišćenja donjeg dela kopita, a jednom nedeljno kopita se mažu kopitnom kremom, kako bi se sačuvala njihova elastičnost (Stanišić, Šupica, 1987)⁹.

Za uspešan razvoj konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji, neophodna je analiza stanja na terenu, kao i plansku rekonstrukciju i izgradnju infrastrukture objekata, terena i staza. Posebnu pažnju treba obratiti na pristupačnost objekata osobama sa invaliditetom zbog arhitektonskih barijera, kao i neophodnoj opremi rekvizitima za osobe sa invaliditetom.

Nepotpune baze podataka o broju objekata, sportskih terena i staza, kao i njihova vlasnička struktura i kategorizacija. Za uspešan razvoj konjičkog u Severnoj Dalmaciji, bilo bi potrebno osnovati specijalizovanu instituciju, koja bi se bavila osposobljavanjem kadrova za konjički sport, a koja bi unapredila odgajivača i svih zaposlenih u konjičkoj industriji. Dug period osposobljavanja je uvek neizvestan i zahteva posebnu posvećenost. U konjičkom turizmu žene imaju dominaciju, jer su dominantne i u konjičkom međunarodnom sportu, međutim one nisu zastupljene u dovoljnoj meri u organizaciji, u odnosu na svoju zastupljenost.

SWOT analiza konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji

Za potrebe ovog rada urađena je analiza snaga, slabosti, mogućnosti i opasnosti koje su prisutne u konjičkom turizmu Severne Dalmacije. Ovo ujedno može da bude i preporuka za polaznu osnovu za izradu Strategije i Akcionog plana u oblasti ovog turističkog proizvoda. Postoji mnogo izazova i rada kako bi se kompletno konjički turizam razvijo.

9 Stanišić Z., Šupica M. (1987): Sportski konji. Beograd.

Tabela br.1 SWOT analiza konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji

Snage	Slabosti
Sportsko-privredna razgranatost; Vekovna tradicija; Postojeći ljudski i poljoprivredni resursi Uticaj na razvoj dece ; Inkluzija osoba sa invaliditetom;	Nepostojanje konjičkog centra; Nepotpuna baza podataka; Nedovoljna stručnost i iskustvo kadrova; Nedovoljan publicitet; Nedostatak Strategije razvoja; Nejednaka rasprostranjenost;
Mogućnosti	Opasnosti
Pogodno podneblje za odgoj konja; Celoživotno obrazovanje i karijera; Povećanje obima konjičkog sporta;	Troškovi infrastructure; Dug period osposobljavanja, edukovanja; Odlazak mladih i talentovanih jahača;

Konjički turizam u severnoj Dalmaciji ima svoje slabosti, a to su: nepostojanje konjičkog centra, nepotpuna baza podataka, nedovoljna stručnost i iskustvo kadrova, nedovoljni publicitet, nedostatak strategije razvoja i nejednaka rasprostranjenost. Kao opasnost za razvoj konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji javljaju se troškovi infrastructure, odlazak mladih kadrova i dug period edukacije, kao i osposobljavanja zaposlenih u konjičkom turizmu.

Trenutna snaga razvoja konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji je sportsko-privredna razgranatost, vekovna tradicija, postojeći resursi, pozitivan uticaj na razvoj dece i inkluzija osoba sa invaliditetom. Mogućnost razvoja konjičkog turizma u Severnoj Dalmaciji su: pogodno podnevlje za uzgoj konja, povećan obim konjičkog sporta, celoživotno obrazovanja i karijera.

Zaključak:

Konjički turizam se ubraja među najlepše turističke proizvode i kao takav bi trebao da se razvija na prostoru Severne Dalmacije. Ovaj turistički proizvod je osoben, zato što se u njemu ostvaruje spoj čoveka sa živim bićem - konjem, kao

delom prirode, a najplemenitijim (jer konj važi za najplemenitiju od svih domaćih životinja), a vrhunac se postiže kada čovek i konj uspostave mentalni kontakt. Tek tada se može očekivati vrhunski užitek.

Donošenjem strategije razvoja konjičkog turizma na prostoru Severne Dalmacije, predstavljao bi raskid sa praksom, u kojoj nisu dovoljno rešavana pitanja ostvarenja turistički pogodnosti, koje bi doprinele razvoju ovog atraktivnog i sve popularnijeg turističkog proizvoda. Neophodno je uvesti tehničke i organizacione promene, koje će dovesti do kombinovanja konjičkog turizma sa ostalim turističkim proizvodima. Za uspešan konjički turizam, potrebno je razviti više kvalitetnih turističkih programa jahanja na stazi. Takođe je neophodno rešiti problem nedovoljno stručnog kadra u konjičkom turizmu Severne Dalmacije. Ovaj problem bi se rešio edukacijom većeg broja konjičkih turističkih vodiča, koji turistima omogućavaju da se osećaju što bolje i koji su im stalno na usluzi. Oni uz poznavanje konjogojstva, moraju poznavati ljudsku psihu i prostor kroz koji se kreću.

Summary: Equestrian tourism is one of the most beautiful tourist products and as such should be developed in northern Dalmatia. This tourist product is special, because it combines man with a living being-horse, as a part of nature, and the noblest (because the horse is considered the noblest of all domestic animals), and the peak is reached when man and horse establish mental contact. Only then can superior enjoyment be expected. By adopting a strategy for the development of equestrian tourism in the area of Northern Dalmatia, it would represent a break with the practice, in which the issues of achieving tourist convenience, which would contribute to the development of this attractive and increasingly popular tourist product, have not been sufficiently resolved. It is necessary to introduce technical and organizational changes, which will lead to the combination of equestrian tourism with other tourist products. For successful equestrian tourism, it is necessary to develop more quality tourist riding programs on the trail. It is also necessary to solve the problem of insufficiently professional staff in the equestrian tourism of Northern Dalmatia. This problem would be solved by educating a larger number of equestrian tourist guides, which enable tourists to feel as good as possible and who are constantly at their service.

Key words: equestrian industry, strategy, sustainability, equestrian tourism.

Tamara Božović
Tatjana Pivac

338.48-52 (497.5-22)

SPORI TURIZAM KAO PRILIKA ZA REVITALIZACIJU NAPUŠTENIH RURALNIH PODRUČJA U SEVERNOJ DALMACIJI

Apstrakt: Jedan od najvećih problema ruralnih područja širom Evrope jeste depopulacija izazvana migracijama ruralnog stanovništva u urbane centre. Šansa za revitalizaciju napuštenih ruralnih područja u Severnoj Dalmaciji može se ogledati u promenama u načinu razmišljanja i navikavama savremenih turista, koje dovode do stvaranja novih inovativnih rešenja za usporavanje trenda depopulacije. Jedno od takvih rešenja je koncept sporog turizma, koji se pojavio kao kontra reakcija na ubrzani tempo života današnjice, i može se protumačiti kao nova turistička niša ili sveukupni pristup putovanjima. U okviru ovog koncepta, turisti imaju želju da tokom putovanja posvete određeno vreme destinaciji, konzumiraju lokalne proizvode i ostvare kontakt sa lokalnim stanovništvom i kulturom destinacije. Stoga, s obzirom na prirodni i kulturni potencijal Severne Dalmacije spori turizam predstavlja odličnu priliku turistima iz visokorazvijenih zemalja da se vrate ovim zaboravljenim mestima i ožive ih. Cilj ovog rada jeste da ukaže na značaj revitalizacije ruralnih područja, kroz uvođenje koncepta sporog turizma, kao i da se kroz navođenje primera dobre prakse iz sveta ukaže na korist koju ovaj koncept turizma može imati za ova područja, sa posebnim naglaskom na Golubić kod Obrovca.

Ključne reči: spori turizam, ruralna područja, razvoj turizma, Severna Dalmacija, Golubić

Uvod

Poslednjih godina svedoci smo pojave novih oblika turizma: ekoturizam, zeleni turizam, kulturni turizam, turizam nasleđa, zdravstveni turizam. U osnovi ovih oblika turizma nalazi se održivost životne sredine, ali i lična dobrobit potrošača. Pored navedenih oblika turizma, poslednjih decenija javlja se novi oblik turizma koji u svojoj osnovi ima iste pokretačke snage a to je spori turizam. Kako navodi Georgica¹, želja da se bude deo nečije lokalne kulture naveo je turiste na spori turizam, i otrgao ih od poseta “*must see*” destinacijama širom sveta. Različiti obli-

1 Georgica, G. (2015). The Tourist's Perception about Slow Travel—A Romanian Perspective. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1596-1601.

ci alternativnog turizma (npr. ekoturizam, održivi turizam i spori turizam) imaju određene zajedničke karakteristike, u pogledu kvaliteta i vremena provedenog na odmoru. Ovi oblici turizma, predstavljaju odličnu priliku turistima iz visoko razvijenih zemalja da se vrate zaboravljenim mestima i ožive ih². Podsticanjem potrošača ka ovom obliku turizma ostvaruju se mnogobrojni benefiti, kako za destinaciju i lokalnu zajednicu, tako i za same turiste³. Usporavanjem tempa svog putovanja, turisti se nalaze u mogućnosti kvalitetnijeg povezivanja sa mestima, ljudima i lokalnom kulturom. Turizam se često koristi za rešavanje problema koji proizilaze iz promena u ekonomskoj strukturi, kao što je pad tradicionalnih ruralnih sektora, kao što je poljoprivreda. Razvoj turizma daje ruralnim opštinama priliku da stvore nova radna mesta i da povećaju svoju ekonomsku aktivnost. Spori turizam podrazumeva korišćenje lokalnih resursa (prirodni, kulturni i istorijski potencijal) koji motivišu posetioce da učestvuju u turizmu. Savremeni postmoderni posetioци traže autentičnа i јединствена iskustva, а to može da pruži ruralna sredina kao što je Golubić u Severnoj Dalmaciji.

Ovaj rad ima za cilj da ukaže na značaj revitalizacije ruralnih područja, kroz uvođenje koncepta sporog turizma, kao i da se kroz navođenje primera dobre prakse iz sveta ukaže na korist koju ovaj koncept turizma može imati za ova područja, sa posebnim naglaskom na Golubić kod Obrovca. Takođe, ovaj rad predstavlja pokušaj doprinosa aktiviranja i afirmacije ruralnih prostora Severne Dalmacije, sa naglaskom na Golubić, odnosno svih onih turističkih vrednosti koje se nalaze na tom prostoru. Golubić je naseljeno mesto u Bukovici, Severnoj Dalmaciji, i pripada gradu Obrovcu u Zadarskoj Županiji. Bukovica je krševit kraj u trouglu između Benkovca, Obrovca, i Knina. Naselje Golubić se sastoji od mnogobrojnih zaselaka raštrkanih na širokom kršnom području, između kanjona reke Krupe i obranka Velebita. Golubić, pored bogate i netaknute prirode koja dominira ovim područjem, ima i bogato kulturno nasleđe, koje datira još od rimskog perioda. Kako bi se područje Golubca razvilo i ponovo oživelo potrebno je kontinuirano raditi na razvoju turističkih proizvoda ovog područja.

Razvojem turističkih proizvoda, Golubić i njegovo lokalno stanovništvo može iskusiti brojne benefite koji će uticati na revitalizaciju ovog područja i zaustavljanja negativnog trenda migracije. Neki od benefita su: povećavanje mogućnosti za zapošljavanje i porast životnog standard, razvoj materijalne baze turizma i povećanje investicija, povećanje zadovoljstva gostiju stvaranjem novih atrakcija, kao i zaustavljanje migracije, povratak raseljenog stanovništva, i očuvanje radno sposobnog stanovništva kroz ravnomerniji razvoj turizma na čitavoj teritoriji severne Dalmacije.

2 Nuryanti, W. (1996). Heritage and postmodern tourism. *Annals of tourism research*, 23(2), 249-260.

3 Conway, D., & Timms, B. F. (2012). Are slow travel and slow tourism misfits, compadres or different genres?. *Tourism recreation research*, 37(1), 71-76.

Spori turizam

Pojam spori turizam je nov koncept i u posljednje vreme sve više dobija na pažnji⁴. Koncept sporog turizma predstavlja noviji oblik alternativnog turizma, koji je postao aktuelan za izučavanje nakon 2000-ih godina. Ovaj pojam proizilazi proizilazi iz termina “*slow*” koji se nalazi u osnovi *slow food* pokreta, *slow* potrošnje, kao i *slow* gradova (*Cittaslow*)⁵. *Slow food* pokret nastao je 1986. godine u Italiji kao kontra reakcija na masovni turizam i ubrzani tempo života, a sve u želji da zaustavi širenje trenda brze hrane, dok promoviše kvalitet domaćih proizvoda i lokalne hrane⁶. Tokom vremena, pored *slow food* pokreta osnovan je i pokret “*slow city movement*”, koji je rastao kao ideja da se poboljšaju uslovi života u urbanim i ruralnim područjima⁷. S obzirom da spori turizam predstavlja oblik alternativnog turizma koji postaje sve aktuelniji, on se može protumačiti kao nova turistička niša ili kao sveukupni pristup putovanjima⁸. Iako spori turizam postaje sve više poznat termini kako u literaturi, tako i u reklamiranju uopšte, te se oznaka “sporog turizma” često koristi, čini se da ne postoji definisan jasan i naučno potvrđen pojam⁶. Sa druge strane, Dickinson i Lumsdon⁹ daju najpribližniju i najopštiju definiciju sporog turizma i predstavljaju ga kao konceptualni okvir u okviru kog su uključeni turisti koji putuju sporijim tempom i bliže svojoj matičnoj destinaciji, ali se trude da na odabranoj destinaciji ostanu duže. Takođe, ti turisti uživaju u lokalnoj kulturi i znamenitostima, konzumiraju autentičnu lokalnu kuhinju i najčešće koriste lokalne oblike transporta.

Sa navedenom definicijom slaže se i Georgica¹ koja navodi da je prema filozofiji *slow* putovanja važnije upoznati jedno, manje mesto detaljno nego upoznavati površno više različitih oblasti. Ona ističe da turisti sporim putovanjem postaju deo života lokalne zajednice odabrane destinacije, te se na taj način povezuju sa mestom, ljudima i kulturom.

Takođe, temom sporog turizma bavili su se Losada i Mota¹⁰ ali sa aspekta dužine i kvaliteta boravka na destinaciji, te navode da se spori turizam zalaže za sma-

4 Oh, H., Assaf, A. G., & Baloglu, S. (2016). Motivations and goals of slow tourism. *Journal of Travel Research*, 55(2), 205-219.

5 Fullagar, S., Markwell, K., & Wilson, E. (Eds.). (2012). *Slow tourism: Experiences and mobilities* (Vol. 54). Channel View Publications.

6 Robbins, D., & Cho, J. (2012). . Slow travellers—who are they, and what motivates them. In *Conference Proceedings of BEST EN Think Tank XII: Mobilities and Sustainable Tourism* (pp. 144-160).

7 Đuranović, D., Tomić, S., Leković, K., Marić, D. (2018). *Slow turizam u Vojvodini, motivi i ciljevi potrošača*. Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem “Jahorinski poslovni forum 2018 – Održivi razvoj i institucionalno okruženje”. Knjiga apstrakata, str. 45. ISSN 2303-8969, Jahorina.

8 Serdane, Z. (2017). *Slow tourism in slow countries: the case of Latvia* (Doctoral dissertation, University of Salford). Retrieved from: <http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/43513/>

9 Dickinson, J., & Lumsdon, L. (2010). *Slow Travel and Tourism*. UK: Earthscan.

10 Losada, N., & Mota, G. (2019). ‘Slow down, your movie is too fast’: Slow tourism representations in the promotional videos of the Douro region (Northern Portugal). *Journal of destination marketing & management*, 11, 140-149.

njenje učestalosti putovanja, podstičući turiste da duže ostanu na odredištu, umesto da putuju češće. Takav način putovanja rezultira time da turisti posvećuju određeno vreme destinaciji i izgradnji odnosa sa ljudima, kulturom i tradicijom, favorizuju lokalne resurse i proizvodnju^{11, 12}. Pored toga, pojedini autori¹² akcenat stavljaju na bogato i zanimljivo iskustva koja će spori turisti stvoriti lutajući lokalnim pijacama, kupujući od lokalnih dobavljača, uživajući u lokalnoj gastronomiji, šetajući po prirodi i komunicirajući sa lokalnim stanovništvom.

Spori turizam kao prilika za revitalizaciju ruralnih područja

U literaturi, postoje različita tumačenja o tome gde bi se sporo putovanje moglo uklopiti u ukupni sistem turizma i na koji način se ovaj koncept može posmatrati¹⁰. Mnogi istraživači smatraju da je spor turizam „*umbrella*“ nekoliko vrsta turizma koji imaju slične ili iste karakteristike kao ovaj koncept^{5,13, 14}. U pitanju su vidovi turizma kao što su: kulturni turizam, seoski turizam, agroturizam, ekoturizam, zeleni turizam, vinski turizam, kulinarski turizam, turizam u prirodi, turizam industrijskog nasleđa, verski turizam, i volonterski turizam. Stoga, spori turizam kao koncept koji obuhvata preklapanje i skup više vrsta održivih formi turizma, i najčešće se poverzuje sa ruralnim i održivim turizmom, može predstavljati idealnu osnovu kako za razvoj, tako i za revitalizaciju ruralnih područja Severne Dalmacije, posebno opštine Obrovac i Golubića.

Kako bi detaljnije objasnili koncept sporog turizma, Valls i saradnici¹⁵ u svom radu su obuhvatili i predstavili listu svih atributa sporog turizma, koju su naučnici u ranijim radovima identifikovali. U nastavku su prikazani pomenuti atributi, kao i njihove prednosti koje se mogu iskoristiti za razvoj ruralnih područja Severne Dalmacije i Golubića:

- **Promena koncepta putovanja i kvalitetnije korišćenja vremena tokom putovanja** – Ova promena stvara i povećana mogućnost za kvalitetnije upoznavanje destinacije kroz susret sa kulturom i tradicijom same destinacije. Primenujući koncept sporog turizma, turisti koji posete Golubić imaju na raspolaganju više vremena koje će moći da posvete tome da upoznaju destinaciju na jedinstven način.

11 Caffyn, A. (2012). Advocating and implementing slow tourism. *Tourism Recreation Research*, 37(1), 77-80.

12 Yurtseven, H. R., & Kaya, O. (2011). Slow tourists: A comparative research based on Cittaslow principles. *American International Journal of Contemporary Research*, 1(2), 91-98.

13 Howard, C. (2012). "Speeding Up and Slowing Down: Pilgrimage and Slow Travel through Time." In *Slow Tourism: Experiences and Mobilities*, edited by S. Fullagar, K. Markwell, and E. Wilson. Bristol, UK: Channel View, pp. 11-24.

14 Petroman, I., Marin, D., Vaduva, L. (Benefits of slow tourism for local economies. Retrieved from: <https://www.quaestus.ro/en/wp-content/uploads/2012/02/I.Petroman2.pdf>

15 Valls, J. F., Mota, L., Vieira, S. C. F., & Santos, R. (2019). Opportunities for slow tourism in Madeira. *Sustainability*, 11(17), 4534.

- **Alternativa masovnom turizmu** – Prednost ovog atributa sporog turizma za Golubić ogleda se u pravljenju aranžmana i putovanja u malim grupama, te bi se na taj način mogao ostvariti direktan kontakt domaćina sa svakim turistom i tako turisti mogu imati kompletniji doživljaj na destinaciji.
- **Lokalni karakter** – Otvara brojne mogućnosti za upoznavanje turista sa domaćinima, pri čemu se mogu ostvariti brojni benefiti za lokalno stanovništvo. Neki od primera na koji način se lokalno stanovništvo može biti uključeno u razvoj turizma u Golubiću su: turističko vođenje turista mestima koja su manje poznata; kroz prezentaciju tradicionalne gastronomije i spremanje pojedina starih, gotovo zaboravljena jela poput pule, cicvare ili presnaca koje treba uvrstiti u turističku ponudu jer su to jela koja se skoro ne mogu danas naći na porodičnim trpezama u gradovima; uključivanjem turista u branje lekovitog bilja (smilja) i drugih aktivnosti karakterističnih za ovo mesto.
- **Kulturni karakter** – Bogatstvo kulturne baštine vrlo često je presudan faktor prilikom izbora destinacije za posetu turista. Iz tog razloga, Golubić ima veliki potencijal da se uvrsti na mapu destinacija sporog turizma koje treba posetiti. Prilikom posete turisti se mogu upoznati sa bogatom ponudom materijalnog i nematerijalnog nasleđa Golubića. U ponudi se mogu svrstati brojne legende vezane za ovaj kraj (Kudin most, Babin grad, ogrlica, vratolomac); poseta Manastiru Uspenja Bogorodice – Krupa, jedan od najstarijih manastira Srpske pravoslavne crkve, koji ima i stalnu muzejsku postavku sa brojnim dragocenostima (22 turska fermana, bogoslužni predmeti i drugo)¹⁶.
- **Održivo i prirodno okruženje** – Kako Golubić, kao i celokupna Severna Dalmacija, poseduju veliki potencijal u netaknutoj prirodi, turistima se u Golubiću može ponuditi uživanje u Parku Prirode Velebit, kao i u kanjonu reke Krupe.
- **Promena kvaliteta iskustva** – Ovoj promeni doprinose svi navedeni atributi sporog turizma, a najviše mogućnost i potenciranje na kontaktu sa lokalnim stanovništvom, te posvećivanje više vremena destinaciji. Ovim se omogućava smanjenje sezonalnosti u turizmu i stvara se šansa za kreiranje jedinstvenog turističkog proizvoda koji će biti karakterističan za Golubić, i koji će biti sinonim za bogato iskustvo prilikom posete destinaciji.
- **Autentičnost** – Predstavlja sve važniji faktor prilikom odabira destinacije za putovanje među sve više izbirljivim turistima. Stvaranjem turističkih proizvoda zasnovanih na autentičnosti, destinacija poručuje potencijalnim turistima zašto baš nju da odaberu u moru druge ponude. Golubić može da se pohvali tradicionalnom i specifičnom arhitekturom kamenih kuća, koja predstavlja arhitekturu cele regije. Arhitektonsko nasleđe Golubića turistima pruža dokaz o bogatstvu istorije i kulture kroz vekove. Stoga, veoma je bitno naglasiti potrebu za od-

¹⁶ Snežana Besermenji (2020): Tržišna privlačnost kulturnog nasleđa u Golubiću kod Obrovca. Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački).

vajanjem određenih sredstava koje će biti namenjena restauraciji i pravljenju planova za turističko aktiviranje starih kamenih kuća¹⁶.

Ono što je takođe karakteristično i autentično za Golubić su mlinovi na reci Krupi, od kojih se pretpostavlja da je prvi građen u XIX veku, od kamena i klesane sedre. Nažalost, od ukupno osam mlinova, danas je samo jedan aktivan. No, bez obzira na to, postoji mogućnost formiranja turističkog proizvoda koji bi predstavljao „puteve mlinova“, tokom čijeg obilaska bi se turistima bliže prikazala istorija, kao i priča o starim zanatima ovog kraja. Još jedna stvar predstavlja simbol Golubića, a to je kozarstvo, te tako stanovnici Golubića vole da kažu da je Golubić dar koze, jer su od koza preživljavale mnoge generacije. Od koza su stanovnici imali mleko, sir, meso, prodavali jarad, od kože pravili kožune i koporane¹⁷. Pored toga, danas se ovaj dar može upotrebiti za formiranje jedinstvenog turističkog proizvoda u kome bi lokalno stanovništvo imalo velike benefite. Naime, turisti bi mogli obilaziti pašnjake koza, prisustvovati pravljenju mlečnih proizvoda (pre svega nadaleko poznatog sira) pa i učestvovati u istim, i zatim imati mogućnost da kupe napravljene proizvode.

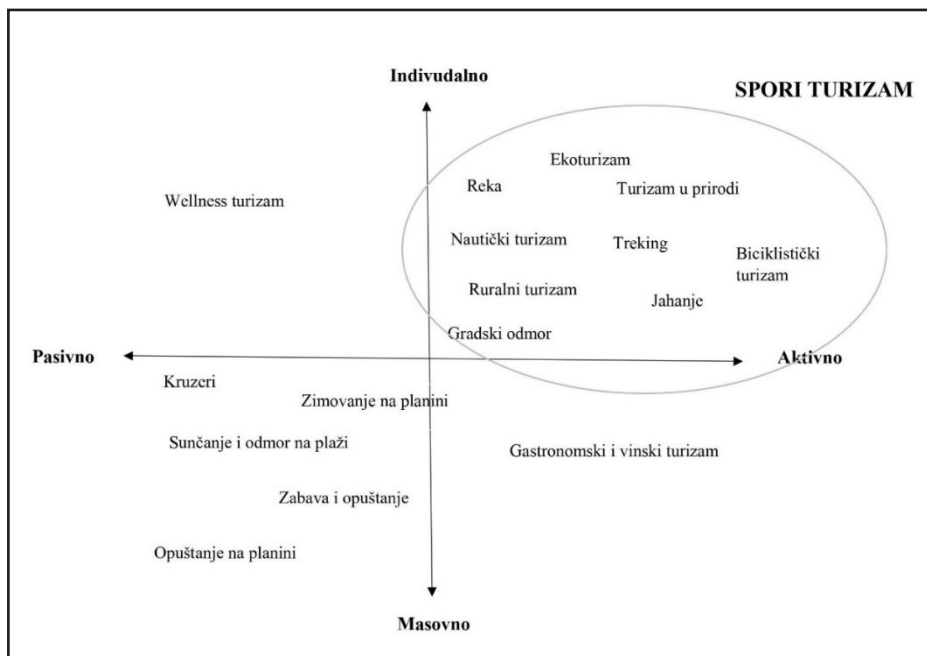
- **Izvodljivost i razvoj novog poslovanja** – Kao što je kroz ranije predstavljene atribute i navedeno, razvojem koncepta sporog turizma otvara se mogućnosti uključivanja velikog dela lokalnog stanovništva kroz razvoj turističkih proizvoda ove vrste.

Kako se spori turizam preklapa sa različitim vidovima turizma, tako je i spektar aktivnosti povezanih sa sporim turizmom veoma širok, i zavisi samo od mašte ponude i želja potrošača tj. turista. Dell’Aglia¹⁸ stvorili su sveobuhvatni okvir i uspostavili jednostavne kriterijume za razlikovanje aktivnosti koje najpotpunije opisuju spori turizam (slika 1).

17 Dunja Demirović, Janko Veselinović (2016): Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primeru Golubića (obrovačkog). Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (obrovački).

18 Dall’Aglia, S. (2011). “Slow tourism seminar”. Econstat Strategies for the Travel Industry, Slovenia.

Slika 1. Aktivnosti obuhvaćene sporim turizmom (Dall’Aglio, 2011.)

Kao što je prikazano na slici 1, autori su uspostavili dve ose kako bi klasifikovali turističke aktivnosti. To su „pasivno-aktivna“ i „individualno-masovno“ osa. Aktivnosti sporog turizma pojavljuju se kada se „aktivne“ aktivnosti sastave sa „individualnim“ aktivnostima. Treba napomenuti da se „individualne“ aktivnosti ne odnose samo na individualna putovanja već i na putovanja u malim grupama. Aktivnosti koje zagovara spori turizam okarakterisane su kao sve one aktivnosti koje su u skladu sa ekoturizmom, ruralnim turizmom, boravkom u prirodi, trekingom i sl. Na osnovu prethodno predstavljenih resursa kojima Golubić i severna Dalmacija raspolažu, a koji mogu poslužiti za razvoj turizma i turističkog proizvoda, zaključuje se da akcenat treba staviti osim na kulturne, i na prirodne kuriozitete i elemente za rekreaciju. Posmatrajući sliku 1. i aktivnosti koje obuhvata spori turizam, jasno se vidi da je Golubić idealna destinacija za razvoj sporog turizma, jer turistima može pružiti mogućnost za sve navedene aktivnosti. Sve aktivnosti u moraju biti adekvatno organizovane i osmišljene.

Takođe je bitno napomenuti, da bi se pojedine aktivnosti realizovale, neophodno je obezbediti odgovarajući kvalitet infrastrukture – obeležene staze, dostupna oprema za planinarenje i gorska služba spašavanja u slučaju nesrećnih slučajeva i slično. Naravno, za sve ove aktivnosti moraju postojati obučeni članovi lokalne zajednice koji dobro poznaju teren i koji su spremni da vrše prihvat i vođenje turista.

Pozitivan primer razvoja sporog turizma

Iako je spori turizam relativno nov oblik turizma, koji je zaživeo tek nakon 2000tih godina¹⁹, brojne zemlje u Evropi i svetu počele su da primenjuju ovaj koncept kako bi određene destinacije učinile ili zadržale održivim. U nastavku biće prikazan primer primenjivanja koncepta sporog turizma, koji može da posluži kao smernica za dalji razvoj turizma u Severnoj Dalmaciji.

Od strane Evropske Unije, 2019. godine pokrenut je projekat pod nazivom "Mediteran kao inovativna, integralna i jedinstvena destinacija za inicijative sporog turizma"²⁰. Projekat ima za cilj da na međunarodnom nivou pozicionira Mediteran kao jedinstvenu destinaciju na kojoj bi turisti mogli da dožive autentičan mediteranski način života, a sve to kroz razvoj sporog turizma. U okviru projekta istraženi su dosadašnji međunarodni trendovi i inovacije u sferi sporog turizma. U nastavku, biće prikazan jedan od pozitivnih primera kako se spori turizam može implementirati na turističkoj destinaciji, i doneti mnogobrojne benefite, kako destinaciji, tako i lokalnom stanovništvu. U pitanju je primer kako iskoristiti sve ono dobro što destinacija poseduje, i to je najbolje prikazano u rezervatu prirode Ajloun u Jordanu²¹. Ovim šumskim rezervatom koji se prostire na 13km² dominiraju šume zimzelenog hrasta, bora, rogača, kao i mnogih drugih biljnih vrsta. Rezervat prirode ima dugu i bogatu istoriju, kao i veliku važnost za lokalno stanovništvo.

Spori turizam u šumskom rezervatu Ajloun postavljen je tako da daje detaljan predlog aktivnosti i iskustva u kojima posetilac može biti deo kulture i učiti od prirode, kao i iz lokalnog načina života. Sav smeštaj koji rezervat nudi posetiocima, izgrađen je na unapred određenoj čistini u okviru rezervata koja je ograđena šumom. Turisti mogu birati da li će biti smešteni u privatnim sobama ili u bungalovima. Oba vida smeštaja su stilski opremljena i pružaju maksimalnu udobnost, dok ujedno brinu i o životnoj sredini jer sav smeštaj koristi solarne panele na krovovima kako bi uštedeli energiju na održiv način. Takođe, bitno je napomenuti da je celokupna arhitektura i stil smeštaja integrisan u šumski rezervat. Pored smeštaja, rezervat posetiocima nudi i dva restorana koja služe tradicionalna lokalna jela. Šta više, u šumskom rezervatu posetioci takođe mogu da ručavaju sa lokalnim stanovništvom, da dožive autentično kulturno iskustvo, kao i da nauče od domaćina kako da kuvaju neka jela.

U šumskom rezervatu Ajloun postoji širok spektar aktivnosti kojima se posetioci žele dovesti u bliski kontakt sa okruženjem i lokacijom koju posećuju otkrivanjem i aktivnim učenjem, prolazeći kroz poznate staze i unapred osmišljene aktiv-

19 Mavric, B., ÖĞRETMENOĞLU, M., & AKOVA, O. (2021). Bibliometric Analysis of Slow Tourism. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTTR)*, 9(1), 157-178.

20 <https://www.enicbcmmed.eu/projects/med-pearls>

21 <https://www.enicbcmmed.eu/sites/default/files/2020-09/CHAPTER%204%20-%20Destinations%20with%20a%20Slow%20Tourism%20offer.pdf>

nosti sa meštanima. Neke od staza koje su u ponudi posetiocima su: staza srndaća, staza cveća, staza koja vodi do ruševina stare Jordanske crkve, kao i staza dvorca Ajloun. Takođe, koncept sporog turizma u rezervatu promoviše iskustveni turizam, u kojem turisti focus stavljaju na doživljavanje određene destinacije aktivnim i smislenim angažovanjem, kroz upoznavanje novih ljudi, posetu novim destinacijama i učestvovanje u kulturnim aktivnostima uz stvaranje autentičnih dugotrajnih uspomena. Ovim pristupom ideja je da se lokalnim stanovnicima obezbede novi izvori prihoda, te da se time smanji njihova zavisnost od prirodnih resursa, sve u cilju očuvanja životne sredine i davanja zamaha ruralnoj ekonomiji. Neke od aktivnosti koje su zasnovane na iskustvenom turizmu u rezervatu Ajloun su:

- Kuća sapuna – zapošljava lokalne žene za ručnu proizvodnju specijalnih sapuna od maslinovog ulja i cveća esencije. Posetioci mogu da obidu radionice, pogledaju proces pravljenja sapuna i razgovaraju sa ženama; nema pritiska za kupovinu, iako su sapuni kao i neki drugi artikli dostupni.

- Berba maslina – Posetioci imaju priliku da se pridruže lokalnim farmama maslina na kojima uče kako da ručno беру useve, zašto su masline važne u ovom delu svetu, i koje su brojne zdravstvene koristi maslinovog ulja.

- Obrada zemlje – Ovom aktivnošću posetioci će putovati kroz vreme kako bi iskusili na koji način je tradicionalna obrada zemlje obavljanja (uz pomoć konja). Kako bi se posetioci osećali ugodno čak i tokom jednostavnog života na selu, domaćini ih uvek počaste nezaboravnim doručkom na farmi, napremljenim od svežih lokalnih proizvoda.

- Istraživanje organske farme – Ova aktivnost podrazumeva obilazak organskih farmi, tokom čijeg obilaska posetioci imaju priliku da hrane koze, muzu krave i degustiraju lokalne mlečne proizvode.

- Iskustvo u kuvanju na farmi – Lokalni kuvar vodi posetioce kroz ceo proces dok kuva neko od tradicionalnih jela za publiku.

- Iskustvo kućnih keksa – Ovo iskustvo zasniva se na tome da posetioci samostalno (uz pomoć domaćina) prave domaći hleb, kao i tradicionalne jordanske poslastice.

- Iskustvo kuće Kaligrafije – Tokom posete kući Kaligrafije domaćini posetiocima prikazuju oblik arapske umetnosti kroz pisanje arapske kaligrafije. Svrha uspostavljanja ovog mesta je da se premosti jaz između različitih kultura kroz lepotu ove likovne umetnosti. Tokom boravka na ovom mestu, posetioci se upoznaju sa glavnim principima stilova arapske kaligrafije. Takođe, oni imaju priliku da vežbaju pisanje njihovih imena koristeći tradicionalni instrument od sušene trske kao olovku.

Zaključak

Koncept sporog turizma privlači sve veću pažnju istraživača od 2000-ih godina, te je od tada sprovedeno mnoštvo istraživanja na ovu temu, te spori turizam predstavlja jedan od najnovijih vrsta alternativnog turizma koji istraživačima daje mnogo prostora za dalja istraživanja, u cilju daljeg razvoja turizma. Takođe, spori turizma pruža mogućnosti za održiviji i zeleniji oblik turizma za destinaciju. Naročito su prethodne studije pokazale da se koncept „usporavanja“ može prilagoditi i primeniti kao marketinška strategija odredišta na lokacijama širom sveta, koristeći različite dimenzije sporog turizma na osnovu karakteristika mesta.

Prirodni i kulturni potencijali Golubića su veoma bogati, te je iz tog razloga neophodno raditi na stvaranju jedinstvenog proizvoda, koji će zadovoljiti potrebe sve zahtevnijih turista, koji žele da uče, upoznaju druge kulture i provode aktivno svoj odmor. Da bi se razvoj turizma u Golubiću odvijao na pravi način, i time doveo do revitalizacije ovog područja, potrebno je stvoriti turistički proizvod koji će objediniti sve aktivnosti koje turistima nude kvalitetan i potpun doživljaj destinacije. Potrebno je proširiti tradicionalne okvire formiranja ponude i proizvod kreirati iz ugla samih turista, koji su željni novih iskustava. Spori turizam, kao nov koncept turizma, predstavlja idealan način za objedinjavanje svih potencijala koje Golubić, i cela severna Dalmacija poseduju, te razvoj turizma treba usmeriti u tom pravcu.

Sporo putovanje nije stvar novca ili privilegija, to je stanje duha. Radi se o posedovanju hrabrosti da se ne korača putem kojim svi idu.

Summary: One of the biggest problems of rural areas across Europe is depopulation caused by the migration of the rural population to urban centers. The chance for revitalization of abandoned rural areas in Northern Dalmatia can be reflected in changes in the way of thinking and habits of modern tourists, which lead to the creation of new innovative solutions to slow down the depopulation trend. One such solution is the concept of slow tourism, which emerged as a counter-reaction to the accelerated pace of life today, and can be interpreted as a new tourist niche or an overall approach to travel. Within this concept, tourists have a desire to dedicate some time to the destination during the trip, consume local products and make contact with the local population and culture of the destination. Therefore, given the natural and cultural potential of Northern Dalmatia, slow tourism is a great opportunity for tourists from highly developed countries to return to these forgotten places and revive them. The aim of this paper is to point out the importance of revitalization of rural areas, through the introduction of the concept of slow tourism, as well as to point out examples of good practice from around the world the benefits that this concept of tourism can have for these areas, with special emphasis on Golubić near Obrovac.

Key words: slow tourism, rural areas, development of tourism, Northern Dalmatia, Golubić

Zahvalnost

Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-9/2021-14/200125).

Tatjana Pivac
Tamara Božović

338.48-5:379.83 (497.5)

STANJE I MOGUĆNOSTI ZA RAZVOJ IZLETNIČKOG TURIZMA NA PODRUČJU DALMATINSKE BUKOVICE I RAVNIH KOTARA ZASNOVANOG NA KULTURNIM MOTIVIMA

Abstrakt

Prostori dalmatinske Bukovice i Ravnih kotara raspolažu prostorom na kome se izvode ili se potencijalno mogu izvoditi brojni izleti. Dodatna inicijativa za aktivniju uporebu atraktivnih prirodnih i antropogenih objekata za izvođenje izleta, doprinela bi poboljšanju ekonomskog stanja opština ove regije. Izletnički turizam je oblik turističkih kretanja radi boravka u prirodi, upražnjavanja različitih oblika rekreativnih aktivnosti kao što su šetnja, planinarenje, pešačenje, kao i posete kulturnih dobara. Iako su mezo-regije Bukovice i Ravnih kotara privredno zaostale i imaju slabu infra i suprastrukturu, potencijali za razvoj izletničkog turizma su veliki. Bukovica i Ravni kotari, sa jasnim planom i politikom, mogli bi postati glavne izletničke destinacije dalmatinskog primorja. Dalmatinska obala u poslednjih nekoliko godina predstavlja jednu od najrazvijenijih turističkih regija u Sredozemlju. Turisti danas žele više od sunca, mora, plaža, žele zanimljive izlete i aktivnosti tokom svog boravka na primorju. To „nešto više“ mogu upravo da budu Bukovica i Ravni kotari. U radu će se akcenat dati na kulturnom nasleđu kao značajnom potencijalu za osmišljavanje novih izleta koji se mogu naći u turističkoj ponudi Severne Dalmacije.

Ključne reči: izletnički turizam, kulturno nasleđe, Bukovica, Ravni kotari

Uvod

Mikroregije Bukovica i Ravni kotari se nalaze na severu Dalmacije, koje zajedno predstavljaju južne krajeve republike Hrvatske. Bukovica je na severu omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem, a na istoku i jugoistoku rekom Krkom. Južnom granicom Bukovice prolazi železnička pruga Zadar - Knin. U reljefnom pogledu, reč je o krečnjačkoj zaravni nadmorske visine 250 - 300 metara, prošaranoj manjim uzvišenjima (Jurišinka - 674 m). Kulturni i istorijski centar Bukovice jesu Kistanje, mesto u središtu ove regije, dok se na zapadnim obodima regije takođe nalazi važno sedište, grad Obrovac. Ravni kotari prostiru se od Bukovice, Benkovca i Novigradskog mora na severu do tankog priobalnog pojasa od Zadra do Skradina (ušća Krke) na jugu odnosno od zaleđa Zadra na zapadu do zaleđa Skradina na istoku. Najviša tačka oblasti je uzvišenje Standardac sa 305m mnv, a jedna od zanimljivosti cele regije je i kriptodepresija sa Vranskim jezerom površine

30,1km². Prostori dalmatinske Bukovice i Ravnih kotara raspolažu prostorom na kome se izvode ili se potencijalno mogu izvoditi brojni izleti, a dodatni razvoj turizma i inicijativa za aktivniju uporebu atraktivnih prirodnih i antropogenih objekata za izvođenje izleta, doprinela bi poboljšanju ekonomskog stanja opština ove regije, kao i razvoju svesti kod turističke tražnje o mogućnostima uživanja u rekreativnim aktivnostima na ovom prostoru.

Osnovni pojmovi i definicije izletničkog turizma

Izletnički turizam odlikuje činjenica da turistički boravak traje kraće od nekoliko sati, do tri dana ili vezano za praznike i nešto više. Ovaj vid turizma je oblik turističkih kretanja radi boravka u prirodi, upražnjavanja različitih oblika rekreativnih aktivnosti kao što su šetnja, planinarenje, pešačenje, kao i poseta kulturnim dobarima.

Prema Svetskoj turističkoj organizaciji izletnikom se smatra turista koji u nekoj zemlji boravi kraće od 24 časa, odnosno ne noći u mestu posete.

Postoji izvesna problematika opšteg definisanja izletničkog turizma zbog uočenog problema dualizma izletničkih kretanja, koji se ispoljava i terminološki prilikom definisanja ovog vida turističkih kretanja. Ovaj dualizam se zasniva na postojanju strogo definisanih, ali potpuno odvojenih termina za izlete sa preovlađujućom rekreativnom i kulturnom komponentom. Tako se za popularne izlete u prirodi koristi termin piknik, dok se za obilaske kulturnih dobara najviše koristi termin ekskurzija¹.

Osnovne specifičnosti izletničkog turizma su:

- kraće vreme trajanja boravka
- manji radijus kretanja
- veća učestalost i masovnost
- raznovrsni motivi
- ne zahteva veće smeštajne objekte
- manja potrošnja po turisti².

Mogu biti poludnevni, dnevni i vikend izleti. Izletnička kretanja su masovna, ljudi odlaze u prirodu da bi se rekreirali, bavili sportom i jer boravak u prirodi blagotvorno deluje na zdravlje. Ovaj vid turizma je osetljiv na klimatske faktore, kulturnu kategoriju turista, a zavisi i od organizacionih faktora.

Sezonska koncentracija i manji radijus su osnovne odlike izletničkih kretanja. Prva odlika je u vezi sa klimatskim uslovima. Neki motivi koji uzrokuju ova kretanja su atraktivniji u nekom kraćem periodu godine, čime je određena sezona ovih kretanja. Izletnička kretanja se prožimaju sa drugim oblicima turizma. Izlet se može

1 Pivac, T. (2011): Ekskurzioni i izletnički turizam. Skripta
2 *Ibid.*

kombinovati kroz posetu banji, tokom sportskih priprema, u pauzama tokom lova, pre, tokom ili posle neke manifestacije. Izletnički turizam doprinosi boljem korišćenju turističkih kapaciteta i pospešuje turistički promet jer se odvija tokom cele godine. Stoga se može zaključiti da izletnički turizam nije određen sezonom već se može organizovati u proleće, leto, jesen i zimu, a rekreacija se prilagođava sezoni³.

Izletnički turizam Bukovice i Ravnih kotara

Kada se govori o regiji kao što je Dalmacija, koja ima izrazito turistički karakter, izletnička kretanja u njoj imaju posebno značenje. Savremeni turisti postaju sve zahtevniji. Oni se više ne zadovoljavaju samo pasivnim odmorom, poput kupanja i sunčanja, već traže aktivni odmor, ispunjen najraznovrsnijim sadržajima. Izlazeći u susret klijenteli u zadovoljavanju ovakvih želja, turističke agencije nude aranžmane u kojima se posebno ističu razni oblici vanpansionskih aktivnosti. Boravak u nekom turističkom mestu ili destinaciji pruža uslove za različite oblike vanpansionskih aktivnosti. Ovim sadržajima turistički radnici posvećuju posebno pažnju, jer oni doprinose kvalitetnijem boravku turista. Izletničke aktivnosti se baziraju na prirodi, kulturno-istorijskom nasleđu, arhitekturi, etnografskim vrednostima koje zajedno mogu osigurati autentičnost destinacije, tako što će ona biti različita i konkurentna u odnosu na druge. Upoznavanje turista sa kulturno-istorijskom baštinom mora biti jedan od primarnih zadataka marketinga i turističke animacije, kako sa aspekta pružanja individualnih doživljaja, tako i sa aspekta unapređenja turističke ponude i valorizacije raspoloživih turističkih resursa.

Iako su mezo-regije Bukovice i Ravnih kotara privredno zaostale i imaju slabu infra i suprastrukturu, potencijali za razvoj izletničkog turizma su veliki. Neki planovi i zamisli su počeli da se ostvaruju, a manifestacije u Ravnim kotarima sve više privlače turiste. Ipak put do potpunog razvoja izletničkog turizma je „dugačak i trnovit“. Potrebna su veća ulaganja u turizam, jasnija politika opština kao i veća uključenost lokalnog stanovništva.

Bukovica i Ravni kotari, sa jasnim planom i politikom, bi mogli postati glavne izletničke destinacije dalmatinskog primorja. Dalmatinska obala u poslednjih nekoliko godina predstavlja jednu od najrazvijenijih turističkih regija u Sredozemlju. Primarni dolazak svih turista na ovo područje jesu Jadransko more, morske plaže i veliki broj sunčanih sati u letnjem periodu. Ali turisti žele i više od toga, žele zanimljive izlete i aktivnosti tokom svog boravka na primorju. To „nešto više“ mogu upravo da budu Bukovica i Ravni kotari. Već duži period postoje organizovani izleti prema ovim prostorima, ali samo na nekoliko lokaliteta. Izleti su organizovani uglavnom iz mesta splitske, šibenske i zadarske rivijere.

3 *Ibid.*

Nekoliko je tipova izleta koji se mogu upražnjavati na ovom području :

- izleti bazirani na reljefu i prirodnim karakteristikama
- izleti povezani sa kulturno-istorijskim atraktivnostima
- mešoviti izleti

Prvi tip izleta, koji se oslanja na reljef i prirodne karakteristike, trenutno je najzastupljeniji na području Bukovice i Ravnih kotara, a svodi se na:

- izlete do slapova u nacionalnom parku „Krka“
- polovidba rekom Zrmanjom do Obrovca
- poseta parku prirode „Vransko jezero“.

Drugi tip, povezan sa kulturno-istorijskim atraktivnostima predstavlja organizovane posete antičkim gradovima Burnum i Aserija, izlet i obilazak utvrđenja Kličevica, obilazak Skradina.

Treći, ali i najučestaliji tip izleta (ali ne u Bukovici i Ravnim Kotarima) ima odlike mešanja predhodna dva tipa, odnosno idealan balans prirodnih i antropogenih atraktivnosti.

Antropogene vrednosti Bukovice i Ravnih kotara pogodne za razvoj izletničkog turizma

Istorija ovog kraja obilovala je burnim i značajnim događajima koji su opredeljivali njegovu sudbinu. Ovo područje odvajkada predstavlja raskrnicu puteva na kojem su se ukrštale geografske, nacionalne, kulturološke i verske razlike, te razlike u mentalitetima i navikama onih koji su aktivno učestvovali u istorijskim procesima koji su se dešavali na ovom području. Stoga nije neobično što je ovo područje uvek bilo u centru interesa svih onih koji su se nalazili na položajima da mogu kontrolisati tokove istorije.

Arheološko nalazište antičkog grada Burnuma. Najistaknutija tačka rimske imperije na području provincije Dalmacija bio je grad Burnum. Smešten je na današnjem području sela Ivoševci, nedaleko od Kistanja, na lokalitetu koji lokalno stanovništvo naziva Šupljaja. Taj naziv dolazi od dva luka koja su do danas preostala od nekadašnjeg severnog ulaza u logor. Izgradnja ovog rimskog grada datira iz vremena ratovanja imperatora Oktavijana protiv Ilirskih plemena. Na tom mestu sagrađen je vojni logor, a gradnju stalnog logora najverovatnije je započeo oko 33. godine p.n.e. namesnik Ilirika Publie Cornelia Dalmatella. Logor je dobio ime po ilirskoj gradini castellum Burnum, koja se nalazila na levoj obali Krke, na području današnjeg sela Puljani, udaljenog nekoliko kilometara od novoizgrađenog Burnuma. Rimljani su novi grad premestili na desnu obalu Krke zbog povoljnijeg strateškog položaja. Na početku je to bio privremeni vojni logor utvrđen zemljanim bedemima i rovovima. Svoj konačni izgled kao vojni logor Burnum je dobio oko

52. godine n.e. za vreme cara Klaudija. Koliko je izgradnja Burnuma bio značajan građevinski projekat, posebno pokazuje činjenica da je za njegovu izgradnju bila osnovana vojna ciglana. Burnum je u I veku bio najznačajniji rimski logor u Iliriku. Njegov primarni zadatak bio je da osigurava mir i po potrebi vojno interveniše u bilo kojoj tački na tom području. Svi važni putevi tog vremena vodili su pored Burnuma. Krajem I veka, kada je na ovom području uspostavljena vojna stabilnost, Burnum je izgubio funkciju vojnog logora. Tu ostaju samo manje vojne jedinice, a grad postepeno poprima civilne odlike života. U to vreme grad se razvija u širinu oko 2 kilometra. Izgrađuju se svi sadržaji potrebni za komforan život građana (amfiteatar, bazilika, terme itd.), čak je izgrađen i vodovod koji je vodio od izvora reke Radljevac u dužini od 32,6 km, pa je grad imao stalnu tekuću vodu kapaciteta 72 l/s. Poseban značaj imao je amfiteatar. To je bila građevina dimenzija 117m x 130m, u čijem središtu je bila arena prečnika 36m. Amfiteatar je bio ukopan 8m u dubinu, a mogao je primiti oko 8000 gledalaca. U prvo vreme služio je za svakodnevne treninge vojnika, a kad je vojska iz grada iseljena, adaptiran je za kulturno-zabavne programe. Stanovništvo grada Burnuma sačinjavale su pretežno familije rimskih vojnika, zatim ratni veterani kojima je dodeljena zemlja na obradu, ali i trgovci i lokalno ilirsko stanovništvo koje se uveliko romanizovalo. Pretpostavka je da je grad u to vreme mogao imati do 20.000 stanovnika⁴

Godine 2010. godine u selu Puljani, pokraj Ivoševaca, u jednoj od dve lepo obnovljene kamene kuće otvorena je Arheološka zbirka Burnum. U atraktivno uređenom prostoru izloženi su predmeti pronađeni tokom arheoloških iskopavanja, prikazan je tok istraživanja Burnuma i sl. U muzeju se nalazi i vizualizacija pronađenog natpisa sa spomenom cara Vespazijana, koji se nalazio iznad ulaza u amfiteatar, a car Vespazijan u muzeju ima i svoju bistu. U zbirci predmeta istaknuto mesto imaju brojni pronađeni novčići, dok se mogu videti i amfore, keramičke posude, oružje, oruđe itd.⁵

Arheološko nalazište antičkog grada Aseria. Između današnje Bukovice i Ravni kotara smestio se nekad velelepni grad Aseria. Jedan od najvažnijih liburnskih i kasnije rimskih naselja na području severne Dalmacije, smešten na području današnjeg sela Podgrađe nedaleko od grada Benkovca. Grad se nalazio na važnom putu koji je vodio od kolonije Jader (Zadar) prema unutrašnjosti i rimskim municipalnim središtima Nedinumu (Nadin), Varvariji (Bribir), odnosno dalje prema Skardonu (Skradin), vojnom logoru Burnumu (Ivoševci kod Kistanja) i dalje prema Saloni (Solin) glavnom gradu rimske provincije Dalmacije. U grad se ulazilo na njegovom severozapadnom delu gde su se nalazila starija gradska vrata. Njihovu ulogu kasnije je preuzeo slavoluk ugrađen u severni bedem grada. Velelepni ulaz

4 Mandić, Lj. (2010): Knjiga o Kistanjama, Zavičajni klub Kistanjska Bukovica, Beograd

5 <https://www.putovnica.net/odredista/hrvatska/np-krka/burnum>

u grad podignut je u čast cara Trajana oko 113. Glavni gradski trg, forum, nalazio se na jugozapadnom delu uz sam rub grada, bio je širok oko 30 metara. Danas se nad njim nalazi crkva sv. Duha, a na istom mestu je utvrđeno postojanje starije ranohrišćanske crkve. Tragovi foruma i njegov originalan pod mogu se videti i danas s južne strane crkve u čije je zidove uzidano mnoštvo rimskih kamenih spomenika - spolija. Grad je pitkom vodom bio snabdeven akvaduktom dugim oko 3km, koji je vodu dovodio sa izvora Čatrnja u današnjem selu Lisičić. Osim akvadukta za snabdevanje pijaćom vodom koristile su se i cisterne za vodu od kojih je jedna i pronađena u novim istraživanjima. Aseria je značajna i po cipusima, vrsti liburnskog nadgrobnog spomenika kojih je najveći broj pronađen upravo na ovom području, a koji su se prema novim rezultatima istraživanja i izrađivali u Aseriji. Aseria je danas najsjajniji biser u kruni bogate kulturno istorijske baštine benkovačkog kraja⁶.

Arheološko nalazište rimskog hrama u Ninu. U samom središtu Nina, na položaju nekadašnjeg rimskog foruma, nalaze se ostaci monumentalnog rimskog hrama, najvećeg na istočnoj obali Jadranskog mora. Oni datiraju iz druge polovine 1. veka posle Hrista, iz vremena vladavine cara Vespazijana (69. - 79. godine nove ere). Njegovo ime se nalazi na natpisu uklesanom na frizu s pročelja hrama. U tlocrtu hrama vidljiva su dva dela podjednake veličine: svetište na zapadnoj strani i trem ispred njega na istočnoj strani. Spoljni obim građevine bio je 33 metra po dužini i 23,5 metara po širini. Svetište je iznutra bilo podeljeno na tri prostora, međusobno odeljena sa po dva stuba sa svake strane. U njega su verovatno bili postavljeni kipovi božanstava. U središnji prostor ulazilo se iz trema, kroz portal od kojeg su se sačuvali ulomci nadvratnika i dovratnika. Ispred svetilišta nalazio se prostrani trem, koji je u pročelju s istočne strane imao 6 stubova sa isklesanim žljebovima. Na podijum hrama dolazilo se monumentalnim stepeništem na pročelju, čiji se temelji još i danas naziru. Na hramu je podignut jedan korintski stub originalne visine 17 metara⁷.

Tvrđava „Kličevica“. Nalazi se severozapadno od Vranskog jezera, u blizini Benkovca. Tvrđavu je, radi nadolazeće turske opasnosti krajem 14. veka podigla Hrvatska vlastelska porodica Kurjakovića. Objekat je sačuvan 70% od izvornog izgleda. Odbrambene zidine i centralna zasvođena kula sačuvani su gotovo u potpunosti. Potrebno je provesti istraživačke i konzervatorske radove. Ukoliko bi se sprovedla rekonstrukcija unutrašnjosti tvrđave objekat bi se mogao revitalizovati. Računajući na blizinu autoputa (oko 300m) mogao bi se izgraditi odvojen deo za odmorište, a objekat staviti u funkciju vrhunskog restorana uz stalnu postavku etnografske zbirke⁸.

6 Predovan Josip i sar. (2013): Bukovica i Ravni kotari / vodič kroz kulturnu baštinu, Sveučilište u Zagrebu

7 <https://www.nin.hr/hr/kulturna-bastina/rimski-hram>

8 <https://hrvatski-vojn timer.hr/utvrda-klicevica/>

Kamičak. Tvrđava Kamičak, u narodu poznata i kao Utješinovića grad, je srednjovekovna tvrđava smeštena na nepristupačnoj litici na levoj obali reke Krke u tesnacu između Roškog slapa i Visovačkog jezera. U srednjem veku gospodari Kamička bili su članovi moćne velikaške porodice Nelipići. Zadnji izdanak porodice Nelipići, knez Ivaniš posinio je svoga zeta Anzali Frankopana i predao mu u nasledstvo Kamičak i okolne posede. Međutim, kralj nije priznao baštinski pravo pa je Kamičak 1445. godine preuzeo Grgur Utješinović koji je franjevcima darovao ostrvo Visovac. Nakon Utješinovića, Kamičkom vladaju braća Halapići. Godine 1523. Kamičak su osvojili i porušili Turci.⁹

Kula Stojana Jankovića, smeštena u selu Islam Grčki blizu Zadra, redak je i izuzetan primer spoja utvrde i stambenog objekta. Objekat je bio posebno važan u 17. veku kad se nalazio između Mletačke republike i Osmanskog carstva koje se sve više širilo. Kompleks ima oblik pravougaonika stranica 80mx60m, a obrubljen je delomično zgradama (stambenim objektima, ambarima, konjušnice), a delomično visokim zidovima. Glavna stambena zgrada i kula dele unutrašnji prostor na dva dvorišta. Neposredno izvan zidova nalazi se srednjovekovna romanička crkva koja takođe pripada kompleksu. Ispod glavne kule nalazi se tamnica i tajna izba povezana sa skrivenim izlazom. Objekat je zvanično priznati spomenik kulture. U Kuli su postojale vredne zbirke ikona (od 16. do 18. veka), slika iz 19. veka, vredni crkveni predmeti, kolekcija srednjovekovnog oružja i umetničkih predmeta, etnografska zbirka, arheološka zbirka, biblioteka sa oko 6.000 knjiga od kojih su mnoge na stranim jezicima (prvenstveno na italijanskom, ruskom i francuskom), te nameštaj, geografske karte itd.¹⁰

Kaštel Benković. Na brdu iznad grada Benkovca malo je utvrđenje pod nazivom Kaštel Benković, koji dominira svojim položajem benkovačkoj dolini. Iz pisanih izvora utvrđeno je da je dvorac postojao već u 15. veku i verovatno ga osnovao neki od predaka porodice Benković, koja se prvi put spominje 1468. godine. Utvrđenje je vrlo jednostavna kamena građevina, koja se sastoji od dvorišta u obliku kvadrata, u čijem donjem delu stoji visoki toranj. Uglove zidova dopunjuju 2 okrugle kule sagrađene u vreme turskog perioda u 16. veku. Kasnije izmene smanjile su utisak utvrđenja, koja ima istorijsku i graditeljsku vrednost. Prostorije tvrđave sada koristi grad kao muzej.¹¹

Manastir Sv. Arhandela (Manastir Krka). Tri i po kilometra istočno od Kištanja, u kanjonu Krke, smešten je manastir nazvan po reci koja pored njega protiče. Ovaj drevni manastir Krku podigla je srpska princeza Jelena, sestra cara Dušana,

9 www.npkrka.hr

10 <https://www.kulajankovica.hr/>

11 <http://www.zadarfilmcommission.com/lokacija/utvrda-muzej-benkovac/38>

udata za hrvatskog kneza Mladena II Šubića, posvetivši ga sv. arhangelu Mihailu. Bilo je to 1350. godine. Manastir Krka broji duge vekove i njihovim tokom se bogatila njegova riznica, pa su u nju prispevale brojne dragocenosti neprocenjive vrednosti ne samo iz srpskih krajeva nego i iz Jerusalima, Svete Gore, Venecije i carske Rusije. Tu su i knjige Vuka Stefanovića Karadžića i Dositeja Obradovića na kojima su oni, kao autori, ispisali svoju posvetu manastiru Krki. Brojna su imena srpskih velikana koji su posećivali manastir Krku ili bili u čvrstoj vezi s njim. Uz Dositeja Obradovića i Gerasima Zelića bili su to Simo Matavulj, Nikola Tesla, Mirko Korolija, Miloš Crnjanski, Vladan Desnica i drugi.^{12,13}

Manastir Krupa nalazi se podno Velebita, blizu izvora istoimene reke. Sagrađen je u vreme kralja Milutina, 1317. Predanje kaže da su mu temelje postavili monasi iz manastira Krupe na Vrbasu. I ovaj manastir, kao i Krka i Dragović, uvek je delio sudbinu sa srpskim pravoslavnim narodom iz tih krajeva, kome je i pripadao. Često je stradao u raznim najezdama. Ipak je iza toga uvek i obnavljan.^{14,15}

Manifestacione aktivnosti i izletnički turizam

Manifestacije su od samog nastajanja turističke delatnosti bile jedan njihovih od osnovnih elemenata. Upotrebljavale su se kao elemenat koji podiže atraktivnost određenoj turističkoj destinaciji. Vid turizma koji bi najviše dobio na značaju obnavljanjem nekih zaboravljenih i boljim uključivanjem postojećih manifestacija svakako je izletnički turizam. U popularne manifestacije ovih krajeva spadaju Bakanalije, Dani vitezova vranskih, Mokropoljski susreti, Burnumske ide, Preobraženje gospodnje u Kistanjama itd.

Bakanalije predstavljaju projekat koji su organizovali studenti arheologije i klasične filozofije zadarskog Univerziteta. Bakanalije vraćaju u davna vremena antike kada su ulicama šetali legionari, gladijatori, robovi, carevi i carice, sve u čast Dionisa, boga vina. Održavaju se u gradu Benkovcu u organizaciji Turističke zajednice Grada Benkovca i uz podršku Zavičajnog muzeja Grada Benkovca i Grada Benkovca u toku Kulturnog leta. Centralni deo događaja su gladijatorske borbe sa kojima su oduševljeni svi prisutni, a pogotovo deca.

12 www.zaduzbine-nemanjica.rs

13 Pivac, T., Blešić, I. (2017): Značaj pravoslavnih objekata u Dalmaciji u očuvanju tradicije srpskog stanovništva iz ugla raseljenih lica, Srpsko-hrvatski odnosi, identitet i ekonomija u 21. veku, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, Udruga za povjest, suradnju i pomirenje-Golubić (Obrovački), Novi Sad, 67-77

14 <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Manastiri-Krupa-c.htm>

15 T.Pivac, I.Blešić, *op. cit.*

Preobraženje Gospodnje u Kistanjama. Tradicionalno se svake godine u Kistanjama na pravoslavni svetac Preobraženje Gospodnje održava sajam. Karakteristično je to što se dan uoči Preobraženja Gospodnjeg (18.08.), sam praznik dočekuje kod manastira Krka do kasno u noć, da bi manifestacija praćena kulturno-umetničkim programom, raznim izložbama slika i knjiga te starih zanata i predmeta bila nastavljena 19. avgusta u centru Kistanja, ired pravoslavne crkve. U periodu oko ovog svetca u Bukovicu dolazi veliki broj bivših stanovnika ovog mesta koji su se posle rata raširili širom sveta.

Burnumske ide. Termin Ide prvobitno se odnosio na dan punog meseca. Rimljani su ih smatrali povoljnim danom u svom kalendaru kada su se organizovale svečanosti i proslave. Zbog toga u Burnumu, jedinom rimskom vojnom amfiteatru u Hrvatskoj, u vreme letnjih meseci organizuju se “Burnumske ide”¹⁶. Prve “Burnumske ide” održane su u leto 2011. (u selu Ivoševci, nadomak Kistanja). Predstava je uprizorila život za vreme vladavine rimskih careva u samom amfiteatru, dok su zvuci harfe i bubnjeva, te žongleri sa vatrom upotpunili ugođaj putovanja u davnu prošlost. Van samog amfiteatra odvijao se pravi život iz ondašnjeg Rimskog carstva sa antičkim stolom gde su posetioci mogli da degustiraju neobično začinjeno vino, libum - vojnički hleb, globi - preteče današnjih uštipaka od griza i sira umočene u topli med i uvaljane u mak. Posetioci su mogli napraviti rimsku frizuru, isprobati neku od rimskih sprava, okтити se lovorovim vencem, uživati na trikliniju - rimskom ležaju, uživati u štandu mirisnih aroma, gledati kovača kako kuje ili keramičara kako izrađuje glinene posude. Upriličene su i stare rimske igre, a pobednici su dobijali simbolične nagrade¹⁷.

Prisnacfest. Održava se svakog avgusta u Zelengradu u organizaciji Zavičajnog kluba Janko Mitrović iz Zelengrada. Ovom manifestacijom meštani su želeli da sačuvaju od zaborava pripremu tradicionalnih jela. Napravi se oko 100 prisnaca, a broj posetioca je oko 1500¹⁸.

Bukara Benkovac. Manifestacija ima za cilj promociju Bukovice i Ravnih kotara. Naglasak je na ponudi, prezentaciji i promociji hrane i pića kojima obiluje ovaj kraj, koji je u svesti ljudi sinonim za raznovrsnu i zdravu hranu te dobrog vina. Pored bogate ponude raznovrsnih autohtonih, gastro proizvoda, održava se i prezentacija starih izvornih zanata, kao i pesama, plesova i običaja za što su zadužena kulturno umetnička društva. Teško je pronaći područje sa takvim etno blagom, sa takvim šarenilom običaja i tradicijskih, autohtonih vrednosti kao što je područje

16 <http://www.np-krka.hr/stranice/burnumske-ide/441/hr.html>

17 <https://tris.com.hr/2019/08/burnumske-ide-urban-i-cetvorka-rimski-jelovnik-ljubavni-napitci-i-be-splatan-autobus/>

18 <https://www.agroklub.com/sajmovi-dogadjanja/najstariji-narodni-kolac-ima-i-svoj-festival-prisnac-fest/44551/>

Bukovice i Ravnih kotara, i stoga je Bukara Benkovac doživljaj u kojem svake godine uživa na hiljade domaćih i stranih gostiju¹⁹.

Vinfest. Sa obzirom na vekovnu tradiciju vinogradarstva i vinarstva u Ravnim kotarima, Grad Benkovac u saradnji sa Turističkom zajednicom Grada Benkovca pokrenuo je manifestaciju VINFEST. Cilj manifestacije je prezentacija i promocija vinarstva na području Grada Benkovca, na prostoru koji je tradicionalno i geografski uz sve pogodnosti i potencijale, predvodnik u proizvodnji vrhunskih vina u regionu. Poseban naglasak stavljen je na promociju i brendiranje autohtonih sorti vinove loze Maraština i Plavina. Manifestacija je i edukativnog karaktera, te svake godine okupi vrsne stručnjake iz oblasti vinarstva i vinogradarstva, na radost i zadovoljstvo vinara koji na takav način uvek mogu dobiti poneki savet i konstruktivnu kritiku. Manifestacija VINFEST Benkovac se vrlo brzo afirmisala kao jedna od najkvalitetnijih takve vrste u Dalmaciji²⁰.

Benkovački sajam. Priča o Benkovačkom sajmu započeta je još pre stotinu godina i prenosi se iz generacije na generaciju. Danas je to jedan od najvećih i najstarijih sajmova u Hrvatskoj i privlači sve više ljudi tokom cele godine, atrakcija koja svaki put iznova iznenađuje brojem posetilaca, koji ponekad prerastu brojku od 10.000. Održava se svakog 10-og u mesecu na 6 hektara zemljišta, kamenjara i borove šume u Benkovačkom selu, poviše grada Benkovca, u kraju gde ljudi tradicionalno žive od poljoprivrede, stočarstva i autohtonih zanata. Dugačka kolona automobila proteže se od Benkovca do benkovačkog sajma već od ranih jutarnjih sati. Hiljade automobila parkiranih oko glavne ulice i prostora sajma, stotine trgovaca stokom i domaćim životinjama, poljoprivrednim alatima i sitnicama za kuću, deseci gostioničara sa improvizovanim šatorima, nepregledna reka kupaca, znatiželjnih iz svih krajeva Hrvatske, sve to čini benkovački sajam centrom Dalmacije svakog meseca. Na hiljade posetilaca dolazi zbog običaja, ugođaja ali i da budu viđeni. Prednost sajma je ne samo u stogodišnjoj tradiciji, već i u činjenici da je ovaj sajam deo, gotovo već izgubljenih običaja života poljoprivredno-stočarskih krajeva i kao takav predstavlja autentičnu manifestaciju privredno-kulturnog tipa i bogate etno baštine²¹.

Praznik Gospe od Zečeva. Svake se godine početkom maja u Ninu okuplja veliki broj hodočasnika obeležavajući godišnjicu ukazanja Gospe. Ona se, prema pisanim tragovima i službenom priznanju ondašnje Ninske biskupije, 5. maja 1516. godine na ostrvcetu Zečevu ukazala pastirci, udovici Jeleni Grubišić. Nin je tako

19 <https://ezadar.net.hr/dogadaji/3546531/upoznajte-sve-adute-bukovice-i-ravnih-kotara-na-tradicionalnoj-bukari-benkovac/>

20 <https://benkovac.hr/novosti/obavijest?id=DZK7nz8ZoYODptwcDS1>

21 <https://centar zabave.com/dogadanja/sajam-u-benkovcu>

postao značajno marijansko svetište u kojem se svake godine u maju okuplja velik broj vernika. Praznik Gospe od Zečeva se slavi prvog ponedjeljka pre praznika Vaznesenja. Posle misnog slavlja započinje svečana šetnja vernika ulicama grada Nina koje su praznični uređene. Vernici pritom nose kip čudotvorne Gospe od Zečeva i pevaju himnu Dobra Majko sa Zečeva te druge pesme posvećene Devici Mariji²².

Dani vitezova vranskih. Održavaju se poslednjeg vikenda avgusta u Vrani, 3km od centra Pakoštana. Templari, Turske paše, Papinski glasnici, Vranski priori su neki od likova duge istorije. Na danima vitezova Vranskih, oživljavaju se davna vremena. Prikazuju se srednjevekovni tabori, viteški turniri, stari zanati, vitezovi konjanici iz čitave Hrvatske i inostranstva, sokolari, običan puk, žongleri²³

Mokropoljski susreti. Bacanje kamena s ramena, vučenje konopca, skok u dalj, neke su od disciplina viteškog nadmetanja učesnika mokropoljskih susreta. Najčuvenije i najinteresantnije discipline su skok na mešinu i skok sa mešine. Tradicionalna mokropoljska svadba, sa autentičnim svatovima, nošnjama, običajima, ima za cilj da pokaže kako je to nekada bilo i izgledalo. Da se sa tradicijom upoznaju svi oni koji su o starom načinu svadbe u Mokrom Polju, slušali samo od svojih dedova i baka. U večernjem programu nastupaju kulturno-umetnička društva, pevači, recitatori. Prelje (bake koje predu vunu), možda su i najzanimljivije u toj večeri. Dok među prstima provlače vunu, u isto vreme prave pređu i takmiče se koja će na kraju imati najdeblje vreteno. Mokropoljski susreti su tradicija, koja ne bi trebalo da se ugasi, već da se iz godine u godinu obeležava i prenosi s kolena na kolena²⁴.

Ciklop film fest. Benkovčani su od 17. do 21. avgusta 2021. imali priliku uživati u prvom lokalnom filmskom festivalu - Ciklop Film Fest-u, koji je organizovan u sklopu projekta Generator kulture Benkovac, kojim upravlja udruženje Prizma. Ciklop Film Fest (CFF) je sufinansiran sredstvima Evropske unije iz Evropskog socijalnog fonda. Naziv je dobio po posebnom načinu obrade benkovačkog kamena. Pločasti kamen karakterističan je po nepravilnom, lomljenom obliku i klesanoj površini. Filmski festival mladih organiziraju mladi za mlade koji žele podeliti ljubav prema filmskoj umetnosti. Za prvi filmski festival pristiglo je tridesetak filmova iz cele Hrvatske, od Zagreba, Splita, Zatona, Rijeke, Medulina, Bjelovara i drugih mesta²⁵.

22 <https://www.nin.hr/hr/manifestacije/blagdan-gospe-od-zeceva>

23 <https://www.vitezovivranski.hr/hr/dani-vitezova-vranskih>

24 <https://www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2827229/mokropoljski-susreti.html>

25 <https://www.zadarskilist.hr/clanci/12082021/pristiglo-preko-30-filmova-iz-svih-dijelova-zemlje>

Najorganizovaniji izleti

Organizovanje izleta je kompleksan posao koji zahteva koordinisan rad mnogobrojnih institucija i preduzeća. Osnovni učesnici pri organizovanju izleta na području Hrvatske su turističke agencije i turističke zajednice gradova, mesta ili uprave samih turističkih atrakcija. Sve to u saradnji sa saobraćajnim preduzećima i udruženjem turističkih vodiča Hrvatske. Izleti se organizuju na tri načina u zavisnosti od načina dolaska turista:

- ◆ turisti sa brodova za krstarenje
- ◆ organizovani dolasci turista putem organizatora putovanja iz zemlje i inostranstva
- ◆ individualni dolasci turista.

Najpopularniji izlet trenutno predstavlja odlazak u nacionalni park „Krka“. Odnosno poseta Skradinskog buka i Roškog slapa. Njega organizuju različite privatne turističke agencije iz Šibenika, Splita, Zadra, Vodica, Primoštena, Biograda na moru, Nina, Vira i drugih bližih mesta na primorju. Oni tokom letnje sezone turistima koji su došli da uživaju u Jadranskom moru nude zanimljive aranžmane kako bi obogatili njihov boravak na destinaciji. Inače, sve posete parku su uglavnom izletničkog tipa i turisti se kratko zadržavaju na ovoj destinaciji, uglavnom između pola i dva dana. Izlet može biti organizovan i od turističkih organizacija gradova i mesta na kojima se izletničke lokacije nalaze, kao i od strane uprave nacionalnog parka „Krka“.

Što se tiče drugih lokaliteta, treba istaći sve uspešniju organizaciju turističkih aktivnosti uz reku Zrmanju. Rafting ovom prelepom rekom organizuju mnoge turističke agencije. Pre svih one koje su se specijalizovale za avanturističke ture. Kao i u nacionalnom parku „Krka“ i ovde pored turističkih agencija u organizaciju je aktivno uključena i turistička zajednica jednog grada. To je turistička zajednica Obrovca, grada koji leži na Zrmanji. Zajednica organizuje rafting ture, osmišljava program i neke dodatne aktivnosti. Pored raftinga i specijalizovane agencije i turistička zajednica organizuju još i kajak ture, džip ture kao i veoma inovativne aktivnosti koje se odnose na supovanje (Stand Up Paddle surfing ili veslanje na dasci).

Organizacija izleta (zasnovanih na prirodnim motivima) najbolje funkcioniše na području dve reke u Bukovici. Dok je područje Ravnih kotara iako poseduje ništa manje atraktivne lokacije više okrenuto Jadranskom moru i kupališnom turizmu. To se pokušava promeniti, akcije pre svih preduzima turistička zajednica Benkovaca koja sve više obogaćuje turističku ponudu i uključuje izletnički turizam. Ipak je još uvek izostala koordinacija sa ostalim učesnicima u turizmu, a turistička zajednica i to sa skromnim budžetom ne može mnogo toga sama uraditi.

Potencijalni lokaliteti za razvoj izletničkog turizma

Na prostoru Bukovice i Ravnih kotara postoje interesantni lokaliteti i potencijalne turističke atraktivnosti koje tek treba da se razviju.

Sakralni objekti Bukovice i Ravnih kotara kao potencijalni lokaliteti.

Poseban značaj i karakteristika sakralnih objekata Bukovice i Ravnih kotara leži u tome, da oni pripadaju dvema najvećim hrišćanskim veroispovestima, pravoslavnoj i katoličkoj. Nažalost različitosti u pogledu ispovedanja vere, običajima i tradiciji vezanoj za verske hramove umesto da je obogaćivalo ovaj kraj, dovelo je do velikih problema, nesuglasica i sukoba u više navrata. Turizam i u svojim osnovnim principima navodi da pomaže u međusobnom razumevanju naroda i nacija. Njegovim snažnijim razvojem, multietničko stanovništvo ovih krajeva bolje bi funkcionisalo. Ako bi se više uključili u turizam, i stremili ka organizovanom razvoju verskog turizma, crkve bi imale velike koristi od toga, naime ostvarile bi znatno značajnije prihode koje bi mogle usmeriti na očuvanje svojih hramova kao i crkvenog inventara koji je od velike vrednosti. Od pravilno usmerenog i dobro organizovanog verskog turizma korist ima i celokupna lokalna zajednica. Prave se suveniri, izgrađuju dodatni smeštajni kapaciteti itd. Kapital ostaje u rukama meštana, oni imaju redovne prihode i nemaju potrebu da napuštaju te krajeve i odlaze u velike gradove. Izletnički turizam obuhvata i posete sakralnim objektima. Posete su uglavnom u trajanju od sat do tri u zavisnosti od interesovanja posetioca i programa koji nudi organizator posete. Postoje i višednevne posete, kada se noći u konacima manastira ili smeštajnim kapacitetima u blizini samog sakralnog objekta. Najznačajniji sakralni objekti u Bukovici i Ravnim kotarima, koji mogu ponuditi najviše turistima zainteresovanim za religiju jesu pravoslavni manastiri Krka i Krupa. Posetioca u ovim manastirima ima, ali to nisu organizovani turisti, učesnici religijskog turizma, već uglavnom raseljeni ljudi sa prostora Dalmacije, koji koriste svaku priliku da posete svetinje svojih krajeva.

Pored najvažnijih pravoslavnih manastira Dalmacije, posetioci koji žele obići pravoslavne svetinje ovog kraja u svoj put trebaju uključiti i manastir Svete velikomučenice Nedelje (od 2005. godine ima status manastira) u Očestovu, crkvu Svetog Ćirila i Metodija u Kistanjama, crkvu Svetog Jovana u Benkovcu, u Kuli Atlagić crkvu Svetog Nikole, crkvu Svetog Kirika i Jukite u Karinu Donjem, crkvu Svetog Spiridona u Skradinu itd.

Katolička crkva ima liberalniji stav prema organizovanom religijskom turizmu. Na prostorima Bukovice i Ravnih kotara mali je broj objekata katoličke crkve koji su turistički posećeni. Jedan od retkih posećenih sakralnih objekata katoličke crkve jeste franjevački samostan na ostrvu Visovac na Krki. Iako ovaj objekat ima zanimljivu i bogatu istoriju, njega turisti više posećuju zbog zanimljive igre prirode i čoveka i izgradnje samostana na prelepom delu prirode nacionalnog parka Krka,

još veći ugođaj po turiste je što do samog ostrva moraju brodićima, a prolazi se kroz jedinstven predeo koji se retko viđa. Potencijal za razvoj verskog turizma, iskombinovanog sa izletničkim na ovom malom ostrvu je veliki, to je prepoznala uprava nacionalnog parka i počela sve organizovanije da deluje. Na veliku umetničku vrednost religijskog tipa nailazi se i u gradu Skradinu. To se jasno uočava na jednoj od najlepših građevina, Nadžupsko-Opatskom dvoru, koji je muzejska riznica sakralnog i etnografskog blaga. Ovaj kulturni skradinski objekat sadrži niz vrednih umetničkih slika, ulja na platnu iz 17. i 18. veka, zbirku brokantnog crkvenog ruha i crkvene liturgijske ornamentike, relikvijara, vrednu biblioteku. Još jedan verski objekat u Skradinu, koji bi mogao privući pažnju turista i doprineti povećanju broja poseta kroz izlete, jeste crkva Porođenja blažene device Marije. Ova crkva, koja dominira centralnim gradskim trgom, sagrađena je na temeljima nekadašnje katedrale koju su razorili Osmanlije, koji su Skradinom vladali od 1522. do 1683. godine. Crkvu su izgradili Mlečani, a gradila se punih deset godina, od 1747. do 1757. godine. Iznad unutrašnjeg dela portala u drvenu konstrukciju pevališta 1776. godine ugrađene su orgulje Nakić škole, a sagrađio ih je italijanski graditelj Frančesko Daci. Teško oštećene u poslednjem ratu, obnovljene su novcem Ministarstva kulture, te su zbog svoje izuzetno visoke umetničke vrednosti, proglašene državnim kulturnim dobrom²⁶

Još jedna lokacija koja ima potencijala da preko sakralnih objekata privuče veliki broj turista jeste grad Nin u Ravnim kotarima. Ovaj gradić bi mogao razviti i organizovati zanimljive izlete koji bi sadržali obilazak tri kulturno-istorijski najvažnija sakralna objekta ovog prostora. To su crkva Svetog Križa, poznata i kao „najmanja katedrala na svetu”, crkva Svetog Nikole, koja je služila za predstavljanje novokrunisanih kraljeva (sedam kraljeva se krunisalo u Ninu) narodu i crkva Svetog Anselma, župna crkva koja je izgrađena još u 6. Veku, ali potpuno obnavljana u 11. i 18. veku²⁷.

Gradske zone. Iako se na prostoru Bukovice i Ravnih kotara nalazi nekoliko mesta sa statusom grada, ti gradovi i njihova gradska jezgra su relativno mala. Svi gradovi na ovom prostoru imaju bogatu istoriju, lepu arhitekturu i smešteni su na atraktivnim prirodnim predelima. Sve to ukazuje da gradovi Bukovice i Ravnih kotara imaju potencijala za razvoj turističke delatnosti, odnosno imaju načina da zadovolje potrebe turista koji bi došli. Putem organizovanih izleta u ove gradove mogu se sticati znanja o burnoj istoriji severne Dalmacije, o sedam kraljeva iz srednjeg veka koji su krunisani u kraljevskom gradu Ninu, o Skradinu koji je ceo jedan spomenik culture, o Benkovcu koji će ih povesti od antike kroz drevnu Aseriju, preko srednjeg veka koji se oslikava kroz kaštel Benković, o jedinom gradu Bukovice, Obrovcu koji čini neraskidiv spoj sa prelepom Zrmanjom. Potencijalni

26 <http://www.grad-skradin.hr/stranice/kulturna-bastina/4.html>

27 <https://www.nin.hr/hr/bastina>

gosti su svakako turisti kupaći, koji leti pristignu na Jadransko more. Oni nisu oni specifični „turisti kulturnog turizma“ koje interesuje svaki detalj iz istorije nekog grada ili svaka faza arhitekture kroz koju je grad prošao. Ali svakako imaju želju da posete obližnje gradove, da se upoznaju sa najvažnijim detaljima iz njihove istorije, da upamte najzanimljivije priče, vide najlepše građevine, ali i da se vrate na plažu gde uživaju u moru i suncu. Turističke zajednice gradova moraju više raditi na samoj promociji, ističući autentičnost i posebnost baš tog mesta. Izleti mogu biti organizovani u jednodnevnom trajanju gde će se obilaziti samo jedan grad ili u višednevnom gde bi se obilazilo više njih.

„SWOT“ analiza stanja izletničkog turizma u Bukovici i Ravnim kotarima

SWOT analiza odnosi se na identifikaciju jakih i slabih strana područja Bukovice i Ravni kotara kao turističke destinacije i ključnih faktora iz okruženja, odnosno šansi i pretnji, koji imaju uticaj na turistički razvoj ovih područja, a samim tim i izletničkog turizma.

Snage	Slabosti
▪ Pripadnost regiji Dalmacija ▪ Međunarodni aerodrom Zemunik u Zadru ▪ Dobra drumska saobraćajna infrastruktura ▪ Mali stepen urbanizacije opština ▪ Bogatstvo prirodnih uslova za razvoj turizma ▪ Bogatstvo kulturnog nasleđa (arheološki lokaliteti, utvrđenja, sakralni objekti, folklorno nasleđe, očuvana arhitektura naselja) ▪ Raznovrsne manifestacije	▪ Neadekvatna zaštita kulturnih resursa ▪ Nedostatak stručnih kadrova u turizmu ▪ Slaba naseljenost prostora i nedostatak mladog i obrazovanog stanovništva ▪ Potenciranje prirodnih karakteristika i pravljenje izleta zasnovanih na prirodnim motivima ▪ Nedovoljno angažovanje turističkih zajednica opština za razvoj izletničkog turizma koji može da bude jedan od najvažnijih oblika turizma ▪ Slaba promocija lokaliteta od kulturnog značaja

Šanse ▪ Trend povećanja tražnje za izletima i specifičnim oblicima turizma ▪ Porast interesovanja za nove destinacije i neistražena mesta ▪ Politička podrška intenzivnijem turističkom razvoju ▪ Usvajanje planskog pristupa u razvoju turizma mezo-regije ▪ Zaštita, rekonstrukcija i revitalizacija arheoloških lokaliteta i utvrđenja ▪ Pristup određenim EU fondovima	Pretnje ▪ Još uvek prisutne posledice rata ▪ Nedovoljna podrška vlasti i slaba ulaganja u razvoj izletničkog turizma
---	---

SWOT analiza ukazuje da Bukovicu i Ravne kotare karakterišu povoljni pre-duslovi za razvoj turizma među kojima je saobraćajna infrastruktura jedna od najvećih snaga i sama pripadnost teritorija jednoj od najrazvijenijih turističkih regija. Pored toga ističu se brojne prirodne i kulturne vrednosti koje privlače posetioce. Kada su u pitanju slabosti izletničkog turizma zapažaju se slabosti koje se odnose na aktivnosti turističke organizacije i stepen zaštite kulturnih dobara, kao i promocije. Šansu treba tražiti u sve većoj tražnji turista za specifičnim oblicima turizma, za aktivnim odmorom i želji da se upoznaju sa lokalitetima u neposrednoj blizini mesta gde provode godišnji odmor. Takođe, velika šansa je i to što opštine i turističke zajednice opština mogu da apliciraju na različite projekte i dobiju određena finansijska sredstva od EU. Najveća pretnja je što se posledice rata još uvek osećaju.

Zaključak: Mezo regija Bukovica i Ravni kotari poseduju mnoge turističke atraktivnosti i samim tim velike potencijale za razvoj različitih oblika turizma, a posebno izletničkog. Prirodne atrakcije su najveći potencijal pri razvoju izletničkog turizma, ali nikako ne mogu biti potisnute i antropogene vrednosti kojima ovi krajevi obiluju. Brojni sakralni objekti, arheološki lokaliteti iz rimskog perioda od izuzetne važnosti, interesantne i nesvakidašnje manifestacije, bogato folklorno nasleđe (nošnja, gastronomija) su dobar motiv za posetu i pokrećući faktor kod turista.

Ono što se ističe kao nedostatak jeste slabo udruživanje lokalnih zajednica i potreba za njihovo zajedničko istupanje na tržište. Svima treba da bude u interesu da obe regije zajedno, mogu da zažive uz pomoć turizma. Turistička delatnost je svakako jedna od glavnih nosilaca privrednog razvoja i boljeg i kvalitetnijeg života u Bukovici i Ravnim kotarima.

Summary: The areas of Dalmatian Bukovica and Ravni kotari have a space where numerous excursions are performed or can potentially be performed. An additional initiative for more active use of attractive natural and anthropogenic facilities for excursions, would contribute to improving the economic situation of the municipalities of this region. Excursion tourism is a form of tourist movements for the purpose of staying in nature, practicing various forms of recreational activities such as walking, hiking, walking, as well as visits to cultural assets. Although the meso-regions of Bukovica and Ravni kotari are economically backward and have weak infrastructure and superstructure, the potentials for the development of excursion tourism are great. Bukovica and Ravni kotari, with a clear plan and policy, could become the main excursion destinations on the Dalmatian coast. In the last few years, the Dalmatian coast has been one of the most developed tourist regions in the Mediterranean. Tourists today want more from the sun, the sea, the beach, they want interesting excursions and activities during their stay on the coast. That “something more” can be Bukovica and Ravni kotari. The paper will emphasize the cultural heritage as a significant potential for designing new excursions that can be found in the tourist offer of Northern Dalmatia.

Key words: excursion tourism, cultural assets, Bukovica, Ravni kotari

Zahvalnost

Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-9/2021-14/200125).

Sadržaj publikacije ne odražava stavove uredništva.

Glavni i odgovorni urednik:
prof dr Darko Gavrilović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Ljubiša Despotović

Uredništvo:
dr Davor Pauković, dr Nebojša Petrović, dr Ranka Gašić

Recenzenti:
prof dr Ljubica Đorđević
prof dr Saša Marković

Prelom:
Danijel Pap

Štampa:
Grafo finiš, Novi Sad

Tiraž:
500 primeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

327(=163.41)(=163.42)(082)

HRVATSKO-srpski odnosi u 20.veku / [uredništvo Davor Pauković, Nebojša Petrović, Ranka Gašić]. - 1. izd. - Petrovaradin : Maxima graf, 2021 (Petrovaradin : Maxima graf). - 163 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-88983-99-0

a) Хрвати - Срби - Међународни односи - 20. в. - Зборници

COBISS.SR-ID 52703241

